

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

801. SĒJUMS

Psiholoģija

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 801

Psychology

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 801

Psychology

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

801. SĒJUMS

Psiholoģija

UDK 159.9(082)
Ps 440

Atbildīgais redaktors

Ph. D. prof. **Ivars Austers**, Latvijas Universitāte

Redkolēģija

Ph. D. prof. **Solveiga Miezīte** – Latvijas Universitāte

Ph. D. prof. **Ivars Austers** – Latvijas Universitāte

Ph. D. prof. **Sandra Sebre** – Latvijas Universitāte

Dr. psych. prof. **Malgožata Raščevska** – Latvijas Universitāte

Ph. D. prof. **Ģirts Dimdiņš** – Latvijas Universitāte

Dr. psych. prof. **Anita Pipere** – Daugavpils Universitāte

Ph. D. prof. **Juris G. Dragūns** – Pensilvānijas Valsts universitāte (ASV)

Ph. D. prof. **Artūrs Kroplis** (*Arthur Cropley*) – Austrālija, Vācija

Literārā redaktore **Gita Bērziņa**

Maketu veidojusi **Andra Liepiņa**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2014

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9984-45-924-0

Saturs/Contents

Ingrīda Trups-Kalne, Ģirts Dimdiņš, Viktorija Perepjolkina

Sociālā konservatīvisma skalas latviešu valodā izveide un validitātes pārbaude

Construction and Validation of Social Conservatism Scale in Latvian 7

Dana Frolova

The Influence of Safe Driving Public Service Commercials on Drivers' Behavior Depending on Their Sensation Seeking Level

Sociālo drošības reklāmu ietekme uz autovadītāju uzvedību atkarībā no viņu asu izjūtu meklēšanas līmeņa 35

Ervīns Čukurs

Psihoterapeitu raksturojums par psihoterapeita kreativitātes un personības iezīmju saistību ar psihoterapijas efektivitāti: kvalitatīva analīze

Psychotherapists' Views on Psychotherapist's Creativity, Personality Traits and Effectiveness of Psychotherapy: a Qualitative Analysis 49

Maruta Ludāne

Depresija pēc darba zaudējuma: situācijas, vispārējo pārliecību un kognitīvā novērtējuma loma

Depression Following Job Loss: the Role of Situation, General Beliefs and Cognitive Appraisal 66

Diāna Zande, Sandra Sebre

Zīdaiņa temperaments mūsdienu teorijās un pētījumos

Contemporary Theories and Research on Infant Temperament 83

Līga Sovere, Ieva Bite

Dzīvesspēks un tā novērtēšanas metodes

Resilience and Resilience Assessment Methods 96

Guna Geikina, Anika Miltuze

Vecāku kompetences izjūta, vecāku stress un saņemtais sociālais atbalsts bērnu invalīdu mātēm

Parental Sense of Competence, Parental Stress and Received Social Support by Mothers of Children with Disabilities 111

Ilze Plauča

Piedošanas jēdziens psiholoģijā

Concept of Forgiveness in Psychology 127

Saiva Brūdere-Ruska, Viktorija Perepjolkina

M. Makkalova izveidotās Ar pāridarījumu saistītas starppersonu motivācijas aptaujas (TRIM-18) adaptācija Latvijā

Adaption of M. McCullough's Transgression-Related Interpersonal Motivations Inventory (TRIM-18) in Latvian 140

Sociālā konservatīvisma skalas latviešu valodā izveide un validitātes pārbaude *Construction and Validation of Social Conservatism Scale in Latvian*

Ingrīda Trups-Kalne

Laterāna Pontifikālās universitātes filiāle
Rīgas Augstākais reliģijas zinātņu institūts
E-pasts: *trupskalne@gmail.com*

Ģirts Dimdiņš

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte

Viktorija Perepjolkina

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte

Politiskajā psiholoģijā politiska ideoloģija tiek aplūkota kā divu faktoru – sociālā konservatīvisma/liberālisma un ekonomiski labēju/kreisu uzskatu – struktūra. Politiskās ideoloģijas pētījumi Latvijā atklāja neatbilstību starp pētījuma dalībnieku politiskās orientācijas pašvērtējumu un reālajām politiskajām attieksmēm, savukārt Latvijā adaptēto politisko attieksmju aptauju ticamība un faktoriālās validitātes rādītāji nebija pietiekami augsti. Tas aktualizēja nepieciešamību veidot Latvijas kultūrvidē atbilstošus politiskās orientācijas mērīšanas instrumentus. Trīs pētījumu mērķis bija izveidot Sociālā konservatīvisma skalu latviešu valodā, pamatot tās ticamību un atsevišķus konstrukta un kriteriālās validitātes veidus. Iegūtie rezultāti uzrādīja augstus Sociālā konservatīvisma skalas iekšējās saskaņotības, retesta ticamības un faktoriālās validitātes rādītājus. Sociālā konservatīvisma skalas konstrukta validitāti apstiprināja pozitīva korelācija ar politiskās orientācijas pašnovērtējumu, labējo autoritārismu, Švarca vērtību modeļa konservācijas vērtībām un negatīva korelācija ar sociālās ietekmes orientāciju. Savukārt izveidotās skalas vienlaicīgo kriteriālo validitāti apliecināja Sociālā konservatīvisma skalas rādītāja saistība ar morālās spriešanas spējām, saistību morāles intuitīvajiem pamatiem, reliģiozitāti, vecumu, personības iezīmēm (atvērtību pieredzei, apzinīgumu un labvēlīgumu). **Atslēgvārdi:** politiskā ideoloģija, sociālais konservatīvisms, skalas validitātes.

Politikas zinātnēs nav vienota uzskata par politiskās ideoloģijas struktūru, t. i., veidu, kā politiskās attieksmes ir kognitīvi organizētas saskaņā ar vienu vai vairākām spriedumu dimensijām. Vispopulārākā politiskās ideoloģijas struktūra kopš franču revolūcijas laikiem ir viendimensijas skala – *kreisie-labējie*. Šo apzīmējumu radījis fakts, ka 18. gs. *status quo* atbalstītāji Francijas parlamentā parasti sēdējuši labajā pusē, bet oponenti – kreisajā pusē. ASV un citur šai skalai pieņemti alternatīvi

apzīmējumi – *liberāļi* un *konservatīvie*, kas atspoguļo robežšķirtni starp stabilitāti un pārmaiņām, hierarhijai pienākošos varu, autoritāti un vienlīdzību (Jost, Nosek, & Gosling, 2008).

Šo *labējo–kreiso* (*konservatīvo–liberāļu*) atšķirību veido divi savā starpā korelējoši aspekti (Jost, Glasser, Kruglanski, & Sulloway, 2003):

- sociālo pārmaiņu pieņemšana vai nepieņemšana (opozīcija tradīcijām);
- nevienlīdzības pieņemšana vai nepieņemšana.

Pirmais aspekts raksturo ideoloģijas sociālo dimensiju un turpmāk tekstā tiks dēvēts par sociālo konservatīvismu (zems sociālā konservatīvisma rādītājs atbilst sociālo pārmaiņu pieņemšanai, bet augsts rādītājs atbilst sociālo pārmaiņu noraidīšanai un atbalstam konkrētājā sabiedrībā valdošajām tradicionālajām vērtībām). Otrais aspekts raksturo ideoloģijas ekonomisko dimensiju un šajā tekstā tiek definēts kā ekonomiski labēja ideoloģiskā orientācija (zems rādītājs atbilst uzskatam, ka valsts pienākums ir rūpēties, lai ekonomiskā stāvokļa atšķirības starp sabiedrības locekļiem būtu iespējami mazākas, bet augsts rādītājs atbilst uzskatam, ka sabiedrības locekļi paši ir atbildīgi par savu ekonomisko labklājību un valsts iejaukšanās, pārdalot ekonomiskos resursus, ir nevēlama). Daudzās attīstītās demokrātijas valstīs starp abām dimensijām pastāv cieša pozitīva korelācija (sk., piemēram, Benoit & Laver, 2006). Šī iemesla dēļ, pēc daudzu pētnieku uzskatiem, abi ideoloģijas aspekti gan teorētiskā analizē, gan metodoloģiski ir apvienojami viendimensijas modelī (Benoit & Laver, 2006; Bobbio, 1996; Jost, 2006; Jost, Federico, & Napier, 2009).

Tomēr vairāki autori (Conover & Feldman, 1981; Kerlinger, 1984; Konder, 1998 u. c.) uzskata, ka nepieciešama vairāk nekā viena dimensija, lai atklātu lielākās pilsoņu daļas politiskās ideoloģijas struktūru. Daudzos pētījumos secināts, ka attieksmes pret sociālajām un kultūras parādībām ir faktoriāli atšķirīgas no attieksmēm pret ekonomiskajiem jautājumiem (Duckitt, Wagner, du Plessis, & Birum, 2002; Evans, Heath, & Lalljee, 1996 u. c.). Daži pētnieki (Zaller, 1992) apgalvo, ka politiskās ideoloģijas sociālā un ekonomiskā dimensija ir ortogonālas, t. i., ir iespējams, ka indivīdam sociālajos jautājumos var būt liberāli uzskati, bet ekonomiskajos jautājumos labēji uzskati, piemēram, libertāriešiem, vai arī otrādi – sociālajos jautājumos konservatīvi uzskati, bet ekonomiskajos jautājumos – kreisi uzskati, piemēram, populistiem.

Politiskās ideoloģijas psiholoģiskie pētījumi Latvijā (Šķupele, 2011) ir atklājuši, ka sociālais konservatīvisms un ekonomiski labēja orientācija savā starpā nekorelē, turklāt politiskās orientācijas ekonomiskais aspekts nav saistīts ar politiskās orientācijas pašnovērtējumu, savukārt sociālā aspekta mērījums cieši korelē ar politiskās orientācijas pašnovērtējumu. Līdzīgi rezultāti ir iegūti pētījumos citās Austrumeiropas valstīs (Thorisdottir, Jost, Liviatan, & Shrout, 2007).

Viens no visbiežāk pētījumos izmantotajiem instrumentiem politiskās orientācijas novērtēšanai ir politiskā pašnovērtējuma septiņu ballu skala (Jost et al., 2008). Taču, kā norāda Šķupele (Šķupele, 2011), liela daļa pētījuma dalībnieku neizprot atšķirības starp konservatīvu un liberālu politisko ideoloģiju, un ir vērojama tikai intuitīva šo jēdzienu izpratne.

Kā liecina socioloģiskā pētījuma rezultāti (POPULARES Latvija, SKDS, 2012), Latvijas sabiedrībā valda ļoti liela neatbilstība starp iedzīvotāju priekšstatiem par to, vai viņu uzskati ir liberāli/konservatīvi vai labēji/kreisi, un viņu faktisko ideoloģisko

orientāciju. Piemēram, attiecībā uz politiskās ideoloģijas ekonomisko dimensiju, atbildot uz pašnovērtējuma jautājumu „Vai jūs esat kreisi vai labēji noskaņots?”, 37% aptaujāto sevi raksturoja kā labēji noskaņotus, taču, atbildot uz jautājumiem, kas skar noteiktas vērtīborientācijas, labēji orientēti izrādījās tikai 5% aptaujāto, bet kreisi domājoši izrādījās 55% respondentu, kaut gan kā kreisi orientētus sevi vērtēja tikai 16% aptaujāto. Līdzīgi rezultāti tika iegūti arī attiecībā uz politiskās ideoloģijas sociālo dimensiju: kā konservatīvus sevi vērtēja tikai 16% aptaujāto, bet, pēc konkrētu vērtīborientāciju izvērtējuma rezultātiem, konservatīvus uzskatus pauda 50% pētījuma dalībnieku.

Minēto pētījumu rezultāti ļauj secināt, ka politiskās orientācijas pašvērtējuma viena jautājuma mērījumi Latvijā var sniegt indivīda reālajiem politiskajiem uzskatiem neatbilstošus rezultātus. Tas rada nepieciešamību veidot un psihometriski pamatot Latvijas kultūrvidē atbilstošus politiskās orientācijas mērīšanas instrumentus, kas varētu sniegt ticamus un valīdus politiskās ideoloģijas sociālā un ekonomiskā aspekta mērījumus. Kā pirmais latviešu valodā veidotais instruments tiek prezentēta Sociālā konservatīvisma skala, kuras mērķis ir mērīt indivīda politiskās orientācijas sociālo dimensiju. Trīs veikto pētījumu mērķis ir izveidot Sociālā konservatīvisma skalu latviešu valodā, veikt tās psihometrisko izpēti un pamatot tās ticamību un atsevišķus konstrukta un kritēriālās validitātes aspektus.

1. pētījums

Pirmajā pētījumā tika izveidota Sociālā konservatīvisma skala un veikta psihometriskā izpēte – sākotnējo pantu kopas psihometriskā analīze, skalas gala versijas izstrāde, balstoties uz izpētošās faktoru analīzes rezultātiem, skalas pantu iekšējās saskaņotības analīze, retesta ticamības pārbaude, kā arī konstrukta/kritēriālās validitātes pārbaude.

Tā kā sociālā konservatīvisma koncepts definē konservatīvās politiskās ideoloģijas sociālo aspektu (t. i., attieksmi pret sociālajām pārmaiņām), tad, pamatojot Sociālā konservatīvisma skalas konstrukta (konverģento) validitāti, tiek prognozēts, ka *Sociālā konservatīvisma skalas rādītājs būs pozitīvi saistīts ar politiskās orientācijas pašnovērtējumu* (H1).

Emlers (Emeler, 2002) savā apkopojošajā rakstā par morāles un politiskās orientācijas savstarpējo saistību norāda, ka pētījumos, kuros morālā spriešana ir mērīta saskaņā ar Kolberga modeli (Kohlberg, 1976/1995), rezultāti konsekventi rāda, ka konvencionālā (uz sociālo kārtību orientētā) morālā spriešana saistīta ar atbalstu politiskajam konservatīvismam, bet postkonvencionālā morālā spriešana – ar atbalstu liberālismam. Linds (Lind, 2002) nodala divus neatkarīgus morāles aspektus: *afektīvo*, kas atklājas caur Kolberga morālās attīstības sešu stadiju modeli un ietver sevī morālās normas, attieksmes pret tām un morālās rīcības motivāciju, un *kognitīvo*, ko veido morālās spriešanas formālā puse, tās konsekvence un struktūra, t. i., morālās spriešanas spējas (*moral competence*). Abi morāles aspekti ir cieši saistīti – kognitīvi afektīvā paralēlisma princips (Kohlberg, 1977, kā minēts Lind, 2002) paredz, ka atbalsts augstāko morāles attīstības stadiju argumentiem ir saistīts ar morālās spriešanas procesa konsekvenci un skaidrāku morālo vērtību un principu hierarhiju.

Linds (Lind, 2002), izmantojot Morālo spriedumu testu (MJT), konstatēja, ka kreisi orientētie respondenti ieguvuši augstākus morālās spriešanas rādītājus nekā

labējie/konservatīvie. Tādēļ, lai apstiprinātu Sociālā konservatīvisma skalas kritēriālo/konstrukta validitāti, tiek sagaidīts, ka *sociālā konservatīvisma skalas rādītājam būs pozitīva saistība ar konvencionālās morāles stadijām (3. un 4. stadiju), bet negatīva – ar postkonvencionālās morāles stadijām (5. un 6. stadiju), kā arī ar morālās spriešanas spēju rādītāju (H2).*

Heits un Džozefs (Haidt & Joseph, 2004; Haidt, 2007), balstoties uz pētījumiem sociālantropoloģijā emociju neirobioloģijā un primatoloģijā, secinājuši, ka pastāv piecas psiholoģiskās sistēmas un katrai no tām ir sava evolucionārā vēsture, kas devusi iespēju rasties morālajai intuīcijai visās kultūrās. Katra sistēma ir līdzīga garšas kārpiņai, kas rada patiku vai nepatiku pret konkrētām situācijām sociālajā vidē. Kultūras un sociālās grupas variē atkarībā no morāles satura, kuras tās veido, mācot morālos tikumus, kas pamatojas uz pieciem intuitīviem psiholoģiskiem pamatiem: izvairīšanās no kaitējuma, taisnīgumu/godīgumu, lojalitāti pret iekšgrupu, cieņu pret autoritāti un tīrību/svētumu. Heita un Greiema (Haidt & Graham, 2007; Graham, Haidt, & Nosek, 2009) pētījumi atklājuši, ka konservatīvo indivīdu morāles jomas izpratne balstīta uz pieciem morāles intuitīvajiem pamatiem, t. i., konservatīvajiem ir svarīgi gan individuālisma (izvairīšanās no kaitējuma / rūpes, taisnīgums/godīgums), gan saistību morāles pamati (lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums), savukārt liberāli orientēto morālais jūtīgums ir balstīts tikai uz individuālisma morāles pamatiem (izvairīšanās no kaitējuma / rūpēm un taisnīgumu/godīgumu). Tādēļ, lai pamatotu Sociālā konservatīvisma skalas kritēriālo/konstrukta validitāti, tiek izvirzīta hipotēze: *sociālā konservatīvisma skalas rādītājam ir pozitīva korelācija ar saistību morāles intuitīvajiem pamatiem, bet nepastāv saistība ar individuālisma morāles intuitīvajiem pamatiem (H3).*

Tā kā iepriekš veiktie pētījumi ir atklājuši, ka sociālais konservatīvisms ir cieši saistīts ar reliģiozitāti (Duriez, 2003; Duriez, Luyten, Snauwaert, & Husebaut, 2002; Glover, 1997; Narvaez et al., 1999) un vecumu (Glamser, 1974; Ray, 1985; Truett, 1993), tad tiek sagaidīts, ka *Sociālā konservatīvisma skalas rādītājam būs pozitīva korelācija ar reliģiozitāti (H4) un respondentu vecumu (H5), kas hipotēžu apstiprināšanās gadījumā apliecinās Sociālā konservatīvisma skalas kritēriālo validitāti.*

Metode

Sociālā konservatīvisma skalas izveides psihometriskā un validitātes pārbaude notika promocijas darba „Morālās spriešanas spēju, morāles intuitīvo pamatu, politiskās orientācijas un reliģiozitātes saistība” (Trups-Kalne, 2012) otrā pētījuma ietvaros.

Dalībnieki

Pētījumā piedalījās 361 Latvijas iedzīvotājs (72,9% sieviešu) vecumā no 16 līdz 74 gadiem ($M = 33,76$, $SD = 11,25$). Respondentu sadalījums a) pēc dzīvesvietas: 73% dzīvo lielpilsētā, 14,4% – mazpilsētā, 12,2% – laukos; b) pēc izglītības līmeņa: 3,9% respondentu ir ieguvuši pamatizglītību, 27,7% – vidējo izglītību, 68,4% – augstāko izglītību; c) pēc nodarbošanās veida: 22,2% respondentu ir studenti vai skolēni, 27,7% – strādā un studē, 44,3% – strādā, 5,8% – nestrādā; d) pēc piederības reliģiskai konfesijai: 10% respondentu nepieder ne pie vienas reliģiskās konfesijas, 60,9% ir katoļi, 18,6% – luterāņi, 1,1% – baptisti, 4,7% – pareizticīgie, 0,3% – vecticībnieki,

4,4% – pieder pie citas reliģiskās konfesijas (adventists, harizmāts, metodists, dievturis, hinduists, budists, Vasarsvētku draudzes pārstāvis, reformāts, agnostiķis u. c.).

Retesta pētījuma izlasi veidoja 50 respondenti (72% sievietes) vecumā no 20 līdz 74 gadiem, vidējais vecums 31,46 ($SD = 10,19$) gadi. Retesta izlase atbilda instrumenta izveidei un izlasei pēc respondentu vidējā vecuma un dzimuma sadalījuma.

Instrumentārijs

Izstrādājot Sociālā konservatīvisma skalu, sākotnēji tika izveidoti 11 apgalvojumi (4 apgalvojumi tika formulēti skalas nosaukuma virzienā un 7 – pretēji skalas nosaukumam), balstoties uz vairāku autoru (McCrae, 1996; Jost, Nosek, & Gosling, 2008; Altemeyer, 1996; Stenner, 2005; McCann, 2008; Jost, Glaser, Sulloway, & Kruglanski, 2003) pētījumiem, kuros norādītas sociālās dzīves parādības, par kurām konservatīvajiem un liberāļiem ir pretēji viedokļi, t. i. – *aborts, homoseksuāļu laulības, stingrāki sodi noziedzniekiem, prostitūcija, vieglo narkotiku legalizācija, lielāka reliģijas ietekme izglītībā, dzīvošana neregistrētā laulībā, pornogrāfija, stingrāki ierobežojumi imigrācijai, tradicionālo dzimuma lomu maiņa, laulības definēšana un aizsardzība Satversmē*. Respondenti sākumā tika lūgti novērtēt savu politisko orientāciju pēc Džosta (Jost et al., 2009) piedāvātās septiņu ballu politiskās orientācijas pašnovērtējuma skalas (1 – ļoti liberāli, 4 – mēreni centriski, 7 – ļoti konservatīvi politiskie uzskati) (sk. 1. pielikumu) un tad pēc septiņu ballu skalas (1 – ļoti pret, 7 – ļoti par), viņiem bija jāpauž sava attieksme pret minētajiem 11 sākotnējiem Sociālā konservatīvisma skalas pantiem.

Morālās spriešanas spējas mērītas ar Linda Morālo spriedumu testu (*Moral Judgement test*, MJT; Lind, 1978, 2008), ko latviešu valodā adaptējis un validējis Malzubris (Malzubris, 2002). Morālo spriedumu tests mēra indivīda spējas konsekventi spriest par pretrunīgiem argumentiem diskusijā par kādu morālu problēmu, izvērtējot morālos argumentos pēc to morālās kvalitātes, nevis pēc citiem kritērijiem, kā atbilstība paša vai citu viedoklim, savstarpējā vienošanās vai citi apstākļi.

MJT būtībā ir multivariatīvs viena dalībnieka ($N = 1$) eksperiments (6 morālās attīstības stadijas $\times$ 2 dilemmas $\times$ 2 argumentu veidi „par” un „pret”). Testu veido divas dilemmas – Strādnieku dilemma un Ārsta dilemma, kurās personāžu rīcība jānovērtē pēc Likerta skalas no -3 līdz +3 atkarībā no tā, cik lielā mērā indivīds atbalsta vai neatbalsta konkrēto rīcību. Katrai dilemmai ir seši argumenti par un seši argumenti pret dilemmas personu rīcību, kuri arī ir jānovērtē Likerta skalā no -4 līdz +4 atkarībā no tā, cik tie ir pieņemami respondentam. Katras dilemmas par un pret argumenti atbilst kādai no sešām Kolberga morālās attīstības stadijām. Morālās spriešanas rādītājs no atbilžu struktūras tiek iegūts, izmantojot multivariatīvo dispersiju analīzi (sk. Lind, 2008).

Morāles intuitīvo pamatu svarīgums tika novērtēts ar Greiema, Heita un Noseka izveidoto Morāles pamatu aptauju MFQ30 (*Moral Foundations Questionnaire: 30-Item Full Version*, MFQ 30; Graham, Haidt, & Nosek, 2008), kas balstās uz morāles intuitīvo pamatu teoriju (Haidt & Joseph, 2004; Haidt & Graham, 2007). Aptaujas 40 apgalvojumu versiju latviešu valodā adaptējusi I. Šķupele (Šķupele, 2011), 30 apgalvojumu versijas MFQ 30 adaptācija notika I. Trups-Kalnes (Trups-Kalne, 2012) pētījumā.

Aptauju MFQ 30 veido 32 apgalvojumi, no kuriem divi – 6. un 22. apgalvojums – ir domāti respondenta atbilžu ticamības pārbaudei, tie neietekmē skalu rezultātu aprēķinu. Aptauju veido divas daļas. Pirmajā daļā (1.–16. apgalvojums) pētījuma dalībniekam ir jāatbild, cik būtiski, spriežot par to, kas ir pareizi un kas nepareizi, ir dažādi ar pieciem morāles intuitīvajiem pamatiem saistīti apgalvojumi (*vai kādam ir vai nav nodarītas emocionālas ciešanas, vai kāds ir vai nav izrādījis necieņu pret autoritāti, vai kāda tiesības ir vai nav tikušas ierobežotas utt.*). Savu viedokli pētījuma dalībnieks izsaka Likerta skalā (0 – pilnīgi nebūtiski, 5 – ārkārtīgi būtiski). Otrajā daļā (17.–32. apgalvojums) individuālam Likerta skalā (0 – pilnīgi nepiekrītu, 5 – pilnīgi piekrītu) jānovērtē, cik lielā mērā viņš piekrīt vai nepiekrīt dotajiem morālajiem spriedumiem (*piemēram, līdzjūtība pret tiem, kuri cieš, ir visnozīmīgākais tikums, pret dabiska rīcība ir uzskatāma par nepareizu utt.*).

Summējot aptaujas rezultātus, saskaņā ar aptaujas atslēgu veidojas piecas skalas, kas atbilst pieciem morāles intuitīvajiem pamatiem – rūpes / izvairīšanās no kaitējuma, taisnīgums/godīgums, lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti, ārēja un iekšēja tīrība / svētums. Šajā pētījumā izmantota aptaujas autoru piedāvātā divu komponentu struktūra (Graham et al., 2011). Pirmajā komponentā ietilpst lojalitātes, autoritātes un tīrības morāles intuitīvie pamati, kas veido saistību morāles pamatus (*binding morality*), bet otrajā komponentā – kaitējuma un taisnīguma morāles pamatu skalas, ko apzīmē kā individuālisma morāles pamatus (*individualizing morality*). Skalu iekšējās saskaņotības rādītāji šajā pētījumā individuālisma morāles pamatu skalai $\alpha = 0,71$, bet saistību morāles pamatu skalai $\alpha = 0,84$.

Reliģiozitātes mērīšanai izmantota Hubera (2004) reliģijas centralitātes skalas īsākā 10 jautājumu versija (*Zentralitāt* skala, Z-15; Huber, 2004), kuras 15 jautājumu versiju ir adaptējusi Rudzīte (Rudzīte, 2010). Reliģijas centralitātes skala mēra dažādu reliģiskās dzīves dimensiju izteiktību, balstoties uz Gloka un Starka (Glock, 1962; Glock & Stark, 1968) reliģiozitātes dimensiju teorētisko modeli. Aptaujas īsākajai versijai (Z-10) ir desmit jautājumi, kas Likerta skalā no 1 līdz 5 mēra piecas reliģiozitātes dimensijas – *interesi par reliģiskiem jautājumiem, reliģisko ideoloģiju, lūgšanu, reliģisko pieredzi, piedalīšanos dievkalpojumos*. Jautājumu piemēri: *Cik ļoti jūs interesē vairāk uzzināt par reliģijas jautājumiem? Cik svarīga jums ir personīgā lūgšana? Cik svarīgi jums ir piedalīties dievkalpojumā?*

Ar demogrāfisko datu aptauju tika noskaidrots pētījuma dalībnieku dzimums, vecums, dzīvesvieta (lielpilsēta, mazpilsēta, lauki), izglītības līmenis, nodarbošanās un konfesionālā piederība.

Procedūra

Pirmā pētījuma dati tika savākti 2010. gada maijā un jūnijā. Lielākā daļa respondentu (74,5%, $n = 269$) aizpildīja aptauju elektroniski interneta aptauju izveides un administrēšanas vietnē <http://www.questionpro.com>, mazākā daļa anketu tika ievākta frontāli vai individuāli (25,5%, $n = 92$). Retesta ticamības pārbaudes pētījums notika 2013. gada martā un maijā. Anketas tika aizpildītas frontāli un individuāli ar divu nedēļu laika intervālu. Visos gadījumos anketu aizpildīšana bija brīvprātīga, anonīma un notika bez aizpildīšanas laika kontroles.

Rezultāti

Vispirms tika veikta Sociālā konservatīvisma skalas sākotnējo pantu kopas psihometriskā analīze pantu līmenī. Lai pārbaudītu, vai respondenti, kas Sociālā konservatīvisma skalā iegūst augstas vērtības pantu līmenī, iegūst arī augstas vērtības testā kopumā, un pretēji – vai cilvēki, kas iegūst zemas vērtības pantu līmenī, iegūst zemas vērtības testā kopumā –, tika noteikti pantu diskriminācijas indeksi. Diskriminācijas indeksa aprēķināšanai no kopējās izlases ($N = 361$) atlasīti apmēram 10% ($n = 36$) respondentu ar zemām Sociālā konservatīvisma skalas summārajām vērtībām un tikpat daudz respondentu ar augstām Sociālā konservatīvisma skalas vērtībām. Tad gan zemāko, gan augstāko vērtību respondentu grupās tika aprēķināts katra skalas panta aritmētiskais vidējais rādītājs M_Z un M_A , kurš tika dalīts ar skalas augstāko iespējamo vērtējumu – 7. Katras skalas diskriminācijas indekss tika aprēķināts saskaņā ar šādu formulu: $d = (M_A : - M_Z) / 7$ (sk. Raščevska, 2005).

1. tabula. Sociālā konservatīvisma skalas pantu diskriminācijas indeksi

Skalas panti	Diskriminācijas indekss
<i>Lielāka reliģijas ietekme izglītībā</i>	0,73
<i>Aborts*</i>	0,70
<i>Dzīvošana neregistrētā laulībā*</i>	0,65
<i>Laulības definēšana Satversmē</i>	0,60
<i>Homoseksuāļu laulības*</i>	0,58
<i>Tradicionālo dzimuma lomu maiņa*</i>	0,56
<i>Prostitūcija*</i>	0,48
<i>Pornogrāfija*</i>	0,46
<i>Vieglo narkotiku legalizācija*</i>	0,36
<i>Stingrāki ierobežojumi imigrācijai</i>	0,26
<i>Stingrāki sodi noziedzniekiem</i>	0,21

Ar * atzīmēti apgalvojumi, kas ir pretēji skalas nosaukumam.

Iegūtie rezultāti (sk. 1. tabulu) ļauj secināt, ka divu pantu – *stingrāki sodi noziedzniekiem* un *stingrāki ierobežojumi imigrācijai* – diskriminācijas indeksi ir tuvu zemākajai pieļaujamajai robežai 0,20 un vāji diferencē respondentus pēc mērāmās pazīmes, tāpat salīdzinoši zems ir panta *vieglo narkotiku legalizācija* diskriminācijas indekss.

Veicot izpētošo faktorālānāli, izmantojot galveno komponentu izdalīšanas metodi un varimaksa rotāciju, izveidojās trīs komponentu struktūra (sk. 2. tabulu). Astoņi apgalvojumi, kuriem bija augsti faktoru svāri 1. faktorā, t. i., *laulības definēšana un aizsardzība Satversmē*, *lielāka reliģijas ietekme izglītībā*, *aborts*, *homoseksuāļu laulības*, *prostitūcija*, *dzīvošana neregistrētā laulībā*, *pornogrāfija*, *tradicionālo dzimuma lomu maiņa*, ir saistīti ar sociālā konservatīvisma ideoloģisko saturu. Divi apgalvojumi – *stingrāki sodi noziedzniekiem* un *stingrāki ierobežojumi imigrācijai* –,

kuriem bija augsti faktoru sviri trešajā faktorā, vairāk saistās ar autoritārisma tendencēm, bet apgalvojums *vieglo narkotiku legalizācija*, kuram bija augsti faktoru sviri otrajā faktorā (šajā faktorā ir diezgan augsti faktoru sviri arī apgalvojumiem *pornogrāfija* un *prostitūcija*), saistās ar pilnīgu rīcības brīvību, neņemot vērā teoloģiskās ētikas normas.

2. tabula. Sociālā konservatīvisma skalas 11 jautājumu versijas komponentu struktūra

Skalas panti	Faktoru sviri			h ²
	K1	K2	K3	
<i>Laulības definēšana Satversmē</i>	0,81	0,07	0,12	0,67
<i>Lielāka reliģijas ietekme izglītībā</i>	0,79	0,17	0,04	0,65
<i>Homoseksuāļu laulības*</i>	0,78	0,18	0,01	0,64
<i>Aborts*</i>	0,77	0,17	-0,03	0,63
<i>Dzīvošana neregistrētā laulībā*</i>	0,76	0,32	-0,06	0,68
<i>Tradicionālo dzimuma lomu maiņa*</i>	0,70	0,17	-0,06	0,53
<i>Pornogrāfija*</i>	0,57	0,53	-0,03	0,61
<i>Vieglo narkotiku legalizēšana*</i>	0,19	0,84	0,01	0,74
<i>Prostitūcija*</i>	0,56	0,62	-0,03	0,71
<i>Stingrāki sodi noziedzniekiem</i>	-0,22	0,20	0,84	0,79
<i>Lielāki ierobežojumi imigrācijai</i>	0,30	-0,34	0,68	0,67
Īpašvērtība	4,37	1,75	1,19	7,31
% no dispersijas	39,70	15,92	10,84	66,46

Ar * atzīmēti jautājumi, kas ir pretēji skalas nosaukumam; treknrakstā atzīmēti faktoru sviri, kas ir lielāki par 0,40.

Ņemot vērā vājos diskriminācijas indeksus un faktoriālās validitātes pārbaudes rezultātus, no tālākās analīzes tika izslēgti apgalvojumi *vieglo narkotiku legalizēšana*, *stingrāki sodi noziedzniekiem* un *lielāki ierobežojumi imigrācijai* un veikta atkārtota izpētošā galveno komponentu analīze (sk. 3. tabulu). Iegūtie rezultāti ļauj secināt, ka atlikušie astoņi apgalvojumi veido viena komponenta struktūru, visiem apgalvojumiem ir ļoti augsti faktoru sviri, un modelis kopumā izskaidro 59,78% no respondentu atbilžu variācijas.

Visi šie astoņi apgalvojumi atspoguļo sociālā konservatīvisma ideoloģisko saturu un veido Sociālā konservatīvisma skalas gala versiju (sk. 2. pielikumu). Tādējādi 3. tabulā minēto astoņu apgalvojumu summa (pirms tam veicot pretēji skalas nosaukumam formulēto apgalvojumu atbilžu pārkodēšanu uz pretējām skalas ballēm) veido sociālā konservatīvisma/liberālisma rādītāju, kurā augsti rādītāji norāda uz sociālā konservatīvisma tendenci, bet zemi rādītāji – uz sociālā liberālisma tendenci. Sociālā konservatīvisma skalas iekšējās saskaņotības rādītājs (Kronbaha α) ir ļoti augsts – $\alpha = 0,90$ ($k = 8$). Retesta pētījuma rezultāti apstiprina augstu Sociālā konservatīvisma skalas retesta ticamību ($r = 0,94$, $p < 0,01$).

3. tabula. Sociālā konservatīvisma skalas astoņu apgalvojumu versijas izpētošās faktoranalīzes rezultāti

Skalas panti	Faktoru svari	
	K1	h^2
Dzīvošana neregistrētā laulībā*	0,83	0,68
Lielāka reliģijas ietekme izglītībā	0,81	0,65
Homoseksuāļu laulības*	0,79	0,62
Aborts*	0,78	0,61
Laulības definēšana Satversmē	0,78	0,60
Prostitūcija*	0,75	0,57
Pornogrāfija*	0,73	0,54
Tradicionālo dzimuma lomu maiņa*	0,72	0,52
Īpašvērtība	4,78	
% no dispersijas	59,78	

Ar * atzīmēti apgalvojumi, kas ir pretēji skalas nosaukumam.

Nākamajā analīzes solī tika veikta apstiprinošā faktoru analīze (CFA), izmantojot R programmas 3.0.1. versiju un „lavaan” (Rosseel, 2012) datu apstrādes paketi. Modeļa atbilstība tika novērtēta, izmantojot MLR metodi. Visi analīzes rezultātā iegūtie modeļa atbilstības indeksi (sk. 4. tabulu) norāda uz iegūtās vienfaktora latentās struktūras atbilstību teorētiskajam modelim.

4. tabula. Sociālā konservatīvisma iekšējās latentās struktūras modeļa piemērotības novērtēšana, balstoties uz otrā līmeņa apstiprinošo faktoru analīzi

Atbilstības indeksa nosaukums		Legūtie modeļa atbilstības indeksi	Akceptējamības robeža
Absolūtās piemērotības indekss	Standardized root mean square residual (SRMR)	0,09	< 0,08*
Salīdzinošās piemērotības indeksi	Comparative fit index (CFI)	0,68	> 0,90 **
	Tucker – Lewis index (TLI)	0,63	> 0,90 **
Taupības piemērotības indekss	Root mean square approximation (RMSEA)	0,09 [0,090; 0,096]	< 0,10 ***

Piezīme. $N = 361$, $\chi^2(20) = 70,64$, $p < 0,001$, $ScCor = 1,28$.

* (Hu & Bentler, 1999); ** (Bentler, 1990); *** (O’Leary-Kelly & Vokurka, 1998).

Lai pārbaudītu hipotēzes, kas saistītas ar Sociālā konservatīvisma skalas konstrukta un kriteriālo validitāti, savstarpējo saistību noteikšanai tika izmantoti Pīrsona un Spīrmena (ja mainīgo empīriskais sadalījums neatbilda normālajam sadalījumam) korelācijas koeficienti. Korelāciju analīzes rezultāti atklāja, ka politiskās orientācijas pašnovērtējuma rādītāja un sociālā konservatīvisma rādītāja korelācija ir $r = 0,47$, $p < 0,01$. Tas liecina, ka hipotēze H1 ir pilnībā apstiprinājusies un Sociālā

konservatīvisma skalai piemīt konverģentā (konstrukta) validitāte attiecībā pret politiskās orientācijas pašnovērtējuma skalu.

Sociālā konservatīvisma rādītāja korelācija ar morālās spriešanas spējām ir $r = -0,23$, $p < 0,01$, kas atbilst hipotēzē prognozētajam. Savukārt ar Kolberga konvencionālās morāles 3. stadijas argumentiem saistība nav konstatēta ($r = 0,07$, $p > 0,05$), ar atbalstu 4. stadijas argumentiem konstatēta negatīva saistība ($r = -0,16$, $p < 0,01$). Savukārt ar atbalstu postkonvencionālajai morālei atbilstošajiem 5. stadijas argumentiem, kā tika prognozēts, konstatēta negatīva korelācija $r = -0,16$, bet ar atbalstu Kolberga modeļa 6. stadijas argumentiem saistība netika konstatēta – $r = 0,03$, $p > 0,05$. Iegūtie rezultāti apliecina, ka hipotēze H2 ir apstiprinājusies daļēji, t. i., konstatēta morālās spriešanas kognitīvā aspekta negatīva korelācija ar sociālā konservatīvisma rādītāju, bet morālās spriešanas afektīvā aspekta (Kolberga stadiju) rādītāji tikai daļēji korelē atbilstoši hipotēzē prognozētajam sociālā konservatīvisma un Kolberga stadiju rādītāju korelāciju paternam.

Korelāciju analīzes rezultāti apliecina, ka pastāv sociālā konservatīvisma saistība ar reliģiozitāti ($r = 0,79$, $p < 0,01$), ar saistību morāles pamatu nozīmību ($r = 0,67$, $p < 0,01$), ar vecumu ($r = 0,14$, $p < 0,05$). Iegūtie rezultāti ļauj secināt, ka hipotēzes H3 un H4 ir pilnībā apstiprinājušās, un norāda uz Sociālā konservatīvisma skalas konstrukta (konverģento) un kritēriālo (vienlaicīgo) validitāti attiecībā uz respondentu vecumu un reliģiozitāti.

Diskusija

Pirmajā pētījumā veiktā Sociālā konservatīvisma skalas pantu psihometriskā analīze ļauj secināt, ka atsevišķi sākotnēji izvēlētie panti, kas atbilst sociāli konservatīviem uzskatiem citās valstīs, piemēram, *stingrāka imigrācijas kontrole* vai *stingrāki sodi noziedzniekiem*, Latvijas izlasē ir ar zemiem diskriminācijas indeksiem un faktoriāli neatbilst sociālā konservatīvisma izpratnei Latvijas izlasē. Balstoties uz pantu analīzes un izpētošās faktoranalīzes rezultātiem, no sākotnējā pantu kopuma atlasītie astoņi panti (sk. 2. pielikumu) labi diferencē respondentus pēc mērāmās pazīmes, un izveidotajai astoņu pantu skalai piemīt augsta faktoriālā validitāte un iekšējā saskaņotība.

Retesta ticamības pārbaudes rezultāti apliecina skalas rezultātu stabilitāti laikā, taču nedaudz problemātisks un papildināms ir skalā ietvertais apgalvojums *laulības definēšana un aizsardzība Satversmē*. Retesta ticamības pārbaudes rezultāti atklāja, ka dažiem respondentiem ($n = 5$) divu nedēļu intervālā attieksme pret šo pantu mainījās no ļoti par līdz ļoti pret. Iespējams, tas ir saistīts ar 2013. gada pavasarī (retesta pētījuma laikā) Latvijas medijos apspriesto ziņu par Francijas parlamenta pieņemto atbalstu viendzimuma laulībām (sk., piem., DELFI, 2013). Iespējams, šie respondenti īsti nesaprata, kāda veida laulība tiek definēta un aizsargāta Satversmē, un sniedza pretrunīgas atbildes. Tādēļ, lai novērstu nekorektu panta izpratni un neatbilstošus skalas rezultātus, šis pants būtu papildināms ar piebildi: *laulības kā vīrieša un sievietes savienības definēšana un aizsardzība Satversmē*. Atsevišķiem respondentiem neizpratni radīja apgalvojums *tradicionālo dzimuma lomu maiņa*, taču, saņemusi paskaidrojumu, viņi spēja novērtēt savu attieksmi pret šo apgalvojumu.

Konstrukta un kritēriālās validitātes pārbaudes rezultāti liecina, ka izveidotajai skalai pastāv konstrukta (konverģentā) validitāte attiecībā pret politiskās orientācijas

pašnovērtējumu, respondenta vecumu, reliģiozitātes pakāpi un daļēji – attiecībā pret morālās spriešanas īpatnībām. Sociālā konservatīvisma skalas rādītāja un politiskās orientācijas pašnovērtējuma korelācijas koeficients ($r = 0,47$, $p < 0,01$) zināmā mērā atspoguļo to, ka politiskās orientācijas pašnovērtējums tikai daļēji ir saistīts ar respondenta patieso ideoloģisko orientāciju, jo daudziem Latvijas iedzīvotājiem liberālisma un konservatīvisma jēdziena izpratne ir neskaidra, un to, ka Sociālā konservatīvisma skala mēra tikai politiskās ideoloģijas sociālo dimensiju, bet pašnovērtējuma skala – vispārīgu politisko orientāciju, kas iekļauj arī ekonomisko dimensiju. Ļoti ciešo sociālā konservatīvisma korelāciju ar reliģiozitāti varētu skaidrot ar pētījuma izlases īpatnībām, jo pētījumā bija samērā daudz reliģiozu cilvēku. Tomēr konstatētā korelācija principā atbilst sociālā konservatīvisma konstruktam un citās valstīs iegūtajiem rezultātiem (sk. Duriez, 2003; Duriez, Luyten, Snauwaert, & Husebaut, 2002; Glover, 1997; Narvaez et al., 1999).

Skalas vienlaicīgās kriteriālās validitātes pārbaude attiecībā uz morālās spriešanas afektīvā un kognitīvā aspekta saistību, pieņēmums par morālās spriešanas spēju negatīvo saistību ar sociālo konservatīvismu pilnībā apstiprinājās, taču sociālā konservatīvisma saistība ar morālās spriešanas afektīvo aspektu (Kolberga modeļa stadiju rādītājiem) ir pretrunīga – ar konvencionālās morāles stadijām vai nu nav konstatēta saistība, vai arī tā ir negatīva, bet ar vienu no postkonvencionālās morāles stadijām, kā prognozēts, ir konstatēta negatīva saistība, bet ar otru nav saistības. Diemžēl salīdzināt iegūtos rezultātus ar Emlera (Renwick, & Malone, 1983) pētījumu var tikai daļēji, jo Emlera pētījumā morālās spriešanas stadiju noteikšanai tika izmantots Resta (Rest, 1975) Definēto problēmu tests (*Defining Issues Test*, DIT), bet šajā pētījumā morālo attieksmju mērīšanai tika izmantots Linda Morālo spriedumu tests (MJT), kurā pētījuma dalībniekam bija jāsaģlabā konsekventa attieksme pret Kolberga stadiju argumentiem pretargumentu diskusijā, ko atspoguļo MJT kognitīvā aspekta rādītājs, bet stadiju rādītājiem nav tik būtiska nozīme morālās spriešanas izvērtēšanā.

Liberāli orientētie ieguva augstākus morālās spriešanas spēju kognitīvā aspekta rādītājus, jo morālo pretargumentu izvērtēšanā bija konsekventāki. To varētu skaidrot ar to, ka sociāli konservatīvajiem morāle ir balstīta gan uz individuālisma, gan uz saistību morāles pamatiem, ko apliecina Sociālā konservatīvisma skalas rādītāja korelācija gan ar saistību morāles pamatiem, gan individuālisma morāles pamatiem, un tas liecina par sociāli konservatīvo morālo saasināto jūtīgumu attiecībā pret visiem pieciem morāles intuitīvajiem pamatiem (Trups-Kalne, 2012). Taču šis spēcīgi izteiktais morālais jūtīgums rada kognitīvu apgrūtinājumu morālo argumentu izvērtēšanā, jo, saskaroties ar morālo dilemmu, rodas vairāku pretrunīgu morāli intuitīvo vērtējumu konflikti (Haidt, 2001; Shafir & LeBoeuf, 2004), kas heuristiskās informācijas apstrādes (Tversky & Kahneman, 1974) un paralēlo ierobežojumu (Read, Vanman, & Miller, 1997) mehānismu darbības rezultātā noved pie zemākiem morālās spriešanas spēju rādītājiem.

Pirmā pētījuma rezultāti apstiprina Sociālā konservatīvisma skalas psihometrisko pamatotību, ticamību un validitāti, lai to varētu izmantot turpmākajos pētījumos, turpinot skalas konstrukta un kriteriālās validitātes pārbaudi attiecībā pret citiem psiholoģiskajiem konstruktiem.

2. pētījums

Otrā pētījuma mērķis bija pārbaudīt Sociālā konservatīvisma skalas konstrukta validitāti attiecībā pret sociālās ietekmes orientāciju (*social dominance orientation*, SDO; Sidanius & Pratto, 1999), labējo autoritārismu (*right-wing authoritarianism*, RWA; Altemeyer, 1998) un respondenta individuālajām vērtībām atbilstoši Švarca (Schwartz, 1992) desmit universālo vērtību modelim.

Džosts (Jost et al., 2008), pamatojoties uz Dakita (Duckitt et al., 2002) pētījumiem, apgalvojis, ka politiskās ideoloģijas sociālā un ekonomiskā dimensija balstīta uz atšķirīgiem motivējošiem pamatiem. Viņš apgalvo, ka sociālās ietekmes orientācija (Sidanius & Pratto, 1999), kas atspoguļo indivīda sociālās un politiskās attieksmes attiecībā uz sabiedrības hierarhisko uzbūvi un vēlmi panākt savai sociālajai grupai dominējošu stāvokli, ir saistīta ar uzskatu, ka pasaule ir nežēlīgi konkurences džungļi, kuros ir jādzīvo un jācīnās pēc džungļu likumiem, un spēj prognozēt ekonomiski labējus uzskatus. Savukārt labējais autoritārisms (*right-wing authoritarianism*, RWA; Altemeyer, 1998), kas aplūko pasauli kā bīstamu un draudīgu vietu, kurā, lai rastu drošības izjūtu, sabiedrībā ir nepieciešama noteikta sociālā kārtība, labāk prognozē sociālo konservatīvismu (Duckitt, 2006; Sibley, Wilson, & Duckitt, 2007). *Tāpēc tiek sagaidīts, ka izveidotās Sociālā konservatīvisma skalas rezultāti nekorelēs ar sociālās ietekmes orientācijas skalas rādītāju, savukārt labējā autoritārisma rādītājam būs pozitīva korelācija ar Sociālā konservatīvisma skalas rādītāju* (H7).

Tā kā politiskā ideoloģija ir organizējošs mehānisms, kas palīdz strukturēt politiskās attieksmes un zināšanas un ir reprezentēta atmiņā kā noteikts shēmas veids – iemācīta zināšanu struktūra, kas sastāv no savā starpā saistīta pārlicēību, uzskatu un vērtību tīkla (Jost, Nosek, & Gosling, 2008), tas ļauj prognozēt, ka sociālā konservatīvisma ideoloģijas pamatā ir noteikta vērtību sistēma. Atsaucoties uz pētījumiem (Duriez, Luyten, Snauwaert, & Husebaut, 2002; Caprara, Vecchione, & Schwartz, 2012; Schwartz, Caprara, & Vecchione, 2010), *tiek prognozēts, ka sociālā konservatīvisma rādītājs pozitīvi korelēs ar Švarca (Schwartz, 1992) desmit universālo vērtību modeļa konservācijas vērtībām – tradīcijām, konformismu un drošību, bet negatīvi ar atvērtības pārmaiņām vērtībām – pašrealizāciju, stimulāciju un hedonismu* (H8). Konservācijas vērtības ietver sevī sociālā konservatīvisma ideoloģijai jēdzieniski un saturiski tuvas vērtības, kā tradicionālās kultūras un reliģijas paražu un ideju pieņemšana un cienīšana (tradīcijas), tādas rīcības, impulsu un dziņu, kas var apbēdināt vai kaitēt citiem un pārkāpt sociālās gaidas, savdāšanu (konformismu), kā arī vēlmi pēc sabiedrības, attiecību un personiskās drošības, harmonijas un stabilitātes (drošība). Savukārt atvērtība pieredzei ietver sevī sociālajam konservatīvismam pretējas vērtības. Paštiprināšanas un tai pretējās paštranscendences vērtības saturiski varētu būt saistītas ar politiskās ideoloģijas ekonomisko dimensiju.

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 116 respondenti (66% sieviešu, 31% vīriešu, 3,4% (4 respondentiem) – dzimums nav norādīts), vidējais vecums $M = 24,66$ ($SD = 6,22$) gadi.

Instrumentārijs

Sociālās ietekmes orientācijas mērīšanai tika izmantota Sociālās ietekmes skala (*Social Dominance Orientation Scale*, SDO; Sidanius & Pratto, 1999), ko latviešu valodā adaptējuši I. Austers, M. Golubeva un I. Strode (2007) un kas ir 16 pantu (mērīti Likerta skalā no 1 – pilnīgi nepiekrītu, līdz 6 – pilnībā piekrītu) vienas skalas aptauja vispārīgas sociālās nevienlīdzības un sociālās ietekmes nostājas līmeņa mērīšanai. Skalā ietvertu apgalvojumu piemēri: *atsevišķas cilvēku grupas vienkārši ir ne tik vērtīgas kā citas; lai tiktu dzīvē uz priekšu, dažkārt ir nepieciešams pakļaut citas grupas; grupu vienlīdzībai ir jābūt mūsu ideālam*. Skalas iekšējās saskaņotības rādītājs Kronbaha $\alpha = 0,89$.

Labējā autoritārisma orientācijas izteiktība noteikta, izmantojot Labējā autoritārisma skalu (*Right-wing Authoritarianism Scale* RWA; Zakrisson, 2005). RWA skalu sākotnēji veidojis Altemeijers (Altemeyer, 1981), bet vēlāk pārstrādājusī Zakrisone (Zakrisson, 2005), latviešu valodā adaptējuši I. Austers, M. Golubeva un I. Strode (2007). Skalu veido 15 panti (mērīti Likerta skalā no 1 – pilnīgi nepiekrītu, līdz 6 – pilnībā piekrītu). Skalas apgalvojumu piemēri: *ir daudzi radikāli, amorāli cilvēki, kuri mēģina kaut ko sagraut; sabiedrībai vajadzētu viņus apturēt; labāk lai pastāv sliktā literatūra, nekā tā tiek cenzēta*. Skalas iekšējās saskaņotības rādītājs 15 pantu skalai Kronbaha $\alpha = 0,67$, taču, izslēdzot četrus problemātiskos apgalvojumus, tas uzlabojās $\alpha = 0,74$. Tādējādi turpmākajos aprēķinos izmantota skalas 11 pantu versija.

Individuālo vērtību noteikšanai tika izmantota Portreta vērtību aptaujas (*The Portrait Values Questionnaire*, PVQ; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, & Harris, 2001) saīsinātā versija, ko izveidojuši I. Austers, V. Reņģe un I. Muzikante (Reņģe, Austers, & Muzikante, 2008), balstoties uz šīs metodes saīsināto variantu, kas izmantots Eiropas sociālajā pētījumā (European Social Survey, 2007). Aptauju veido 21 iedomātas personas raksturojums (verbāli attēli). Katrs apraksts raksturo personas mērķus, vēlmes, kas netieši norāda uz vērtību nozīmīgumu. Piemēram, *šim cilvēkam ir svarīgi izdomāt ko jaunu, būt radošam vai arī tradīcijas viņam ir svarīgas. Viņš cenšas ievērot savas reliģijas vai ģimenes paražas*. Respondentam ir jānovērtē, cik lielā mērā aprakstītā persona līdzinās respondentam pašam, ballēs no 1 – nepavisam nav man līdzīgs līdz 6 – ir ļoti līdzīgs man.

Sociālā konservatīvisma mērīšanai tika izmantota Sociālā konservatīvisma skala, kuras iekšējās saskaņotības rādītājs šajā pētījumā ir Kronbaha $\alpha = 0,80$.

Procedūra

Pētījuma dalībnieki brīvprātīgi un anonīmi aizpildīja anketas frontāli vai individuāli bez laika kontroles. Pētījums notika 2013. gada janvārī.

Rezultāti

Lai noteiktu Sociālā konservatīvisma skalas rādītāja saistību ar sociālās ietekmes orientāciju, labējo autoritārismu un Švarca desmit universālo vērtību tiptiem, tika izmantots Pīrsona korelācijas koeficients. Iegūtie korelāciju analīzes rezultāti norāda uz negatīvu saistību starp sociālās ietekmes orientāciju (SDO) un Sociālā konservatīvisma skalas rādītāju ($r = -0,33$, $p < 0,01$), pozitīvu saistību starp autoritārisma skalas (RWA) un Sociālā konservatīvisma skalas rādītāju ($r = 0,74$, $p < 0,01$). Tādējādi hipotēze H7 ir daļēji apstiprinājusies.

5. tabula. Sociālā konservatīvisma skalas rādītāja korelācija ar Švarca desmit universālo vērtību modeļa vērtībām

<i>Sociālais konservatīvisms</i>	
<i>Atvērtība pārmaiņām</i>	
<i>Pašrealizācija</i>	-0,27**
<i>Stimulācija</i>	-0,02
<i>Hedonisms</i>	-0,14
<i>Pašstiprināšana</i>	
<i>Sasniegumi</i>	-0,26**
<i>Vara</i>	-0,19*
<i>Konservācija</i>	
<i>Tradīcijas</i>	0,48**
<i>Konformisms</i>	0,33**
<i>Drošība</i>	0,16
<i>Paštranscendence</i>	
<i>Labvēlība</i>	0,28**
<i>Universālisms</i>	0,23*

5. tabulā var aplūkot Sociālā konservatīvisma skalas rādītāja korelācijas ar Švarca desmit universālo vērtību modeļa vērtībām. Iegūtie rezultāti ļauj secināt, ka hipotēze H8 ir daļēji apstiprinājusies. Kā tika prognozēts, konstatēta statistiski nozīmīga saistība starp sociālā konservatīvisma rādītāju un konservācijas vērtībām – tradīcijām un konformismu, taču netika konstatēta saistība ar drošības vērtību. Savukārt no atvērtības pieredzei vērtībām tika konstatēta tikai viena negatīva korelācija ar pašrealizāciju. Ar citām atvērtības pieredzei vērtībām – hedonismu un stimulāciju – pretēji hipotēzē paredzētajam, saistība netika konstatēta. Savukārt attiecībā uz pašstiprināšanas/paštranscendences vērtību dimensiju tika konstatēta negatīva saistība ar pastiprināšanas vērtībām – varu un sasniegumiem, bet pozitīva korelācija ar paštranscendences vērtībām – labvēlību un universālismu.

Diskusija

Otrā pētījuma rezultāti apliecināja izveidotās Sociālā konservatīvisma skalas konstrukta (diverģento) validitāti attiecībā pret sociālās ietekmes orientāciju (SDO) un konverģento validitāti attiecībā pret labējā autoritārisma tendenci (RWA), kā arī to, ka Latvijā politiskā attieksme pret sociālajām parādībām un ekonomiskajiem jautājumiem ir divi neatkarīgi mainīgie. Pretēji Altemejera un Džosta (Altemayer, 1998; Jost et al., 2003) pētījumos iegūtajiem rezultātiem, kuros SDO – ekonomiskā konservatīvisma, bet RWA – sociālā konservatīvisma motivējošais pamats – ir savstarpēji korelējoši mainīgie, šajā pētījumā starp šiem rādītājiem nepastāv korelācija ($r = -0,13$, $p > 0,05$). Arī Sociālā konservatīvisma skalas rezultātu korelācija ar Švarca modeļa vērtībām liecina par Latvijas iedzīvotājiem raksturīgo tendenci uz populistiskiem politiskajiem uzskatiem (sal. POPULARES Latvija, SKDS, 2012), t. i., konservatīviem uzskatiem sociālajā, bet kreisiem – ekonomiskajā jomā. Tādējādi tika konstatēta pamatā pozitīva saistība ar konservācijas vērtībām – tradīcijām

un konformismu – un negatīva – ar atvērtības pieredzei vērtību pašrealizāciju, ko raksturo domu neatkarība un rīcības brīvība – radīšana, pēfīšana un kas atbilst sociālā konservatīvisma konstrukta izpratnei. Ar pašstiprināšanas vērtībām, kas saturiski atbilst ekonomiski labējiem uzskatiem, sociālā konservatīvisma rādītājam ir negatīva saistība, bet ar paštranscendences vērtībām – pozitīva saistība. Tas, ka netika konstatēta saistība starp konservācijas vērtību – drošība –, daļēji saskan ar Torisdotiras un kolēģu pētījumā (Thorisdottir et al., 2007) iegūtajiem rezultātiem, kas liecināja, ka Austrumeiropas valstīs konservatīvisms negatīvi korelē ar Švarca modeļa drošības vērtību.

Turpmākajos pētījumos būtu vērts izanalizēt sociālā konservatīvisma saistību ar personības iezīmēm, kas pārbaudītu Sociālā konservatīvisma skalas kritēriālo validitāti un varētu sniegt Latvijas sociāli konservatīvo indivīdu vērtību sistēmas psiholoģisko skaidrojumu.

3. pētījums

Lai abpusēji pamatotu divu jaunu Latvijā izstrādāto aptauju – Sociālā konservatīvisma skalas un Latvijas personības aptaujas (LPA-v3; Perepjolkina & Reņģe, 2012) – kritēriālo validitāti, tika veikts pētījums, kurā tika pārbaudīta saistība starp politisko ideoloģiju (tās sociālo dimensiju) un personības iezīmēm.

Pētījumos ir parādīts, ka pastāv saistība starp politisko ideoloģiju un personības iezīmēm (pārskatam sk., piem., Jost et al., 2003), kaut arī konstatētās korelācijas pārsvarā ir diezgan vājas (reti kad tās pārsniedz 0,30 līmeni). Apkopojot iepriekšējo pētījumu rezultātus, *var sagaidīt, ka sociālā konservatīvisma skalas rezultāti negatīvi korelē ar atvērtības pieredzei personības faktoru rādītājiem* (H9) (Jost et al., 2003; van Hiel, Kossowska, & Mervielde, 2000) un negatīvi korelē ar *labvēlīguma rādītājiem* (H10) (Barbaranelli & Caprara, 2002; Caprara et al., 1999; Jost et al., 2003), bet *pozitīvi korelē ar apzinīguma rādītājiem* (H11) (Barbaranelli & Caprara, 2002; Caprara et al., 1999; Eisenberg-Berg & Mussen, 1980; Jost et al., 2003). *Nav sagaidāma statistiski nozīmīga korelācija ar neirotisma faktora rādītājiem* (H12) (pārskatam sk. Jost et al., 2003; Barbaranelli & Caprara, 2002; Caprara et al., 1999). *Var paredzēt, ka sociālā konservatīvisma skalas rādītāji būs pozitīvi saistīti ar godīguma/pieticības personības faktoru* (H13).

Metode

Pētījums notika promocijas darba „Daudzdimensionālas personības aptaujas izstrāde un validizācija Latvijas pieaugušo izlasē” (Perepjolkina, 2014) ietvaros.

Dalībnieki

Pētījumā piedalījās 241 Latvijas iedzīvotājs (71,3% sieviešu) vecumā no 18 līdz 67 gadiem ($M = 28,25$, $SD = 9,22$). Respondentu sadalījums a) pēc dzīvesvietas: 71,4% dzīvo lielpilsētā (no tiem 58,5% – Rīgā), 14,1% – mazpilsētā, 8,3% – laukos; b) pēc izglītības līmeņa: 1,7% respondentu ir ieguvuši pamatizglītību, 56,8% – vidējo vai vidējo speciālo izglītību, 41,5% – augstāko izglītību; c) precīzs respondentu sadalījums pēc nodarbošanās veida nav zināms, bet ir zināms, ka 48,1% no izlases ir studenti.

Instrumentārijs

Latvijas Personības aptauja (LPA-v3; Perepjolkina & Reņģe, 2012) sastāv no 100 apgalvojumiem. Aptauja ļauj novērtēt sešus personības faktorus (neirotisms, ekstraversija, atvērtība pieredzei, labvēlīgums, apzinīgums un godīgums/pieticība) un četras šaurākā līmeņa personības iezīmes katra personības faktora ietvaros. Katru faktoru veido 16 apgalvojumi, bet katru apakšskalu – 4 apgalvojumi. Papildus 4 apgalvojumi veido t. s. melu skalu, kura raksturo tendenci sniegt sociāli vēlamas atbildes. Respondentiem tika piedāvāta 5 punktu atbilžu skala (no 1 – neatbilst, līdz 5 – atbilst). Iegūtie rezultāti gan personības faktoru, gan iezīmju (apakšskalu) līmenī var variēt no 4 līdz 20 ballēm. Augstāki rādītāji norāda uz attiecīgas iezīmes izteiktības pakāpi saskaņā ar skalas nosaukumu. Aptauja uzrāda labu faktoriālo validitāti, pieņemamus ticamības rādītājus – Kronbaha α rādītāji ($N = 1294$) faktoru līmenī svārstās robežās no 0,81 līdz 0,88, bet apakšskalu līmenī – no 0,61 līdz 0,86, retesta ticamība ($N = 166$) faktoru līmenī svārstās no 0,85 līdz 0,90, bet apakšskalu līmenī – no 0,71 līdz 0,81 (Perepjolkina, 2014).

Ar demogrāfisko datu aptauju tika noskaidrots pētījuma dalībnieku dzimums, vecums, dzīvesvieta (lielpilsēta, mazpilsēta, lauki) un izglītības līmenis.

Sociālais konservatīvisms mērīts ar Sociālā konservatīvisma skalu, kuras iekšējās saskaņotības rādītājs šajā pētījumā ir 0,74 (Kronbaha α).

Procedūra

Dati tika ievākti laika posmā no 2011. gada decembra līdz 2012. gada februārim, izmantojot <http://www.surveymonkey.com/> elektronisko aptauju izstrādes un administrēšanas vietni. Daļa no anketām tika izdalīta un ievākta frontāli vai individuāli (35,3%, $n = 85$). Piedalīšanās pētījumā bija brīvprātīga, anonīma un notika bez aizpildīšanas laika kontroles.

Rezultāti

Izmantojot Pīrsona korelācijas koeficientu, tika pārbaudītas sakarības starp Sociālā konservatīvisma skalas rādītājiem un personības iezīmju rādītājiem. Veiktā korelāciju analīze ļauj secināt, ka ir apstiprinātas 4 no 5 izvirzītajām hipotēzēm (sk. 6. tabulu). Tā ir apstiprinājusies H9 hipotēze, jo ir konstatēta negatīva saistība starp sociālo konservatīvismu un atvērtības pieredzei personības faktoru; ir apstiprinājusies H11 hipotēze, jo ir konstatēta statistiski nozīmīga pozitīva sakarība ar apzinīguma faktoru; apstiprinās H12 hipotēze, jo saistība starp Sociālā konservatīvisma skalas rādītājiem un neirotisma faktora rādītājiem ir tuvu nullei, un ir apstiprinājusies H13 hipotēze, jo ir konstatēta vāja, tomēr statistiski nozīmīga sakarība ar godīguma/pieticības faktoru. Vienīgā hipotēze, kas nav apstiprinājusies, ir H10, jo pretēji gaidāmajam un citu pētījumu rezultātiem ir konstatēta pozitīva, nevis negatīva sakarība starp sociālo konservatīvismu un labvēlīgumu.

Iegūtās saistības apstiprinās arī, analizējot vidējo rādītāju atšķirības, izteikti konservatīvi un liberāli orientēto respondentu grupās (sk. attēlu un 6. tabulu). Kā var redzēt, konservatīvi orientētiem indivīdiem ir raksturīgi zemāki atvērtības pieredzei rādītāji, bet augstāki apzinīguma un labvēlīguma rādītāji. Pārējās trijās personības iezīmju dimensijās statistiski nozīmīgas atšķirības netika konstatētas.

6. tabula. Iekšējās saskaņotības rādītāji (Kronbaha α), aprakstošās statistiskās rādītāji pētījuma kopējā izlasē un liberāli orientēto un konservatīvi orientēto respondentu grupas, kā arī Sociālā konservatīvisma skalas korelācijas ar Latvijas personības aptaujas rezultātiem

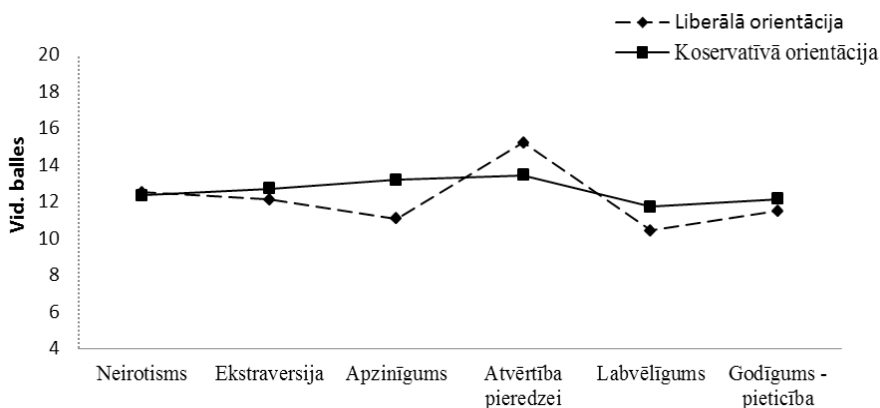
Mainīgie	<i>a</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	Liberālā orientācija (<i>n</i> = 65)	Konservatīvā orientācija (<i>n</i> = 63)	<i>t</i>	Sociālais konservatīvisms/ liberālisms
	<i>N</i> = 241			<i>M</i>	<i>M</i>		<i>r</i>
Sociālais konservatīvisms	0,74	32,61	7,87	21,75	40,71	-23,17**	--
Neirotisms (N)	0,87	12,21	2,75	12,50	12,33	0,36	-0,03
Ekstraversija (E)	0,86	12,77	2,85	12,10	12,70	-1,24	0,07
Apzinīgums (C)	0,88	12,21	2,89	11,05	13,16	-4,61**	0,22**
Atvērtība pieredzei (O)	0,80	14,39	2,36	15,21	13,43	4,64**	-0,27**
Labvēlīgums (A)	0,85	11,18	2,70	10,42	11,70	-2,64**	0,23**
Godīgums – pieticība (H)	0,82	11,47	2,64	11,48	12,14	-1,45	0,13*
N: Trauksmainība	0,80	13,10	4,01	13,49	12,71	1,05	-0,07
N: Nenoturība pret stresu	0,79	10,75	3,44	11,11	11,38	-0,45	0,04
N: Depresivitāte	0,80	11,27	3,73	11,72	11,06	1,02	-0,08
N: Kautrīgums	0,66	13,71	3,40	13,68	14,14	-0,78	0,05
E: Sabiedriskums	0,83	12,29	4,14	11,25	12,24	-1,40	0,09
E: Dzīvesprieks	0,78	13,30	3,65	12,72	13,16	-0,67	0,04
E: Avantūrisms	0,80	12,60	4,15	12,29	12,35	-0,08	0,01
E: Soc. aktivitāte	0,73	12,91	3,67	12,12	13,05	-1,44	0,08
C: Akurātība	0,84	11,85	4,29	9,91	13,57	-5,21**	0,28**
C: Pašdisciplīna	0,76	11,02	3,67	9,60	12,14	-4,20**	0,21**
C: Čaklums	0,75	13,75	3,48	13,41	14,22	-1,32	0,02
C: Apdomība	0,75	12,22	3,68	11,28	12,70	-2,25*	0,15*
O: Kultūra	0,74	13,07	4,05	13,71	12,30	2,09*	-0,14*
O: Tolerance	0,69	15,70	3,22	16,84	14,32	4,45**	-0,23**
O: Zinātkāre	0,74	14,90	3,27	16,37	13,51	5,43**	-0,35**
O: Kreativitāte	0,75	13,89	3,45	13,91	13,60	0,49	-0,03
A: Piekāpība	0,66	9,37	3,04	8,75	9,41	-1,21	0,14*
A: Saticība	0,74	11,93	3,95	10,68	12,75	-3,11**	0,24**
A: Paklausība	0,70	11,22	3,37	9,94	12,32	-4,08**	0,28**
A: Savaldība	0,87	12,21	4,42	12,32	12,30	0,03	0,04
H: Atklātība	0,77	12,02	4,00	11,60	13,11	-2,11*	0,14*
H: Pieticība	0,78	11,18	4,03	11,77	11,81	-0,05	0,02
H: Vienkāršība	0,76	10,71	3,74	10,75	10,62	0,22	0,01
H: Krietnums	0,59	11,95	3,41	11,78	13,03	-2,13*	0,21**

Piezīme. Tabulā pēdējā kolonnā ir atspoguļoti Pīrsona korelācijas koeficienti. ** $p < 0,01$;

* $p < 0,05$.

Veicot korelāciju analīzi un vidējo rādītāju atšķirību analīzi, personības iezīmju līmenī ir konstatēts, ka neviena no neirotisma un ekstraversijas dimensijas iezīmēm neuzrāda statistiski nozīmīgas sakarības ar Sociālā konservatīvisma skalas rādītājiem. Bet ir konstatēts, ka nosliece uz sociālo konservatīvismu ir saistīta ar augstākiem rādītājiem tādās apzinīguma dimensijas skalās kā akurātība (izteikta iekšējā vajadzība pēc kārtības, struktūras un organizētības), pašdisciplīna un apdomība, bet ne ar čaklumu (rūpīgums, precizitāte darba izpildē), augstākiem rādītājiem saticības un paklausības skalā no labvēlīguma dimensijas, ar augstākiem rādītājiem atklātības (patiesums, neliekuļotība sociālajās attiecībās) un krietnuma (pretstatā bezprincipialitātei) skalās no godīguma/pieticības faktora. Tātad sociālais konservatīvisms uzskatots ir saistīts tikai ar godīguma aspektu, bet ne ar pieticības/vienkāršības aspektu. Augstāki sociālā konservatīvisma rādītāji ir saistīti ar zemākiem rādītājiem tādās atvērtības pieredzei dimensijas aspektos kā tolerance (šajā gadījumā ar to ir domāta iecietība pret atšķirīgu pasaules uzskatu, dzīvesveidu, kultūru un dzimumorientāciju), kultūra (mākslinieciskās un estētiskās intereses) un zinātkāre, bet pēc kreativitātes (radošuma) rādītājiem konservatīvi un liberāli orientēti indivīdi neatšķiras savā starpā (sk. 5. tabulu).

Attēls. Liberāli un konservatīvi orientēto Latvijas iedzīvotāju personības profils

Apkopojot iegūtos rezultātus, var secināt, ka tie kopumā saskan ar citu pētījumu rezultātiem un izvirzītajām hipotēzēm (izņemot konstatēto pozitīvo sakarību ar labvēlīguma rādītājiem). Salīdzinoši ciešākas sakarības ar sociālo konservatīvismu uzrāda tādas personības iezīmes kā zinātkāre ($r = -0,35, p < 0,01$), tolerance ($r = -0,23, p < 0,01$), atvērtība pieredzei kopumā ($r = -0,27, p < 0,01$), kā arī akurātība, paklausība ($r = 0,28, p < 0,01$ abos gadījumos) un saticība ($r = 0,24, p < 0,01$). Iegūtie rezultāti apstiprina abu aptauju kriteriālo validitāti.

Diskusija

Analizējot Sociālā konservatīvisma skalas saistību ar personības iezīmēm, ir iegūti rezultāti, kas kopumā saskan ar citur pasaulē veikto pētījumu rezultātiem un izvirzītajām hipotēzēm, kaut arī konstatētas dažas atšķirības. Tā līdzīgi kā citos pētījumos (piem., Akrami & Ekehammer, 2006; Barbaranelli & Caprara, 2002; Caprara et al., 1999; Caprara et al., 2006; Jost et al., 2003; Peterson et al., 1997; Peterson & Lane, 2001; van Hiel, Kossowska, & Mervielde, 2000) ir konstatēta negatīva saistība starp sociālo konservatīvismu un atvērtību pieredzei, kaut arī iegūtais korelācijas koeficients ir zemāks salīdzinājumā, piemēram, ar Persona un kolēģu veiktajos pētījumos konstatētajām saistībām starp atvērtību pieredzei un labējā autoritārisma tendenci (RWA), kur dažādās izlasēs korelācijas koeficients starp minētajiem rādītājiem variēja no $r = -0,31$ līdz $r = -0,42$ (sk. Peterson et al., 1997; Peterson & Lane, 2001). Jāpiezīmē, ka no visām personības iezīmēm, kas tika analizētas mūsu pētījumā, tieši viena no atvērtības pieredzei dimensijas apakšskalām – *zinātkāre* (kas raksturo atvērtību jaunām idejām un zināšanām) uzrādīja visaugstāko korelācijas koeficientu ar Sociālā konservatīvisma skalas rādītāju. Ļoti līdzīga sakarība tika iegūta arī zviedru pētījumā (sk. Akrami & Ekehammer, 2006) starp labējā autoritārisma tendenci (RWA) un NEO-PI-R atvērtības pieredzei skalu *idejas*, kura raksturo zinātkāres aspektu. Vājāku, tomēr statistiski nozīmīgu negatīvu sakarību uzrāda atvērtības pieredzei apakšskala *tolerance*.

Līdzīgi kā citos pētījumos (piem., Altemeyer, 1998; Barbaranelli & Caprara, 2002; Caprara et al., 1999; Caprara et al., 2006; Eisenberg-Berg & Mussen, 1980) iegūtie rezultāti, liecina, ka konservatīvi orientētiem indivīdiem ir raksturīga tieksmība pēc kārtības un struktūras, uz ko norāda statistiski nozīmīgas pozitīvas korelācijas starp Sociālā konservatīvisma skalas rādītājiem un *apzinīguma dimensiju*, kā arī ar tās apakšskalām *akurātība* (ko raksturo izteiktā iekšējā vajadzība pēc kārtības, struktūras un organizētības) un *pašdisciplīna*. Šie rezultāti ir saskanīgi, piemēram, ar Aisenberga-Berga un Mussena (Eisenberg-Berg & Mussen, 1980) pētījuma rezultātiem, kurā bija parādīts, ka konservatīvi orientēti pusaudži salīdzinājumā ar liberāli orientētiem biežāk raksturoja sevi kā akurātus, kārtīgus un organizētus (Eisenberg-Berg & Mussen, 1980), un ar Altmeijera (Altemeyer, 1998) pētījumu (veikts studentu izlasē), kurā tika konstatēta pozitīva saistība starp labējā autoritārisma tieksmi (RWA) un vajadzību pēc struktūras; tāpat Itālijā veiktajos pētījumos (Barbaranelli & Caprara, 2002; Caprara et al., 1999; Caprara et al., 2006) konsekventi tika apstiprināts, ka respondentiem, kas bija balsojuši par labēji centriskām partijām, ir raksturīgi augstāki apzinīguma dimensijas rādītāji.

Veiktā analīze parāda, ka nepastāv sakarība starp sociālo konservatīvismu un *neirotisma* dimensiju. Šī atziņa pilnībā saskan ar citu pētījumu rezultātiem (piem., Akrami & Ekehammer, 2006; Jost et al., 2003; Caprara et al., 1999; Caprara et al., 2006).

Pētījuma rezultāti rāda, ka arī *ekstraversijas* dimensijas un to veidojošo aspektu (sabiedriskums, dzīvesprieks, sociālā aktivitāte un avantūrisms) rezultāti nav saistīti ar sociālo konservatīvismu (visas konstatētas korelācijas ir tuvu nullei) (sk. 5. tabulu). Šie rezultāti saskan ar Zviedrijā veikto pētījumu (Akrami & Ekehammer, 2006), kurā sakarības starp ekstraversijas faktoru un visiem tā aspektiem gan ar labējā autoritārisma tendenci (RWA), gan ar sociālās ietekmes orientāciju (SDO) ir tuvu nullei,

bet ir pretrunā ar Itālijā veikto pētījumu (Barbaranelli & Caprara, 2002; Caprara et al., 1999; Caprara et al., 2006), kurā tika konstatēti augstāki enerģijas faktora rādītāji (BFQ aptaujā tā atbilst ekstraversijas dimensijai) vēlētajiem, kas bija devuši priekšroku labēji centriskām partijām, salīdzinājumā ar tiem, kas bija balsējuši par kreisi centriskām partijām. Tai pašā laikā gan šī pētījuma rezultāti, gan Itālijā veikto pētījumu rezultāti ir pretrunā ar Vilsona (Wilson, 1973) pētījumu, kurā konservatīvi orientētie uzrādīja zemākus ekstraversijas faktora rādītājus.

Pretēji citu pētījumu rezultātiem, ir konstatēta pozitīva saistība starp sociālā konservatīvisma tendenci un *labvēlīguma* dimensiju, kā arī ar trīs tās aspektiem – *saticību*, *paklausību* un mazākā mērā ar *piekāpību*. Šie rezultāti ir pretrunā ar, piemēram, Itālijā veikto pētījumu rezultātiem, kur bija parādīts, ka zemāki draudzīguma dimensijas rādītāji (BFQ aptaujā tas raksturo labvēlīguma dimensiju) ir respondentiem, kas deva priekšroku labēji centriskām partijām (Barbaranelli & Caprara, 2002; Caprara et al., 1999; Caprara et al., 2006), un arī ar Zviedrijā veiktā pētījuma rezultātiem (Akrami & Ekehammer, 2006), kur sakarība starp labvēlīguma dimensiju un labējā autoritārisma tendenci (RWA) bija tuvu nullei, bet ar diviem tās aspektiem (uzticēšanos un labsirdīgumu) tika konstatētas vājas, tomēr statistiski nozīmīgas negatīvas sakarības. Taču, neņemot vērā iegūto rezultātu nesakritību (attiecībā uz sakarības starp sociālo konservatīvismu un labvēlīguma dimensiju) ar citur pasaulē veiktajiem pētījumiem, Latvijā veikto pētījumu kontekstā iegūtie rezultāti ir konsekventi, ko apstiprina gan iepriekš aprakstītā otrā pētījuma rezultāti, kurā bija konstatētas pēc ciešuma līdzīgas pozitīvas sakarības ar Švarca nodalītajām labvēlības un konformisma vērtībām (sk. 5. un 6. tabulu), gan arī negatīva sakarība ($r(85) = -0,33, p < 0,01$) starp sociālo konservatīvismu un makjavelismu (Perepjolkina, 2014). Konstatēta pozitīvā sakarība starp labvēlīgumu un sociālo konservatīvismu Latvijas izlasē ir loģiska un bija sagaidāma, tomēr būtu nepieciešams turpināt pētījumus, lai detalizētāk izziņātu konstatēto sakarību specifikas iemeslus.

Papildu analīze (novērtējot vidējo rādītāju atšķirības izteikti konservatīvi un liberāli orientēto respondentu grupās) uzrādīja (sk. attēlu un 6. tabulu), ka sociāli konservatīvi noskaņotiem indivīdiem salīdzinājumā ar liberāli noskaņotiem ir raksturīgi zemāki atvērtības pieredzei rādītāji, īpaši tādos šīs dimensijas aspektos kā zinātkāre un tolerance un mazākā mērā kultūras jeb māksliniecisko interešu aspektā, un viņiem ir augstāki apzinīguma rādītāji (tādos šīs dimensijas aspektos kā akurātums un pašdisciplīna), augstāki labvēlīguma rādītāji (saticības un paklausības aspektā), un viņi uzrāda augstākus godīguma rādītājus, jo atšķirības ir konstatētas abās šo aspektu raksturojošās skalās (krietnums un atklātība). Kopumā visas konstatētās sakarības starp personības iezīmēm un Sociālā konservatīvisma skalas rezultātiem ir loģiskas un interpretējamas, kas apstiprina izstrādātās aptaujas kriteriālo validitāti.

Svarīgākie šī pētījuma ierobežojumi ir izteikts sieviešu pārsvars izlasē un pašnovērtējuma metožu izmantošana. Nākotnē būtu interesanti turpināt pētījumus šajā virzienā, īpaši izmantojot citas, objektīvākas novērtēšanas metodes. Būtu nepieciešams pārbaudīt, kāda ir saistība starp personības iezīmēm un politiskās orientācijas ekonomisko dimensiju.

Nobeigums

Pētījuma mērķis – izveidot un psihometriski pamatot Latvijas kultūrvidei atbilstošu politiskās ideoloģijas sociālā aspekta mērīšanas instrumentu – Sociālā konservatīvisma skalu un sniegt apstiprinājumus šī instrumenta psihometriskajai ticamībai un validitātei – ir sasniegts. Trīs neatkarīgu pētījumu rezultāti ir apliecinājuši augstus Sociālā konservatīvisma skalas faktoriālās validitātes, retesta ticamības un iekšējās saskaņotības rādītājus, kā arī ieskicējuši sociāli konservatīvās politiskās ideoloģijas īpatnības Latvijas iedzīvotāju izlasē.

Latvijā politiskās ideoloģijas sociālais un ekonomiskais aspekts neveido vienotu politisko ideoloģiju. Pretstatā lielākajai daļai attīstīto valstu sociālais konservatīvisms Latvijā ir saistīts nevis ar ekonomiski labējiem uzskatiem, bet gan ar ekonomiski kreisiem uzskatiem. Par to liecina otrajā pētījumā iegūtā Sociālā konservatīvisma skalas rādītāja negatīvā korelācija ar sociālās ietekmes orientāciju un ekonomiski labējiem uzskatiem raksturīgajām pašstiprināšanas vērtībām – sasniegumiem un varu, kā arī pozitīvā korelācija ar paštranscendences vērtībām – labvēlīgumu un universālismu, kas raksturīgas politiski kreisai orientācijai. Par Latvijas sabiedrībā raksturīgo populistisko uzskatu tendenci liecina arī politiskās ideoloģijas ekonomiskā aspekta mērīšanai Latvijā izveidotās Atbalsta valsts lomai skalas (*Support for State Role scale*, SSRS) un Sociālā konservatīvisma skalas rādītāju pozitīvā korelācija (Dimdins, 2012). Šī īpatnība ir raksturīga arī citās Austrumeiropas bijušā sociālistiskā bloka valstīs (sk. Thorisdottir et al., 2007).

Pirmā pētījuma rezultāti apstiprina jau citu autoru pētījumos iegūtās sakarības: *sociālais konservatīvisms ir saistīts ar saasinātu emocionāli intuitīvo morālo jūtīgumu, reliģiozitāti un zemākiem morālās spriešanas spēju rādītājiem.* Sociālajam konservatīvismam ir korelācija ar visiem pieciem morāles intuitīvajiem pamatiem, taču korelācija ar saistību morāles pamatiem (lojalitāti, autoritāti un tīrību/svētumu) ir ciešāka nekā ar individuālisma morāles pamatiem. Iespējams, saasinātais morālais jūtīgums rada grūti atrisināmus neapzinātus vai daļēji apzinātus vairāku pretrunīgu intuitīvo vērtējumu konfliktus, kas heuristikās informācijas apstrādes un paralēlo ierobežojumu mehānismu iedarbības rezultātā noved pie zemākiem morālās spriešanas spēju testa rādītājiem.

Otrā pētījuma rezultāti apliecina, *ka sociālajam konservatīvismam ir saistība ar Švarca vērtību modeļa sociālā fokusa vērtībām – konservācijas vērtībām – tradīcijām un konformismu, un paštranscendences vērtībām – labvēlību un universālismu. Konstatēta negatīva saistība ar pašrealizāciju, kas atbilst atvērtības pārmaiņām vērtību un personālā fokusa vērtību grupai.* Sociālā konservatīvisma saistība ar konservācijas vērtībām ir sagaidāma un atbilst citos pētījumos iegūtajiem rezultātiem, taču sociālā konservatīvisma saistība ar paštranscendences vērtībām varētu būt saistīta ar Latvijas kulturāli politiskajām īpatnībām: sociālā konservatīvisma ciešo saistību ar reliģiozitāti, kas uzsver labestības un ziedošanās tikumisko vērtību, un saistību ar kreisiem politiskajiem uzskatiem, kas norāda uz visu cilvēku vienlīdzību.

Trešā pētījuma rezultāti ļauj secināt, ka sociāli konservatīvajiem salīdzinājumā ar liberāli orientētajiem ir zemāki atvērtības pieredzei rādītāji (sevišķi tādos aspektos kā zinātkāre un tolerance, mazākā mērā – kultūras un māksliniecisko interešu aspektā), taču ir augstāki apzinīguma rādītāji (tādos šīs dimensijas aspektos kā akurātība un pašdisciplīna) un augstāki labvēlīguma rādītāji (saticības un paklausības

aspektā), un viņi uzrāda augstākus godīguma rādītājus. Sociāli konservatīvi un liberāli noskaņoti indivīdi neatšķiras savā starpā pēc neirotisma un ekstraversijas rādītājiem. Iegūtās sakarībās kopumā ir saskanīgas ar citos pētījumos iegūtajiem rezultātiem. Vienīgā konstatētā nesakritība ar citu pētījumu rezultātiem ir dotajā pētījumā konstatētā pozitīvā saistība starp sociālo konservatīvismu un labvēlīgumu, ko varētu skaidrot ar tiem pašiem faktoriem, kas skaidro sociālā konservatīvisma saistību ar labvēlības un universālisma vērtībām, t. i., sociālā konservatīvisma saistību ar reliģiozitāti un kreisu politisko orientāciju ekonomiskajā aspektā.

Būtiskākais šajā rakstā aprakstīto pētījumu ierobežojums ir pašraksturojuma mērījuma instrumentu izmantošana, kā arī izlases veidošanas trūkumi – netika lietota pilnīgi nejausa izlase, ir raksturīgs sieviešu pārsvars visu trīs pētījumu izlasēs, kā arī liels reliģiozo respondentu īpatsvars pirmā pētījuma izlasē.

Turpmākajos pētījumos varētu turpināt Sociālā konservatīvisma skalas konstrukta validitātes pārbaudi attiecībā pret citu autoru izstrādātajiem politiskās ideoloģijas sociālā un ekonomiskā aspekta mērīšanas instrumentiem – Politisko attieksmju aptauju (PAQ; Koleva, Graham, Haidt, Iyer, & Ditto, 2009), Kapitālisma skalu (Weiss, 2003) un Egalitārisma skalu (Ingelhart, 2005), kā arī pārbaudīt vienlaicīgo kritēriālo validitāti un prognozes validitāti attiecībā pret konkrētām politiskajām attieksmēm un politisko uzvedību, piemēram, attiecībā uz partiju un kandidātu izvēli vēlēšanās.

Tā kā šajā pētījumā parādās politiskās ideoloģijas atšķirības, kas raksturīgas postpadomju valstīm, tad otrs turpmāko pētījumu virziens varētu būt veltīts politiskās orientācijas atšķirību izpētei dažāda vecuma respondentu grupās, salīdzinot bijušās Padomju Savienības iedzīvotāju un Latvijas brīvvalsts laikā dzimušo jauniešu politiskās attieksmes.

Trešais pētījumu virziens varētu būt starpdisciplinārs. Sadarbībā ar politologiem, politikas vēsturniekiem, sociologiem, ekonomistiem u. c. jomu zinātniekiem varētu pētīt vēsturisko, ekonomisko, sociālo un psiholoģisko faktoru lomu Latvijas sabiedrībai raksturīgo politisko attieksmju veidošanās procesā.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Akrami, N., & Ekehammer, B. (2006). Right-Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation Their Roots in Big-Five Personality Factors and Facets. *Journal of Individual Differences, 27* (3), 117–126.
- Altemeyer, R. A. (1996). *The authoritarian specter*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Altemeyer, R. A. (1998). The other „authoritarian personality.” In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 30, pp. 47–91). New York: Academic Press.
- Austers, I., Golubeva, M., & Strode, I. (2007). Skolotāju tolerances barometrs. [Skatīts 29.05.2013.] Pieejams: <http://www.providus.lv/public/27125.html>
- Barbaranelli, C., & Caprara, G. V. (2002). Studies of the Big Five Questionnaire. The BFQ in the domain of political behavior. In B. De Raad, & M. Perugini (Eds.), *Big Five Assessment* (pp. 120–121). Seattle: Hogrefe & Huber Publishers.
- Benoit, K., & Laver, M. (2006). *Party policy in modern democracies*. London: Routledge.
- Bentler, P. M. (1990). Comparative fit indexes in structural models. *Psychological Bulletin, 107* (2), 238–246.

- Caprara, G. V., Barbaranelli, C., & Zimbardo, P. (1999). Personality profiles and political parties. *Political Psychology, 20*, 175–197.
- Caprara, G. V., Shalom Schwartz, S., Capanna, C., Vecchione, M., & Barbaranelli, B. (2006). Personality and Politics: Values, Traits, and Political Choice. *Political Psychology, 27* (1), 1–28.
- Caprara, G. V., Vecchione, M., & Schwartz, S. H. (2012). Why people do not vote? The role of personal values. *European Psychologist, 17* (4), 266–278.
- Conover, P. J., & Feldman, S. (1981). The origins and meaning of liberal/conservative self-identification. *American Journal of Political Science, 25*, 617–645.
- DELFI. (2013). Francijas Senāts apstiprina likumu par viendzimuma laulībām. [Skatīts 18.10.2013.] Pieejams: <http://www.delfi.lv/news/world/other/francijas-senats-apstiprina-likumu-par-viendzimuma-laulibam.d?id=43225824>.
- Dimdins, G. (2012). Development of an ideological orientation scale: the challenges of measuring the economic dimension of ideology. In A. Gasiorowska, & T. Zaleskiewicz (Eds.), *Microcosm of Economic Psychology. Proceedings of the IAREP conference Wroclaw 2012*, 313–318.
- Duckitt, J., Wagner, C., du Plessis, I., & Birum, I. (2002). The psychological bases of ideology and prejudice: testing a dual-process model. *Journal of Personality and Social Psychology, 83*, 75–93.
- Duriez, B. (2003). Religiosity and conservatism revisited: relating a new religiosity measure to the two main conservative political ideologies. *Psychological Reports, 92* (2), 533–539.
- Duriez, B., Luyten, P., Snauwaert, B., & Hutsebaut, D. (2002). The importance of religiosity and values in predicting political attitudes. Evidence for the continuing importance of religion in Flanders (Belgium). *Mental Health, Religion and Culture, 5* (1), 35–54.
- Duriez, B., Van Hiel, A., & Kossowska, M. (2005). Authoritarianism and Social Dominance in Western and Eastern Europe: The Importance of the Sociopolitical Context and of Political Interest and Involvement. *Political Psychology, 26* (2), 299–320.
- Eisenberg-Berg, N., & Mussen, P. (1980). Personality correlates of socio-political liberalism and conservatism in adolescents. *Journal of Genetic Psychology, 137*, 165–177.
- Emler, N. (2002). Morality and political orientations: An analysis of their relationship. *European Review of Social Psychology, 13*, 259–291.
- Emler, N., Renwick, S., & Malone, B. (1983). The relationship between moral reasoning and political orientation. *Journal of Personality and Social Psychology, 45* (5), 1073–1080.
- European Social Survey. (2007). Self-completion questionnaire S-C-A. [Viewed on 11.10.2007.] Available: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=40&Itemid=80
- Evans, G., Heath, A., & Lalljee, M. (1996). Measuring left–right and libertarian–authoritarian values in the British electorate. *British Journal of Sociology, 47*, 93–112.
- Glamser, F. D. (1974). The Importance of Age to Conservative Opinions: A Multivariate Analysis. *Journal of Gerontology, 549–554*.
- Glover, R. J. (1997). Relationship in moral reasoning and religion among members of conservative, moderate and liberal religious groups. *The Journal of Social Psychology, 137* (2), 247–254.
- Graham, J., Haidt, J., & Nosek, B. (2008). *Moral Foundations Questionnaire, MFQ 30 revised in July 2008*. [Viewed on 8.12.2008.] Available: <http://faculty.virginia.edu/haidtlab/mft/index.php?t=questionnaires>
- Graham, J., Haidt, J., & Nosek, B. A. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology, 96*, 1029–1046.
- Graham, J., Haidt, J., Nosek, B. A., Iyer, R., Koleva, S., & Ditto, P. H. (2011). Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology, 101*, 366–385.

- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108, 814–834.
- Haidt, J., & Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20 (1), 98–116.
- Haidt, J., & Joseph, C. (2004). Intuitive ethics: How innately repaired intuitions generate culturally variable virtues. *Daedalus*, Fall, 55–66.
- Hu, L., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modelling*, 6, 1–55.
- Huber, S. (2004). Zentralität und Inhalt. Eine Synthese ders Messmodelle von Allport und Glock [Centrality and content. A synthesis of the measurement models by Allport and Glock]. In Zwingmann & Moosburger (Eds.), *Religiosität: Messverfahren un Studien zu Gesundheit und Lebensbewältigung. Neue Beiträge zur Religionspsychologie*. [Religiosity: measuring strategies and studies about health and coping with life. New contributions to the psychology of religion] (pp. 79–105). Münster: Waxmann.
- Inglehart, R. (2005). European and World Values Surveys integrated data file, 1999–2002, *Release I: User guide and codebook, second ICPSR version*. Ann Arbor, MI: Interuniversity Consortium for Political and Social Research.
- Jost, J. T., Federico, C. M., & Napier, J. L. (2009). Political ideology: Its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60, 307–333.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., & Sulloway, F. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129, 339–375.
- Jost, J. T., Nosek, B. A., & Gosling, S. D. (2008). Ideology: Its resurgence in social, personality, and political psychology. *Perspectives on Psychological Science*, 3, 126–136.
- Kerlinger, F. N. (1984). *Liberalism and conservatism: The nature and structure of social attitudes*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Koleva, S., Graham, J., Haidt, J., Iyer, R., & Ditto, P. H. (2009). *The ties that bind: How five moral concerns organize and explain political attitudes*. [Viewed on 26.10.2009.] Available: Automatic@uiox.virginia.edu.
- Lind, G. (1978). Der 'Moralisches-Urteil-Test' (m-u-t). Anleitung zur Anwendung und Weiterentwicklung des Tests. [The moral judgment test MJT: guide to the application and further development of the test]. In L. H. Eckensberger (Ed.), *Entwicklung des moralischen Urteils – Theorie, Methoden, Praxis*. [Development of moral judgment – theory, methods, practice] (pp. 337–358). Saarbrücken, University print.
- Lind, G. (2002). *Ist Moral lehrbar? Ergebnisse der modernen moralpsychologischen Forschung* [Can morality be taught? Research findings from modern moral psychology]. Berlin: Logos Verlag.
- Lind, G. (2008). The meaning and measurement of moral judgment competence revisited – A dual-aspect model. In D. Fasko, & W. Willis (Eds.), *Contemporary Philosophical and Psychological Perspectives on Moral Development and Education* (pp. 185–220). Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Malzubris, G. (2002). *Morālās spriešanas un emocionālās inteliģences saistība*. LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte. Npublicēts bakalaura darbs.
- McCrae, R. R. (1996). Social consequences of experiential openness. *Psychological Bulletin*, 120, 323–337.
- Navarez, D., Getz, I., Rest, J., & Thoma, S. J. (1999). Individual moral judgment and cultural ideologies. *Developmental Psychology*, 35 (2), 478–488.
- O'Leary-Kelly, S. W., & Vokurka, R. J. (1998). Exploratory and confirmatory factor analysis. *Journal of Operations Management*, 16, 387–405.
- Perepjolkina, V. (2014). *Daudzdimensionālas personības aptaujas izstrāde un validizācija Latvijas pieaugušo izlasē*. Latvijas Universitāte, Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte. Npublicēts promocijas darbs.

- Perepjolkina, V., Reņģe, V. (2012). *Latvijas Personības aptaujas izstrāde un validizācija pieaugušo izlasē*. Referāts prezentēts 2012. g. 30. martā, VI. starptautiskā zinātniskā konferencē „Teorija praksei mūsdienu sabiedrības izglītībā”, RPIVA, Rīga, Latvija. Npublicēts materiāls.
- Peterson, B. E., & Lane, M. D. (2001). Implications of authoritarianism for young adulthood: Longitudinal analysis of college experiences and future goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 678–690.
- Peterson, B. E., Smirles, K. A., & Wentworth, P. A. (1997). Generativity and authoritarianism implications for personality, political involvement, and parenting. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 1202–1216.
- POPULARES Latvija, SKDS. (2012). Pasaules uzskats: pašnovērtējums un realitāte. Latvijas iedzīvotāju ideoloģiskais portrets. [Skatīts 04.04.2012.] Pieejams: http://populares.lv/images/pdf/latvijas_iedzivotaju_ideologiskais_portrets.pdf
- Rasčevska, M. (2005). *Psiholoģisko testu un aptauju konstruēšana un adaptācija*. Rīga: RaKa.
- Ray, J. J. (1985). Authoritarianism/Libertarianism as the second dimension of social attitudes. *Journal of Social Psychology*, 117, 33–44.
- Read, S. J., Vanman, E. J., & Miller, L. C. (1997). Connectionism, parallel constraint satisfaction processes, and gestalt principles: (Re)introducing cognitive dynamics to social psychology. *Personality and Social Psychology Review*, 1, 26–53.
- Renge, V., Austers, I., & Muzikante, I. (2008). Combining social axioms with personality measures and self-reported driving behavior in predicting traffic accidents. *International Journal of Psychology*, 43 (3–4), 586.
- Rest, J. (1975). Longitudinal study of the Defining Issues Test of moral judgment: strategy for analysing developmental change. *Developmental Psychology*, 11, 738–741.
- Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R Package for Structural Equation Modeling. *Journal of Statistical Software*, 48 (2), 1–36. [Skatīts 10.09.2013.] Pieejams: <http://www.jstatsoft.org/v48/i02/>.
- Rudzīte, I. (2010). *Reliģiozitātes un depresijas saistība jauniešiem*. Latvijas Universitāte, Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte. Npublicēts bakalaura darbs.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25, pp. 1–65). New York: Academic Press.
- Schwartz, S. H. (2009). *Basic humane values*. [Viewed on 31.05.2013.] Available: http://ccsr.ac.uk/qmss/seminars/2009-06-10/documents/Shalom_Schwartz_1.pdf
- Schwartz, S. H., Caprara, G. V., & Vecchione, M. (2010). Basic personal values, core political values, and voting: A longitudinal analysis. *Political Psychology*, 31, 421–452.
- Schwartz, S. H., Melech, G., Lehmann, A., Burgess, S., & Harris, M. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 519–542.
- Shafir, E., & LeBoeuf, R. A. (2004). Context and conflict in multiattribute choice. In D. J. Koehler, & N. Harvey (Eds.), *Blackwell Handbook of Judgment and Decision Making* (pp. 342–357). Blackwell Publishing Ltd.
- Sibley, C. G., Wilson, M. S., & Duckitt, J. (2007). Effects of dangerous and competitive worldviews on right-wing authoritarianism and social dominance orientation over a five-month period. *Political Psychology*, 28, 357–371.
- Sidanius, J., Pratto, F. (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. New York: Cambridge University Press.
- Škupele, I. (2008). Respondentu ar dažādiem politiskiem uzskatiem un reliģiozitāti priekšstati par laba un ļauna cilvēka morāles pamatiem. *Latvijas Universitātes Raksti*, 742. sēj. *Psiholoģija*, 78–94.

- Šķupele, I. (2011). *Uzskatos par labu un ļaunu cilvēku novērojamās kopīgās realitātes saistība ar ideoloģisko orientāciju un morāles pamatu nozīmīgumu..* Latvijas Universitāte, Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte. Npublicēts promocijas darbs.
- Thorisdottir, H., Jost, J. T., Liviatan, I., & Shrout, P. E. (2007). Psychological needs and values underlying left-right political orientation: Cross-national evidence from Eastern and Western Europe. *Public Opinion Quarterly*, 71, 175–203.
- Truett, K. R. (1993). Age differences in conservatism. *Personality and Individual Differences*, 14, 405–411.
- Trups-Kalne, I. (2012). *Morālās spriešanas spēju, morāles intuitīvo pamatu politiskās orientācijas un reliģiozitātes saistība.* Latvijas Universitāte, Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte. Npublicēts promocijas darbs.
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science*, 185, 1124–31.
- Van Hiel, A., Kossowska, M., & Mervielde, I. (2000). The relationship between Openness to Experience and political ideology. *Personality and Individual Differences*, 28 (4), 741–751.
- Weiss, H. (2003). A cross-national comparison of nationalism in Austria, the Czech and Slovak Republics, Hungary, and Poland. *Political Psychology*, 24, 377–401.
- Wilson, G. D. (1973). A dynamic theory of conservatism. In G. D. Wilson (Ed.), *The psychology of conservatism* (pp. 257–265). London: Academic Press.
- Zakrisson, I. (2005). Construction of a short version of the Right-Wing Authoritarianism (RWA) scale. *Personality and Individual Differences*, 39, 863–872.
- Zaller J. (1992). *The Nature and origins of mass opinion.* New York: Cambridge University Press.

1. pielikums

Politiskās orientācijas pašnovērtējuma viena jautājuma skala

Balstoties uz jūsu uzskatiem vairumā politisko un sociālo jautājumu, kā jūs raksturotu savu politisko orientāciju? Skalā atzīmējiet skaitli, kas vislabāk raksturo jūsu nostāju!

Ļoti liberāla			Mēreni centriskā			Ļoti konservatīva
1	2	3	4	5	6	7

2. pielikums

Sociālā konservatīvisma skala

Lūdzu, paudiet savu attieksmi pret dažādām sabiedrības parādībām, apvelkot skaitli, kas vislabāk raksturo jūsu nostāju!

Aborts	1 Ļoti „par izvēli”	2	3	4 Neitrāla	5	6	7 Ļoti „par dzīvību”
Homoseksuāļu laulības	1 Ļoti pret	2	3	4 Neitrāla	5	6	7 Ļoti par
Stingrāki sodi noziedzniekiem	1 Ļoti pret	2	3	4 Neitrāla	5	6	7 Ļoti par
Prostitūcija	1 Ļoti pret	2	3	4 Neitrāla	5	6	7 Ļoti par
Vieglo narkotiku legalizācija	1 Ļoti pret	2	3	4 Neitrāla	5	6	7 Ļoti par
Lielāka reliģijas ietekme izglītībā	1 Ļoti pret	2	3	4 Neitrāla	5	6	7 Ļoti par
Dzīvošana neregistrētā laulībā	1 Ļoti pret	2	3	4 Neitrāla	5	6	7 Ļoti par
Pornogrāfija	1 Ļoti pret	2	3	4 Neitrāla	5	6	7 Ļoti par
Stingrāki ierobežojumi imigrācijai	1 Ļoti pret	2	3	4 Neitrāla	5	6	7 Ļoti par
Tradicionālo dzimuma lomu maiņa	1 Ļoti pret	2	3	4 Neitrāla	5	6	7 Ļoti par
Laulības (kā vīrieša un sievietes savienības) definēšana un aizsardzība Satversmē	1 Ļoti pret	2	3	4 Neitrāla	5	6	7 Ļoti par

Summary

In political psychology, ideology is often conceptualized as consisting of two factors--social liberalism/ conservatism, and economic rightism/ leftism. Previous studies of political ideology in Latvia have revealed a discrepancy between the self-evaluation of respondents' political orientation on the one hand, and the contents of their political attitudes on the other hand. Scales that have been previously used to assess political orientation in Latvia do not have sufficient reliability and factorial validity. The goal of three studies reported here was to develop a scale for measuring social conservatism in the Latvian language, using items that correspond to the sociocultural context of Latvia, and to test its reliability, construct validity, and criterion validity. The results show high internal consistency and test-retest reliability of the social conservatism scale, and high factorial validity. The construct validity of the scale has been confirmed through correlations with self-evaluation of respondents' political orientation, right-wing authoritarianism, Schwartz conservation values, and social dominance orientation. The criterion validity of the scale was confirmed through correlations with moral competence, binding moral foundations, religiosity, age, and personality traits (openness, conscientiousness, and agreeableness).

Keywords: *political ideology, social conservatism, scale validity.*

The Influence of Safe Driving Public Service Commercials on Drivers' Behavior Depending on Their Sensation Seeking Level

Sociālo drošības reklāmu ietekme uz autovadītāju uzvedību atkarībā no viņu asu izjūtu meklēšanas līmeņa

Dana Frolova

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

E-mail: fdmc@inbox.lv

Nowadays much effort is being done to create innovative and convincing public service announcements to lessen the proportion of risky behavior. It has been proved, that those at risk are individuals with high sensation seeking level – a personality trait defined by M. Zuckerman. It has been proposed that high sensation seekers prefer and stronger react to public service announcements of high message sensation value. Those are e.g. creative, dramatic, with strong audiovisual effects. Concerning adult population investigating traffic behavior the results are not obvious – some arousing announcements can actually cause an opposite effect – making high sensation seekers even more willing to drive recklessly after watching the safety PSA. Thus, it is worth to investigate, how the highly arousing announcements actually affect drivers, according to their sensation seeking level.

Hypothesis: young adult drivers will be less willing to take risk in traffic situations after watching highly arousing safety driving public service announcements.

One hundred car drivers aged 18–30 took part in the experiment. Participants were divided into 3 groups. In each group participants had to watch a different video (regarding its sensation value) specially conducted for the experimental needs, thus in the first experimental group participants watched a video with 3 *low* MSV safety driving PSAs, in the second – with 3 *highly* arousing PSAs, controls – with *no* PSAs. Participants in all groups then performed „Vienna Risk-Taking Test Traffic” – driving simulator that measured the dependent variable – willingness to take risk in traffic. To test the hypothesis simple regression analysis was done. A statistically significant model was achieved $F(2; 97) = 13.71$, $p < 0.00$. Both sensation seeking $\beta = 0.45^{***}$ and PSAs MSV $\beta = -0.28^{**}$ have an impact on the willingness to take risk in traffic. The results show that highly arousing safety driving PSAs reduce the willingness to take risk in traffic more than PSAs of low MSV.

Keywords: sensation seeking, message sensation value, risky driving.

Introduction

Sensation seeking

Zuckerman (2007) has shown that high sensation seekers (usually defined as those above median) significantly differ from low sensation seekers in their emotional and physiological reaction to and enjoyment of stimulation and experience that has high sensation and/or risk potential. Zuckerman defines sensation seeking as:

„the need for varied, novel, and complex sensations and experiences and the willingness to take physical and social risks for the sake of such experience.” (Zuckerman, 2007, p. 49).

It is common that high scores on sensation seeking are associated with various kinds of antisocial behavior. For example, there are many studies conducted in different populations, cultures and age groups that show close to moderate correlations between sensation seeking, and alcohol consumption and smoking (Kraft & Rise, 1994), as well as between sensation seeking and drug use (Kopeikin, 1997). There is a correlation between sensation seeking and unprotected sex (Donohew, Zimmerman, Cupp, Novak, & Colon, 2000) and between sensation seeking and preference for frightening and violent videos (Hoffner & Levine, 2005). Finally, there is a positive correlation between sensation seeking and reckless driving (Steinberg, 2007). These results allow to conclude that high sensation seekers are a potential risk group in terms of law violation and health-threatening behavior. „Their risk propensity makes them blind about the real risk evaluation” (Zuckerman, 2007, p. 67). In other words, high sensation seekers do not seek for the risk itself, they seek for sensations that can be achieved through the risky activity. This means that people, who differ on sensation seeking, also differ on the way they perceive information, process it and then react.

Message Sensation Value

It is believed that sensation seeking depends on the dynamics of neural system – high sensation seekers have a higher optimal level of arousal. That is why they are more responsive to loud, bright, dynamic and creative visual and audial stimuli. A research by Helme and colleagues (Helme, Donohew, Baier, & Zittleman, 2007) shows that graphic, fast moving and otherwise dynamic scenes are more effective with smoking adolescents who score high on sensation seeking scale whereas visually and audially unsaturated anti-smoking campaigns are more effective with low sensation seekers.

Such campaigns in general can be divided into two groups: 1) with high message sensation value (MSV) and 2) with low MSV. Message features forming high MSV are: novel, dramatic, graphic, stimulating, inconceivable and explicit. These features trigger message recipient’s emotions and the emerging effect is accordant with the sensation seeking level (Palmgreen, Stephenson, Everett, Baseheart, & Francies, 2002).

MSV represents the „level, to which the formal or structural and content audiovisual features stimulate sensory, affective and arousal reactions” (Palmgreen, Donohew, Lorch, Rogus, Helm, & Grant, 1991, 219). There is a positive correlation between MSV and perceived MSV (Morgan, Palmgreen, Stephenson, Hoyle, & Lorch 2003). It is of great importance, for example, for the organizations that create public service announcements (PSA) – they have to understand the potential audience – whether they have to perceive message as highly stimulating or less stimulating to achieve the needed effect.

In previous research the analysis of sensation seeking and MSV has been based on two theoretical models (Morgan et al., 2003): information activation model (Donohew, Palmgreen, & Duncan, 1980), and information processing capacity model (Lang, 1990; Lang & Dhillon, 1995; Lang, Newhagen, & Reeves, 1996; Thorson & Lang, 1992).

Information activation model proposes that attention is based on one's stimulation level. It states that a) every person has his/ her own optimal level of arousal that makes him/ her feel comfortable and b) when paying attention to a message one expects that his/ her level of arousal will be reached. If it is not reached, he/ she usually turns away and searches for another source (Morgan et al., 2003).

Studies within the information activation model have revealed that (1) high sensation seekers need more complex and novel messages to grab their attention, and (2) high MSV messages, while grabbing the attention of high sensation seekers, will influence participant's intentions, attitudes and even behavior with a greater probability (Palmgreen, Donohew, Lorch, Hoyle, & Stephenson, 2001). Experiments show that high MSV messages promote greater attention and behavioral change particularly in high sensation seekers, whereas low MSV messages have the same effect on low sensation seeking audience (Helme et al., 2007; Lorch, Palmgreen, Donohew, Helm, Baer, & D'Silva, 1994; Palmgreen et al., 1991).

The second model – information processing capacity model – explains that every individual has a limited capacity of information processing. People can consciously control their attention to stimuli, if it is necessary for a particular purpose, whereas message's structural and content features often trigger automatic (unconscious) attentional processes (Morgan et al., 2003).

From the social advertising point of view, it is important to acknowledge the fact that high sensation seekers consistently prefer messages that match their need for novel, unusual and intense sensations (Palmgreen et al., 1991), in other words – they prefer high MSV messages.

Risky driving

As mentioned before, sensation seeking stands for many risky behavior on the whole and for risky driving in particular. Sensation seeking is viewed as one of the major factors in many socially uncommon behaviors, so the relationship between sensation seeking and risky behaviour has been observed since the 1970s. During the late 1980s and early 1990s, road safety researchers have examined the relationship between sensation seeking and risky driving (e.g. driving while impaired, speeding, following too closely, seatbelt usage etc.), as well as its consequences (e.g. collisions, violations, injuries, death rates etc.). There is also growing evidence that sensation seeking may also moderate the manner in which drivers respond to other factors such as alcohol impairment and perceived risk (Jonah, 1997). As stated by Jonah in his literature review, „the vast majority of the 40 studies reviewed show positive relationships between sensation seeking (SS) and risky driving, with correlations in the 0.30–0.40 range, depending on gender and the measure of risky driving and SS employed” (Jonah, 1997, 651). As for the subscales of Zuckerman's Sensation Seeking Scale, Thrill and Adventure Seeking appears to have the strongest relationship with risky driving. This is also true from the personal communication with Marvin Zuckerman (personal communication, august 24, 2012).

In general, people evaluate road-related risks as relatively high, just below risks concerning smoking, alcohol consumption and drug use; but they also evaluate the positive outcome of risky driving as relatively high (Zuckerman, 2007). Speed and reckless driving are intense stimuli, which stimulate higher dopamine excretion in

the brain areas responsible for reinforcement in high sensation seekers. At the same time, in low sensation seekers the same stimuli – such as speed or reckless driving – stimulate higher excretion of noradrenaline and serotonin, which are responsible for anxiety. Thus, the same stimulus may have very different effects – it reinforces the willingness to repeat the action in high sensation seekers and suspends the willingness to repeat in low sensation seekers. It is worth to mention that speed is a goal in itself for high sensation seeking drivers; in order to reach this goal they, for example, change lanes frequently and tailgate (Zuckerman, 2007). According to Road Traffic Safety Department one third of all road accidents in Latvia are caused by speeding, and this traffic rule violation is most common between 18–30 year olds. It is the age when sensation seeking is at its peak (Zuckerman, 2007). On the whole the level of sensation seeking decreases with age, except the disinhibition subscale – it is stable across the lifespan.

Men score higher on the willingness to take risks in traffic situations (Bachoo, Bhagwanjee, & Govender, 2013) and in the line with the previously mentioned sensation seeking decrease with age, Bachoo et al. states that „older drivers (25 years and older) have safer driver attitudes and lower sense of sensation seeking and urgency in life” (Bachoo et al., 2013, 67). In addition, those who score higher on sensation seeking scale significantly more likely than those, who score lower, to speed, not use seat belts, drink more frequently, drive after drinking, perceive a low risk of detection for impaired driving, and perceive that they could drink more beer before being impaired (Jonah, Thiessen, & Au-Yeung, 2001). Moreover, high sensation seekers also are more likely to report aggressive driving habits and they are more likely to drive faster on highways and on wet roads as well as drive after drinking, if operating a vehicle equipped with anti-lock brakes.

Considering the motivational factor of involving in risky behaviors on the whole and risky driving in particular, two frequently used, both empirically and theoretically, theories are in place to propose some explanations for it, that is, the risk homeostasis theory (Wilde, 1982, as mentioned in Wilde, 1988) and zero-risk theory (Summala, 1988).

Wilde states that only these interventions can be effective in lessening the accident risk, that can reduce the individually preferred risk level, as every driver monitors the risk level he/she is currently exposed to with the risk level he or she is ready or willing to obtain. These statements of Wildes theory are in line with Zuckermans proposed sensation seeking theory, as in both cases there is a need to reach a preferred level of risk sensation and the chosen behavior depends on the outweigh of situational factors (the risk sensation offered by the situation) and the personality factor (the 50% biologically based level of the need for sensation). Summala (Summala, 1988) speaks more about the adaptation for risk. The focus of any intervention due to decrease the accident risk, thus, is to lessen the possibility for drivers to become habituated to, for example, speed and other driving related variables. This means that in order to insure a safer road traffic speed limit is the major factor.

In order to prevent risky driving PSAs are created and transmitted through media. It is concluded that more effective way in doing it is pointing out the fear of death, informing about negative consequences and underlining what not to do

(Fishbein et al., 2002; Saad, & Peng, 2006). On the other hand some conclude that social advertisements are not effective in relevance to younger high sensation seekers (Steinberg, 2008) because sensation seeking is 50% neurobiologically based trait. To conclude, it is obvious that the effectiveness of safe driving PSAs is one area of traffic psychology that requires more research.

The aim of the current study is to investigate the effectiveness of safe driving PSAs. More specifically, the main focus of current study and major interest of the author is to investigate the extent to which the match between sensation seeking level and message sensation value of safe driving PSAs are able to decrease the willingness to take risk in traffic situations among young drivers.

In order to fulfill the main focus and the major interest the current study tests the following hypothesis: Young adult drivers will be less willing to take risk in traffic situations after watching highly arousing safety driving public service announcements.

Method

Sample of the Experiment

One hundred licensed drivers took part in the experiment. Their age was between 18 and 30 years ($M = 26.52$; $SD = 3.15$). Participants were randomly split into 3 groups: 1st experimental with safety driving announcements of low message sensation value (MSV), 2nd experimental with announcements of high MSV and control with no announcements at all. In the 1st experimental group there were 31 driver ($M_{age} = 26.42$; $SD_{age} = 3.04$). In the 2nd – 35 drivers ($M_{age} = 26.26$; $SD_{age} = 3.02$). In the control group there were 34 drivers ($M_{age} = 26.88$; $SD_{age} = 3.43$). There were 69 males and 31 females. There were 62 drivers who drive every day, 33 – few times per week or month and 5 who have completed the examination and have driver's licence, but do not drive a car. Eighty five drivers drive a car for over two years, the rest participants are drivers less than two years. In Latvia, when You are a driver over two years You can drive while under alcohol, if the per mille does not exceed a 0,5 level.

Married or living together – 43 participants, 57 – single. Twenty one participant indicated having children. Native language of 77 participants is Russian, 19 – Latvian, 4 – other (Armenian, Latvian dialect). Only those Latvian participants were included who spoke and understood spoken and written Russian fluently. The same refers to Armenian language and Latvian dialect. It was a must to invite only Russian drivers, because the driving simulator (WRBTV) to that moment was translated to Russian language, but not to Latvian language – the official language in Latvia. Russian language is the second most common language in Latvia.

Measures

Prior the experiment a pilot study was conducted in order to test 6 safety driving public service announcements, so they could be divided into two groups afterwards – those of low message sensation value (MSV) and those of high MSV. The „Perceived Message Sensation Value” (PMSV) survey was used for this purpose (Palmgreen, Stephenson, Everett, Baseheart, & Francies, 2002).

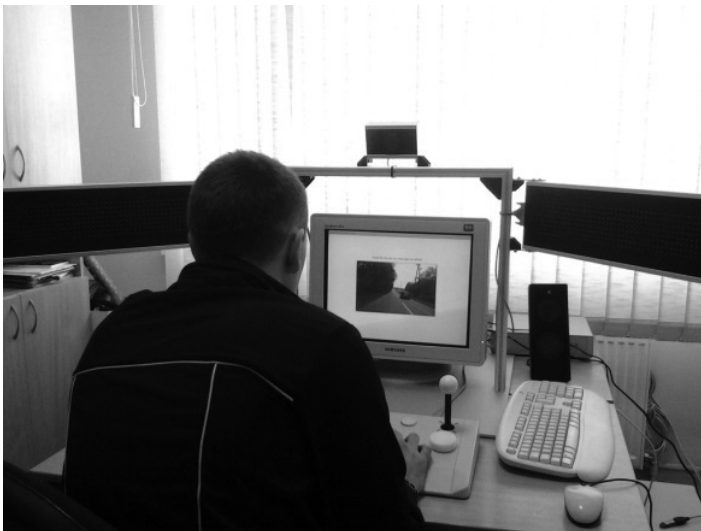

The demographic data (age, gender, driver's licence, years as a driver, frequency of driving, marital status, children, native language) was collected in the beginning of the experiment.

After the demographic data, all participants completed the „Brief sensation seeking scale (BSSS)“ (Stephenson, Hoyle, Palmgreen, & Slater, 2003). The scale consists of 8 statements, each should be evaluated from 1 – strongly disagree to 5 – absolutely agree.

Videos. After completing the BSSS, participants in the control group watched a short film about dolphins with no announcements attached to it. In the 1st experimental group – they watched the film about dolphins with 3 safety driving announcements of low MSV attached. One in the beginning of the dolphin film, one – in the middle of it and one – at the end of the film. In the 2nd experimental group – they watched the film with 3 safety driving announcements of high MSV attached. The film about dolphins is 7 minutes long; it shows how the dolphins communicate and is from the Russian video pool. The video consisting of the dolphin film plus 3 low MSV announcements is 9 minutes long and the video consisting of the dolphin film plus 3 high MSV announcements is 9 minutes and 39 seconds long. Videos in the experiment were shown on Samsung Tab 8.9 inch. The participants were warned that the video might contain unpleasant scenes. No participant refused to continue.

Vienna Risk-Taking Test Traffic (WRBTV; Hergovich, Bogner, Arendasy, & Sommer © SCHUHFRIED GmbH). WRBTV is a computer based traffic simulator, it consists of 24 filmed traffic situations. During each filmed traffic situation participant had to push the button on the desk in front of him/her in the exact moment mentioned in the instructions (see picture 1). Instructions were shown prior each traffic situation. The higher the raw score, the higher the willingness to take risk in traffic situations.

Picture 1. The dependent variable (willingness to take risk in traffic) measurement – Vienna Risk Taking Test Traffic (WRBTV)

Domain Specific Risk-Taking ((DOSPERT) Blais, & Weber, 2006). The form consists of 5 risk-related scales (6 statements in each): financial, social, ethical, health/ safety and recreational. Participants had to rate how likely they are to engage in each situation (in a statement form) on a Likert scale – from 1 (extremely unlikely) to 7 (extremely likely), for example, „Driving a car without a seatbelt”. The higher the total score, the more risk-prone is the participant.

Thus, the dependent variables are – willingness to take risk in traffic measured by WRBTV and the willingness to take risk (on the whole) measured by DOSPERT. The independent variable is Sensation Seeking (the personality trait) measured by BSSS and the Message Sensation Value (the qualitative description/ character of any message) measured by the Perceived Message Sensation Value survey (PMSV) prior the experiment. The MSV is the manipulation in the current study.

Dependent variables – WRBTV and DOSPERT – were mixed in order each time, so every second participant filled the DOSPERT first and then took the WRBTV.

Procedure

The experiment took place in the specially equipped room – laboratory – in the Riga Teacher Training and Educational Management Academy (RTTEMA).

The random assignment was used. Participants were recruited individually and they also took part in the experimental study one by one. The individual recruiting and process of the experiment was a must because the Driving Simulator WRBTV can be installed only on one computer at a time. It can be installed on various computers at the same time, but the product offer suitable for the current experiment was the one installed on one computer at a time. In the laboratory there was only one participant at a time and the experimenter. In the laboratory 42 drivers were tested. The rest 58 drivers were tested outside the University, using the same procedure and tools. This allowed the experimenter to gather more data, because it was possible to visit the participants at the time and location more suitable for them. In both cases participants mostly were tested during the late working hours or after the work – at 4:00, 5:00, 6:00 and 7:00 pm. There are no statistically important differences between the two groups on any of dependent variables. Each new participant was asked to provide an experimenter with additional possible participant to be contacted. Thus, it created a web from one participant to another or to a few others and so on. Thus, it was hard to manage the gender ratio, so there are more males in the study than females, but the results do not show statistically significant gender differences in either of the experimental groups in any of dependent variables.

When a participant came to the experiment, he or she was seated at the computer desk and asked to fill in the demographic data and the BSSS. Then he or she was asked to watch the video. Participants were warned that video may contain unpleasant scenes. After watching the video, participants were asked to take a WRBTV and fill in the DOSPERT. After the experiment each participant was debriefed.

For those tested outside the University Laboratory the procedure was the same. The WRBTV was completed on the Laptop. The Driving Simulator WRBTV was installed on the laptop prior testing outside the University.

Prior the experiment a pilot study was conducted in order to adapt 3 surveys from English to Russian language – the BSSS, the PMSV and DOSPERT.

In the second phase of the pilot study participants had to evaluate 6 safety driving announcements, using the PMSV. They were warned that videos may contain unpleasant scenes regarding road situations. Two participants refused to participate.

Results

Pilot study

An expert group (the author of the study and other research psychologists as well as 6 Phd. colleague students) chose 6 safe driving PSAs out of a wider pool of videos provided by the author, that would best match the purpose of the study. The main criteria was to select those PSAs, that could make 3 pairs of comparable PSAs regarding their main focus (seatbelt, drunk driving, speeding), actors' gender, PSAs' length, but contrasting in the level of emotional and visual input. Prior expert group evaluation, PSAs chosen by the author had to satisfy some additional criteria – they had to be in Russian language, with text not being the main source of information and they had to be clearly seen on a wide screen, providing a clear sound 1). It was decided to have all PSAs in Russian language, because the dependent variable measurement – WRBTV – is not translated to Latvian, but the other most frequently used and understood language in Latvia is Russian. Only the videos, where the text (voiceover or written) was not the main source of information and where it had the least impact on the understanding of the PSA message, were selected.

In the second phase of the pilot study the aim was to create 2 groups of public service announcements – the 1st group of safety driving announcements (commercials) with low message sensation value and the 2nd group of safety driving announcements with high message sensation value; both groups included 3 announcements each. Afterwards the videos for the experimental needs were conducted. It was done as follows: a short video about dolphins was chosen as the most neutral concerning the sensation value and the content and 3 versions of this video were prepared: a video about dolphins with 3 low message sensation value commercials included, a video with 3 high message sensation value commercials included and a video with no commercials included as a control video.

Thirty seven students from the Baltic Russian Institute were assigned to the pilot study to test the PSAs and surveys. As to PSAs, each video was projected on the wall, using the necessary equipment: projector and the laptop. After each PSA, students completed the „Perceived message sensation value” survey. Prior the testing the survey was adapted, Cronbach's alpha is 0.82. The participants were warned that the video might contain unpleasant scenes concerning traffic situations. Two students refused to participate.

To check whether there were statistically significant differences between the 2 groups of safe driving PSAs, General Linear Model (UNIANOVA) was used to test the differences in PSAs evaluations. The results showed that there were statistically significant differences between the two groups $F(1.25) = 46.16$, $p < 0.01$. Thus, the PSAs that were considered by the expert group to be of low message sensation value were rated by students as being of lower message sensation value ($M = 3.98$, $SD = 1.22$) than the PSAs that were initially selected by experts as being of high message sensation value ($M = 5.51$, $SD = 0.73$).

In addition in the pilot study 3 surveys were adapted to Russian language – the „Brief Sensation Seeking Scale”, „Domain Specific Risk Taking” survey and „Perceived message sensation value” survey as stated before.

Experiment

First of all the Cronbach's alpha was calculated for all the variables and it was as follows: 0.78 for the Senstaion Seeking Scale, 0.82 for the Risk Taking Scale – DOSPERT.

To test the hypothesis – young adult drivers will be less willing to take risk in traffic situations after watching highly arousing safety driving public service announcements – simple regression analysis was done. A statistically significant model was achieved $F(2; 97) = 13.71$, $p < 0.001$, $R^2 = 0.22$, Adjusted $R^2 = 0.2$. Both sensation seeking $\beta = 0.45^{***}$ and public service announcements $\beta = -0.28^{**}$ have a satistically significant impact on the willingness to take risk in traffic, $p < 0,01$ (see Table 1). Another statistically significant regression model was achieved testing the second dependent variable – risk taking - $R^2 = 0.12$, $F(4, 95) = 11.39$, $p < 0.001$ (see Table 2).

Table 1. Sensation Seeking and Message Sensation Value classic regression analysis with the dependent variable – willingness to take risk in traffic.

Variables *	B	β	p
Constant	9.90		0.000***
Sensation Seeking	0.08	0.35	0.001**
Low MSV ^a PSAs ^b	-0.34	-0.12	0.29
High MSV ^a PSAs ^b	-0.85	-0.28	0.009**
Gender	-0.56	-0.18	0.053
Age	-0.09	-2.08	0.041*

*some variable names are given in a shortened form:

^a Message sensation value

^b Public service announcements

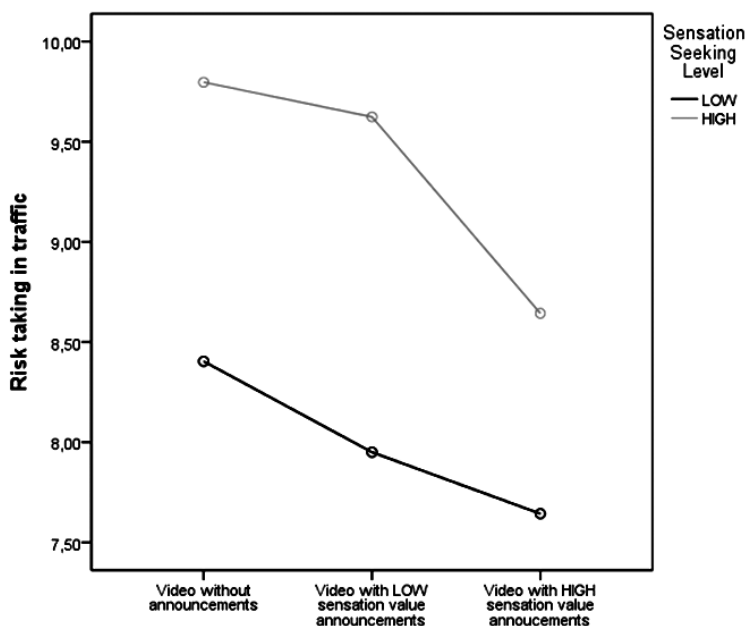
Table 2. Sensation Seeking and Message Sensation Value classic regression analysis with the dependent variable – risk taking measured using DOSPERT.

Variables*	B	β	p	R2
Constatnt	27.89		0.219	0.12
Sensation seeking	2.23	0.61	0.000***	
Gender	0.78	0.02	0.855	
Age	0.80	0.11	0.204	
PSAs MSV	-2.32	-0.09	0.333	

*some variable names are given in a shortened form (consistent with the text)

Sensation seeking has a significant impact on risk taking in 5 domains – social, financial, health/safety, ethical and recreational. There is no statistically significant impact of public service announcements on risk taking anymore. As to an interaction of the independent variables no statistically significant results are found, but the tendency shows the effectiveness of PSAs. Respondents in the 2nd experimental group (the group where the commercials with high sensation value were shown) have the lowest level of willingness to take risk in traffic ($M = 8.27$; $SD = 1.38$), comparing to the 1st – ($M = 8.81$; $SD = 1.44$) and control ($M = 8.89$; $SD = 1.49$) groups. As to an interaction of sensation seeking and message sensation value no statistically significant results are found, but the tendency shows the effectiveness of public service announcements in decreasing the willingness to take risk in traffic level. Respondents in the 2nd experimental group have the lowest level of willingness to take risk in traffic ($M = 8.27$; $SD = 1.38$), comparing to the 1st – ($M = 8.81$; $SD = 1.44$) and control ($M = 8.89$; $SD = 1.49$) groups.

For those high on Sensation Seeking trait low MSV PSAs almost do not make a change in traffic behavior (see picture 2).

Picture 2. The average scores of driver's willingness to take risk in traffic depending on their sensation seeking value.

The results are consistent with the sensation seeking theory – men ($M = 27.38$; $SD = 5.99$) score higher than women ($M = 25.11$; $SD = 6.1$) on Sensation Seeking scale although the difference is not statistically significant $t(98) = 1.75$, $p > 0.05$. In Vienna Risk-Taking Test Traffic men also score higher ($M = 8.92$; $SD = 1.41$) than women ($M = 8.05$; $SD = 1.39$), $t(98) = 2.87$, $p < 0.01$. High sensation seekers score

higher on the Vienna Risk-Taking Test Traffic, $t(98) = -4.37$, $p < .001$ – high sensation seekers ($M = 9.23$; $SD = 1.48$), low sensation seekers ($M = 8.07$; $SD = 1.17$).

There are no statistically significant differences between those tested in the University (RTTEM) Laboratory and those – outside the University Laboratory; on BSSS, WRBTV and DOSPERT, $p > 0.05$, if comparing first 42 participants with the rest 58 participants.

Discussion

The results are consistent with the sensation seeking theory – men and sensation seekers are more likely to engage in risky situations (Donohew et al., 2000; Jonah et al., 2001; Zuckerman, 2007). Although the interaction between sensation seeking and the level of MSV does not appear to be significant, the results show that highly arousing safety driving public service announcements reduce the willingness to take risk in traffic in both – high and low sensation seekers. The results suggest that it can be worthy to conduct highly arousing announcements to reduce the risky behavior not focusing so much on the target populations' level of sensation seeking. High sensation seekers also respond to low message sensation value announcements by reduced willingness to take risks, although less than their low sensation seeking counterparts – low sensation seekers respond with a greater reduction in the willingness to take risk in traffic situations after watching the low message sensation value announcements. So, when creating PSAs for the target group – high sensation seekers – there is almost a must to create them in a highly arousing manner, because the low arousing message value does not almost make a change in their willingness to take risk in traffic. It is also important to consider that the PSA should address a specific problem or area (not the risky behavior on the whole) and the measurement of the dependent variable should then match this area, as this is the considered to be the most effective way of influencing the behavioral change through public service announcements (Czyzewska, & Ginsburg, 2007). This statement is also obvious in the current study – PSAs' message sensation value does not have a significant impact on risk taking (in different domains), thus, it has an impact only on the willingness to take risk in *road related situations* in the current study. This result is according with the theory – if there is a need to lessen the risky behavior, there should be a match between the exact behavior addressed and the PSA conducted.

Worth mentioning is the fact that respondents tested in the Laboratory do not differ on dependent variables from those tested outside the Laboratory, thus, it can be suggested that the current experimental manipulation and design of the study can be implemented even under varied conditions. The experimental manipulation does not have to be settled in the laboratory environment and regarding the precisely the same time and place scheduling. The manipulation per se is not environment sensitive as well as the computer simulated risk-taking measurement.

Interaction effect of the independent variables – sensation seeking and MSV – is very manipulation dependent – opposite effect (of the match between sensation seeking and MSV) usually appears if commercials are shown in blocks (Greene, Banerjee, Bagdasarov, & Krmar, 2009; Rosenbloom, 2003) when highly arousing MSV commercials increased the willingness to exceed the speed limit even more after the threatening video concerning speed and death rate. For example, in the

current study the PSAs were assembled into the dolphin film and not all together (1 PSA before the film, 1 – in the middle, 1 – at the end). So, the manipulation was not as transparent for the participants as it is when the PSAs are shown in blocks. It might explain why there is no statistically significant interaction effect and also why the opposite effect in some studies appear. Proper effect usually appears mostly in communication research magazines, for example, *Communication Research* and *Health Communication* (e.g. see Palmgreen, 2002) and in those studies usually teenage population is the target group, so there is a high probability of receiving socially desirable answers and effects.

Limitations and implications for future research

It is still a matter of the group size and experimental design. There surely should be more respondents in such an experimental design. In addition, as it was mentioned before, there were limitations concerning the gender ratio, because the experiment was individual. It is worth to use the computer simulator WRBTV when it is installed on various computers at a time, so the *groups* of respondents can be tested, thus, enlarging the number of respondents.

Future research is needed in order to investigate the possible routes for interaction effect to appear. The interaction effect is of high importance concerning the risky behavior, because from the personality psychology perspective sensation seeking is one of the strongest risky behavior predictors. As to PSAs – it is one of the possible, explicitly effective and socially common behavior targeting strategy.

REFERENCES

- Bachoo, S., Bhagwanjee, A., & Govender, K. (2013). The influence of anger, impulsivity, sensation seeking and driver attitudes on risky driving behaviour among post-graduate university students in Durban, South Africa. *Accident Analysis & Prevention*, 5567-76. doi:10.1016/j.aap.2013.02.021
- Blais, A.-R., & Weber, E. U. (2006). A Domain-Specific Risk-Taking (DOSPERT) scale for adult populations. *Judgment and Decision Making*, 1 (1), 33-47.
- Czyzewska, M., & Ginsburg, H. J. (2007). Explicit and implicit effects of anti-marijuana and anti-tobacco TV advertisements. *Addictive Behaviors*, 32, 114-127.
- Donohew, L., Palmgreen, P., & Duncan, J. (1980). An activation model of information exposure. *Communication Monograph*, 47, 295-303. doi: 10.1080/03637758009376038
- Donohew, L., Zimmerman, R., Cupp, P., Novak, S., Colon, S., & Abell, R. (2000). Sensation seeking, impulsive decision-making and risky sex: Implications for risk-taking and design of interventions. *Journal of Personality and Individual Differences*, 28, 1079-1091.
- Fishbein, M., Hall-Jamieson, K., Zimmer, E. A., von Haefen, I., & Nabi, R. (2002). Avoiding the Boomerang: Testing the Relative Effectiveness of Antidrug Public Service Announcements Before a National Campaign. *American Journal of Public Health*, 92, 238-245.
- Greene, K., Banerjee, S., Bagdasarov, Z., & Krcmar, M. (2009). Do Certain Television Programs Appeal to High Sensation Seekers? An Examination of Message Sensation Value of Popular Television Programs. *Conference Papers – National Communication Association*, 1.
- Helme, D. W., Donohew, R. L., Baier, M., & Zittleman, L. (2007). A classroom-administered simulation of a television campaign on adolescent smoking: Testing an activation model of information exposure. *Journal of Health Communication*, 12, 399-415.

- Hergovich, A., Arendasy, M., Sommer, M., & Bognar, B. (2007). The Vienna Risk-Taking Test-Traffic: A New Measure of Road Traffic Risk-Taking. *Journal of Individual Differences*, 28, 198-204.
- Hoffner, C. A., & Levine, K. J. (2005). Enjoyment of mediated fright and violence: A meta-analysis. *Media Psychology*, 7, 207-237.
- Jonah, B. A. (1997). Sensation seeking and risky driving: a review and synthesis of the literature. *Accident Analysis and Prevention*, 29 (5), 651-65.
- Jonah, B. A., Thiessen, R., Au-Yeung, E. (2001). Sensation seeking, risky driving and behavioral adaptation. *Accident analysis and prevention*, 33, 674-689.
- Kopeikin, H. S. (1997). Sensation seeking. Retrieved September 15, 2006 from <http://www.psych.ucsb.edu/~kopeikin/ssinfo.htm>
- Kraft, P., & Rise, J. (1994). The relationship between sensation seeking and smoking, alcohol consumption and sexual behavior among Norwegian adolescents. *Health Education Research*, 9, 193-2000.
- Lang, A. (1990). Involuntary attention and physiological arousal evoked by structural features and emotional content in television commercials. *Communication Research*, 17, 275-299.
- Lang, A., Dhillon, K., & Dong, Q. (1995). The effects of emotional arousal and valence on television viewers cognitive capacity and memory. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 39, 313-327.
- Lang, A., Newhagen, J., & Reeves, B. (1996). Negative video as structure: Emotion, attention, capacity, and memory. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 40, 460-477.
- Lorch, E. P., Palmgreen, P., Donohew, L., Helm, D., Baer, S. A., & D'Silva, M. V. (1994). Program context, sensation seeking, and attention to televised antidrug public service announcements. *Human Communication Research*, 20, 390-412.
- Morgan, S. E., Palmgreen, P., Stephenson, M. T., Hoyle, R. H., & Lorch, E. P. (2003). Associations between message features and subjective evaluations of the sensation value of antidrug public service announcements. *Journal of Communication*, 53, 512-526.
- Palmgreen, P., Donohew, L., Lorch, E. P., Rogus, M., Helm, D., & Grant, N. (1991). Sensation seeking, message sensation value, and drug use as mediators of PSA effectiveness. *Health Communication*, 3, 217-227.
- Palmgreen, P., Stephenson, M. T., Everett, M. W., Baseheart, J. R., & Francies, R. (2002). Perceived message sensation value (PMSV) and the dimensions and validation of a PMSV scale. *Health Communication*, 14, 403-428.
- Rosenbloom, T. (2003). Sensation seeking and risk taking in mortality salience.
- Steinberg, L. (2007). Risk taking in adolescence: New perspectives from brain and behavioral science. *Current Directions in Psychological Science*, 16, 55-59.
- Steinberg, L. (2008). A social neuroscience perspective on adolescent risk-taking. *Developmental Review*, 28, 78-106.
- Stephenson, M. T., Hoyle, R. H., Palmgreen, P., & Slater, M. D. (2003). Brief measures of sensation seeking for screening and large-scale surveys. *Drug and Alcohol Dependence*, 72, 279-286.
- Summala, H. (1988). Risk control is not risk adjustment: the zero-risk theory of driver behavior and its implications. *Ergonomics*, 31, 491-506.
- Thorson, E., & Lang, A. (1992). The effects of television videographics and lecture familiarity on adult cardiac orienting responses and memory. *Communication Research*, 19, 346-369.
- Wilde, G. J. S. (1982). The Theory of Risk Homeostasis: Implications for Safety and Health. *Risk Analysis*, 2, 209-258.
- Wilde, G. J. S. (1988). Risk homeostasis theory and traffic accidents: propositions, deduction and discussion on dissonance on recent reactions. *Ergonomics*, 31, 441-468.
- Zuckerman, M. (2007). *Sensation seeking and risky behavior*. Washington, DC: American Psychological Association.

Kopsavilkums

Ir pierādīts, ka izteikti asu izjūtu meklētāji dod priekšroku un vairāk reaģē uz tādiem sociālajiem ziņojumiem (piemēram, reklāmām), kuriem ir augsts ziņojuma stimulācijas līmenis (ZSL). Tātad pastāv varbūtība, ka pēc stimulējošu sociālo reklāmu noskatīšanās asu izjūtu meklētāji mazāk iesaistīsies riskantā darbībā. Reklāmas ar augstu stimulācijas līmeni ir tādas, kurās izmantoti spilgti audiovizuālie efekti, kuras ir dramatiskas, piesātinātas un kreatīvas. Taču, kas attiecas uz uzvedības pētījumiem tieši satiksmes jomā, rezultāti nav tik viennozīmīgi – dažreiz stimulējošās sociālās reklāmas izraisa pat pretēju efektu – veicina riskantu uzvedību asu izjūtu meklētāju izlasēs. Tāpēc ir nozīmīgi pētīt, kā tieši sociālās reklāmas ar augstu ZSL ietekmē autovadītājus saistībā ar viņu asu izjūtu meklēšanas līmeni.

Hipotēze: autovadītāji, noskatoties sociālās reklāmas ar augstu stimulācijas līmeni, mazāk uzņemsies risku ceļu satiksmē.

Eksperimentā piedalījās 100 autovadītāji vecumā no 18 līdz 30 gadiem. Visi respondenti tika iedalīti 3 grupās, un katrai grupai tika rādīts atšķirīgs video (atšķirīgs savā stimulācijas līmenī). Pirmajā eksperimentālajā grupā respondenti noskatījās video ar iemontētām 3 drošas satiksmes sociālām reklāmām ar zemu ZSL, 2. grupā – ar 3 augsta ZSL reklāmām, 3. – kontroles grupā – video bez reklāmām. Pēc video noskatīšanās respondenti aizpildīja Vīnes Satiksmes riska testu, kas ir satiksmes datorsimulācija un mēra eksperimenta atkarīgo mainīgo – riska uzņemšanas ceļu satiksmē. Hipotēzes pārbaudei tika veikta klasiskā regresiju analīze un iegūts statistiski nozīmīgs modelis $F(2; 97) = 13,71, p < 0,00$; abi neatkarīgie mainīgie – asu izjūtu meklēšana $\beta = 0,45^{***}$ un reklāmu ZSL $\beta = -0,28^{**}$ – prognozē riska uzņemšanas satiksmē. Rezultāti ļauj secināt, ka reklāmas ar augstu ZSL mazina vēlmi riskēt satiksmes situācijās vairāk nekā reklāmas ar zemu ZSL.

Atslēgvārdi: *asu izjūtu meklēšana, ziņojuma stimulācijas līmenis, riskanta autovadīšana.*

**Psihoterapeitu raksturojums par psihoterapeita
kreativitātes un personības iezīmju saistību ar
psihoterapijas efektivitāti: kvalitatīva analīze**
*Psychotherapists' Views on Psychotherapist's Creativity,
Personality Traits and Effectiveness of Psychotherapy: a
Qualitative Analysis*

Ervīns Čukurs

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

E-pasts: ervins.cukurs@gmail.com

Šī pētījuma mērķis ir noskaidrot psihoterapeitu domas par psihoterapeitu kreativitātes un personības iezīmju nozīmi psihoterapijā, kā arī uzzināt, kas, pēc psihoterapeitu vērtējuma, traucē viņiem būt tik kreatīviem savā darbā, cik viņi to vēlētos. Pētījumā piedalījās 20 sertificēti psihoterapeiti, ar kuriem tika veiktas strukturētas intervijas. Pēc tam tika veikta iegūtā materiāla tematiskā kontentanalīze. Kopumā var secināt, ka visbiežāk psihoterapeiti uzskata, ka psihoterapijas efektivitāti nosaka tādas psihoterapeitu personības iezīmes kā empātija, kreativitāte, zināšanas un intelekts. Atvērtība pieredzei ļauj pilnveidoties pašam psihoterapeitam, līdz ar to viņš spēj labāk palīdzēt saviem klientiem, kā arī tā ir svarīga, jo katrs klients ir unikāls un psihoterapijā ir daudz jaunu un sarežģītu situāciju. Savukārt kreativitāte ir svarīga psihoterapijas neprognozējamības dēļ, tā palīdz, veidojot kontaktu ar klientu un strādājot ar konkrētām klientu grupām. Visbeidzot, kā galvenos psihoterapeita kreativitāti ierobežojošos faktoros var minēt psihoterapeita bailes un šaubas, resursu trūkumu un kontakta trūkumu ar klientu.

Atslēgvārdi: kreativitāte, personības iezīmes, psihoterapijas efektivitāte.

Ievads

Kaut gan periodā, kad Latvija atradās Padomju Savienībā, psihoterapija netika atzīta, ir svarīgi ņemt vērā arī pirmskara periodu kā psihoterapijas attīstības Latvijā sākuma posmu. Jau 20. gs. sākumā šeit darbojās vairāki praktizējoši psihoanalītiķi, kā arī notika regulāras apmācības psihoanalīzē, ko vadīja gan vietējie, gan ārzemju speciālisti. Sistemātiski psihoterapija Latvijā sāka attīstīties 90. gadu sākumā. Pirmie psihologi neatkarīgajā Latvijā absolvēja universitāti 1993. gadā, un šajā laikā nozīmīga loma psihoterapijas attīstībā bija latviešu izcelsmes ārzemju pasniedzējiem, kuri pārstāvēja dažādus psihoterapijas virzienus un gan paši vadīja apmācības, gan palīdzēja piesaistīt atbilstošus mācībspēkus no ārzemēm. Šobrīd Latvijā darbojas apmēram 325 sertificēti psihoterapeiti un 65 psihoterapijas studenti, pārstāvot tādus virzienus kā eksistenciālā terapija, ģimenes psihoterapija, geštalterapija, hipnopsihoterapija, psihoanalītiskā psihoterapija, psihodinamiskā psihoterapija, psihoorganiskā

analīze, psihodrama un mākslas terapija. Kaut arī psihoterapija Latvijā tiek praktizēta jau daudzus gadus, ir maz pētījumu, kas būtu veltīti psihoterapijas efektivitātei.

Psihoterapijas efektivitāte rāda, cik viegli un ātri tiek sasniegts psihoterapijas mērķis ar minimālu resursu, piemēram, psihoterapeita un klienta laika, izlietojumu (Schlesinger, 2005). To, cik lielā mērā psihoterapijas mērķis tiek sasniegts, nosaka klienta problēmas simptomu samazināšanās vai pazušana (Gallegos, 2005; Freedman, Hoffenberg, Vorsus, & Froch, 1998; Seligman, 1995). Pirmie psihoterapijas efektivitātes pētījumi ir tapuši pagājušā gadsimta trīsdesmitajos gados, piemēram, Fenihela (*Fenichel*) ziņojums par psihoterapijas efektivitāti Berlīnes Psihoanalītiskajā institūtā laika posmā no 1920. līdz 1930. gadam (Fenichel, 1930). Lielu stimulu psihoterapijas efektivitātes pētniecībai ir devis Aizenka (*Eysenck*) raksts, kurā secināts, ka nav pietiekamu pierādījumu, kas apstiprinātu psihoterapijas efektivitāti (Eysenck, 1952). Šis Aizenka pētījums izraisīja plašu rezonansi un aktīvu psihoterapijas efektivitātes pētniecību. Septiņdesmitajos gados ir tapušas vairākas lielas metaanalīzes, kuras analizē līdz tam veiktos psihoterapijas efektivitātes pētījumus; to galvenais secinājums – psihoterapija kopumā ir efektīva (Melzoff & Kornreich, 1970; Luborsky, Singer, & Luborsky, 1975; Smith & Glass, 1977; Parloff, 1978).

Vēlākajos gados daudzi pētnieki centušies noskaidrot, kādi tieši faktori nosaka psihoterapijas efektivitāti, piemēram, kāda ir psihoterapijas ilguma nozīme efektīvā psihoterapijā (Miller & Berman, 1983), ir salīdzināti dažādi psihoterapijas virzieni pēc efektivitātes (Svartberg & Stiles, 1991; Gerlsma & Emmelkamp, 1994). Tāpat ir analizēta klienta verbālo spēju, intelekta, profesionālās darbības sfēras, traucējuma izteiktības, komorbiditātes ar citiem traucējumiem (Nathan, Stuart, & Dolan, 2000), klienta motivācijas un sākotnēji formulēto pieņēmumu par savu problēmu un personības iezīmju saistība ar psihoterapijas efektivitāti (Lampropoulos, 2000). Bergins (*Bergin*) un Lamberts (*Lambert*) ir vieni no pirmajiem, kuri savā metaanalīzē secina, ka efektivitātes ziņā ir minimālas atšķirības starp dažādiem psihoterapijas veidiem to un ka būtisks faktors, kas nosaka psihoterapijas efektivitāti, ir psihoterapeita individuālās atšķirības. Pēc viņu domām, nav vairāk vai mazāk efektīvu psihoterapijas virzienu, bet ir vairāk vai mazāk efektīvi psihoterapeiti (Bergin & Lambert, 1978). Arī citi pētnieki secina, ka psihoterapeita personības faktors var būt daudz nozīmīgāks par lietoto terapeitisko metodi un citiem aspektiem (Frank, 1979; Blatt, Sanislow, Zuroff, & Pilkonis; 1996; Wampold, 2001).

Līdzšinējie pētījumi norāda uz ļoti dažādām personības iezīmēm, kurām ir jāpiemīt efektīviem psihoterapeitiem, tomēr trūkst pētījumu, kas konkrēti analizētu šo iezīmju saistību ar psihoterapijas efektivitāti. Pēc Krasnera (*Krasner*) domām, efektīvu psihoterapeitu raksturo briedums, tolerance, pacietīgums, laipnība, taktiskums, nekritiskums, emocionālais siltums, cieņa pret citiem cilvēkiem, mērķtiecīgums, draudzīgums, optimisms, inteligence, gudrība, zinātkāre, kreativitāte, mākslinieciskums, spontānitate, humora izjūta u. c. iezīmes (Krasner, 1963). Citi pētnieki raksta, ka labam psihoterapeitam jāpiemīt zinātkārei un interesei par citiem cilvēkiem, empātijai, zināmā mērā stingrībai un elastīgam, jūtīgam, iztēlei, spējai uzklaut, neatlaidībai, humora izjūtai, pozitīvam skatījumam uz dzīvi (Dale, 1997). Eliss (*Ellis*) norāda uz tādām iezīmēm kā nekritiskums, laipnība, spēja paust empātiju, simpātijas un interese par klientu un viņa problēmām, citu cilvēku cienīšana un interese par viņiem, draudzīgums, spēja iedvest optimismu, iedrošinājumu, emocionālā

stabilitāte, pacietība, tolerance pret neveiksmēm, pašpārliecinātība, uzticamība, atvērtība un godīgums (Ellis, 1955).

Pētījumā, kurā psihoterapeitiem bija jānovērtē pašiem sevi, kā arī kolēģus, tika secināts, ka efektīviem psihoterapeitiem ir ievērojami lielāka ilgtermiņa motivācija un atbildības sajūta, viņi ir apzinīgi, kārtīgi, draudzīgi un pieņem autoritātes, kā arī viņiem ir ievērojami mazāks trauksmes un uzbudinātības līmenis (Rubinstein & Maurice, 1957). Vēl vienā pētījumā secināts, ka veiksmīgiem psihoterapeitiem ir zemāks trauksmes līmenis, mazāka iracionalitāte (domā racionāli), augstāka pašefektivitāte, raksturīga sociāli vēlama uzvedība, augstāka sevis beznosacījumu pieņemšana, pašcieņa un optimisms (Moldovan, 2006).

Pēdējos divdesmit gados ir tapuši vairāki teorētiski raksti, kas norāda, ka psihoterapeita kreativitāte ir svarīgs efektīvas psihoterapijas komponents un ka psihoterapeita kreativitātei ir centrālā loma psihoterapijas procesā (Hecker & Kottler, 2002). Stingra vadīšanās pēc rokasgrāmatām mazina psihoterapeita kreativitāti un līdz ar to psihoterapijas efektivitāti (Raskin, 1999; Gordon & Efran, 1997). Psihoterapija ir pārāk sarežģīta, lai to varētu veikt mašīna vai ar kādu mehānismu palīdzību, un tai jābūt kreatīvai un inovatīvai (Barnes, 2010). Knijs (*Keeney*) raksta, ka kreativitāte būtiski ietekmē psihoterapijas efektivitāti. Katrs klients ir unikāls, un nav vienādu psihoterapijas sesiju. Psihoterapija ir jāpielāgo atsevišķi katram klientam, un, lai to izdarītu, psihoterapeitam ir nepieciešama kreativitāte, iztēle un spēja improvizēt. Ikviena sesija ir jāveido no jauna, un katrai unikālajai situācijai ir nepieciešama unikāla psihoterapijas pieeja (Keeney, 2009). Arī Boharts (*Bohart*) uzskata, ka neatkarīgi no pārstāvētā psihoterapijas virziena psihoterapija vienmēr ir kreatīvs process (Bohart, 1999). Līdzīgi uzskati ir arī citiem pētniekiem, piemēram Leitneram (*Leitner*) un Feidlijam (*Faidley*). Pēc viņu domām, katra psihoterapijas sesija ir unikāla un psihoterapeitu kreativitāte ir nepieciešama viscaur psihoterapijas procesā (Leitner & Faidley, 1999). Psihoterapeitam bieži nākas izdomāt jaunas tehnikas psihoterapijā vai to, kā panākt, lai klients aktīvāk iesaistās terapijā, ir arī dažādas sarežģītas situācijas, kur neder ierastie paņēmieni (Hecker & Kottler, 2002; Raskin, 1999). Šajos pētījumos paustās atziņas liek domāt, ka psihoterapeita kreativitātei varētu būt liela nozīme tajā, cik psihoterapija būs efektīva, līdz ar to šāds pētījums, kas sīkāk analizētu, kāda ir kreativitātes saistība ar psihoterapijas efektivitāti, un pētītu, kādās psihoterapijas situācijās kreativitāte ir visvairāk nepieciešama, būtu ļoti nozīmīgs.

Viena no populārākajām personības teorijām ir „Lielā piecinieka” (*Big Five*) teorija, kas apgalvo, ka visu cilvēka personību var izteikt ar piecām pamata personības iezīmēm. Tās ir neirotisms, ekstraversija, labvēlīgums, apzinīgums un atvērtība pieredzei. Neirotismam ir raksturīga trauksmainība, nedrošība, nepārliecinātība par sevi. Ekstraversiju raksturo sabiedriskums, interese par citiem, entuziasms, komunikabilitāte. Labvēlīgumu raksturo uzticēšanās, lēnprātība, laipnums, izpalīdzīgums. Apzinīgumu raksturo rūpīgums, kārtīgums, precizitāte, organizētība, mērķtiecība, savukārt atvērtību pieredzei raksturo zinātkāre, plašas intereses, attīstīta iztēle, estētiskas intereses (Costa & McCrae, 1992). Tā kā līdzšinējie pētījumi rāda, ka ir cieša saistība starp kreativitāti un atvērtību pieredzei (McCrae & Costa, 1997; Kelly, 2006; Dollinger, Urban, & James, 2004; Sung & Choi, 2009; Wolfradt & Pretz, 2001), tad būtu svarīgi arī noskaidrot, cik nozīmīga psihoterapijā ir psihoterapeitu atvērtība pieredzei.

Pēdējos divos gados ir tapuši vairāki vērā ņemami līdz šim veikto psihoterapijas efektivitātes pētījumu apkopojumi, kas uzsver klientu un psihoterapeitu faktoru nozīmi klientu simptomu samazināšanā (APA, 2013; Elkins, 2012). Kā norādīts Amerikas Psihologu asociācijas šogad publicētajā rezolūcijā, lai uzlabotu psihoterapijas efektivitāti, ir jāturpina veikt pētījumus, lai noskaidrotu psihoterapijas metožu, klientu un psihoterapeitu raksturlielumu un to savstarpējās mijiedarbības ietekmi uz klientu simptomu samazināšanos (APA, 2013). Savukārt Elkins norāda, ka papildus tradicionālajai kvantitatīvajai pieejai psihoterapijas efektivitātes pētniecībā vajadzētu lielāku uzmanību pievērst tieši kvalitatīvajai pieejai, lai saprastu psihoterapeitu raksturlielumu saistību ar psihoterapijas efektivitāti (Elkins, 2012).

Balstoties uz analizēto zinātnisko literatūru, tika izvirzīts šāds pētījuma mērķis – noskaidrot psihoterapeitu domas par psihoterapeitu kreativitātes un personības iezīmju nozīmi psihoterapijā, kā arī saprast, kas traucē psihoterapeitiem būt tik kreatīviem savā darbā, cik viņi to vēlētos. Tika izvirzīti šādi pētījuma jautājumi: 1. Kā psihoterapeiti raksturo psihoterapeitu personības iezīmju saistību ar psihoterapijas efektivitāti? 2. Kā psihoterapeiti raksturo psihoterapeita atvērtības pieredzei nozīmi psihoterapijā? 3. Kā psihoterapeiti raksturo kreativitātes nozīmi psihoterapijā? 4. Kā psihoterapeiti skaidro, kādi ir psihoterapeita kreativitāti ierobežojošie faktori?

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 20 sertificēti psihoterapeiti vecumā no 33 līdz 42 gadiem ($M = 36,5$ gadi). Visi psihoterapeiti tika uzrunāti no 57 sertificētu psihoterapeitu vidus, kuri piedalījās lielākā pētījumā par psihoterapijas efektivitāti un bija ar mieru sniegt arī mutiskas intervijas. Visi pētījuma dalībnieki bija sievietes, 6 eksistenciālā virziena psihoterapeiti, 6 gešaltterapeiti, 2 ģimenes sistēmiskās psihoterapijas pārstāvji, 5 psihodinamiskā virziena psihoterapeiti, 1 psihoorganiskās analīzes psihoterapeits.

Pētījuma instrumentārijs

Ar katru psihoterapeitu tika veikta strukturēta intervija, un katram tika uzdoti šādi jautājumi: 1. Kādas psihoterapeita personības iezīmes, jūsuprāt, ir svarīgas, lai psihoterapija būtu efektīva? 2. Kāda, pēc jūsu domām, ir psihoterapeita atvērtības pieredzei nozīme psihoterapijā? 3. Kāda ir kreativitātes nozīme jūsu kā psihoterapeita darbā? 4. Kas jums kā psihoterapeitam ir traucējis būt tik kreatīvam savā darbā, cik jūs to vēlētos?

Procedūra

Ar katru psihoterapeitu tika veikta apmēram stundu gara intervija, psihoterapeiti tika intervēti klātienē un viņu kabinetos. Visas intervijas tika ierakstītas diktofonā, pārrakstītas, un tika veikta tematiskā kontentanalīze, balstoties uz kvalitatīvās pētniecības principiem (Cropley, 2002). Sākumā tika nodalītas konkrētas frāzes un vārdi, kas sniedz atbildi uz konkrēto jautājumu. Šī informācija tika apvienota atbilžu tēmās, tika noteikts procentuāli, cik bieži katra tēma tiek pieminēta respondentu atbildēs, un visas tēmas tika apvienotas kategorijās.

Rezultāti

Psihoterapeitu personības iezīmju saistība ar psihoterapijas efektivitāti

Atbildot uz jautājumu par to, kādas psihoterapeitu personības iezīmes ir svarīgas, lai psihoterapija būtu efektīva, tēmu ziņā visplašākā kategorija, kas parādās psihoterapeitu atbildēs, ir „empātija, ieinteresētība, sadarbība” (sk. 1. tabulu). Šo kategoriju veido sešas atšķirīgas tēmas. Visbiežāk tiek minēts, ka psihoterapeitam ir jāpiemīt izteiktai empātijai, lai psihoterapija būtu efektīva (*Spēja sajūst otru cilvēku, būt atbalstošam*¹), un jāpiemīt interesei par otru cilvēku un vēlmei palīdzēt (*Terapeitam ir jāinteresē otrs cilvēks, nevis es esmu pārņemts ar sevi*). Empātijas spēju ir norādījuši 45% psihoterapeitu, bet interesi par otru cilvēku un vēlmi palīdzēt – 35% psihoterapeitu. Nākamās tēmas, kuras visbiežāk parādās respondentu atbildēs, ir „prasme ieklausīties otrā” (minēts 15% atbilžu) un „spēja izveidot kontaktu” (minēts 10% atbilžu). Psihoterapeiti uzskata, ka psihoterapeitam ir jāspēj pamanīt to, kas ir jāizceļ no sarunas un jāpajautā, kā arī savā darbā psihoterapeits kontaktējas ar ļoti atšķirīgiem cilvēkiem, līdz ar to ir jābūt spējai nodibināt kontaktu ar dažādiem cilvēkiem. Mazāk pieminētas, tomēr svarīgas tēmas ir, ka psihoterapeitam ir jābūt orientētam uz sadarbību (parādās 5% atbilžu) un jābūt motivētam uzturēt labas attiecības (parādās 5% atbilžu).

Nākamā plašākā kategorija ir „kreativitāte”, kas iekļauj gatavību uzņemties risku, elastību un atvērtību pieredzei. Šīs tēmas tika apvienotas kreativitātes kategorijā, jo līdz šim veiktie pētījumi rāda, ka kreatīvus cilvēkus raksturo atvērtība pieredzei (Dollinger, Urban, & James, 2004; Kelly, 2006), orientācija uz risku (Domino & Giuliani, 1997) un domāšanas elastība (Guilford, 1950). Pēc psihoterapeitu domām, ļoti svarīga psihoterapeitu personības iezīme ir gatavība uzņemties risku, jo psihoterapijā neko iepriekš nevar paredzēt, nevar zināt, kāds būs katrs nākamais klients (*Mēs neko nezīnām, vienmēr satikšanās ar jaunu cilvēku zināmā veidā ir risks*). Šī ir visbiežākā šīs kategorijas tēma, kas tiek minēta 35% respondentu atbilžu. Ļoti svarīga personības iezīme ir arī elastība (parādās 30% respondentu atbilžu), kas psihoterapeitiem ļauj pielāgoties izmaiņām psihoterapijas procesā un mainīt izmantotās metodes. Tāpat psihoterapeiti uzskata, ka psihoterapijas efektivitāte nav iedomājama bez atvērtības pieredzei (parādās 10% atbilžu).

Daudzi psihoterapeiti norāda, ka psihoterapijas efektivitāti ietekmē arī psihoterapeitu pieredze un zināšanas (parādās 30% atbilžu) un analītiskā domāšana (parādās 10% atbilžu). Tāpat psihoterapeitiem ir jāpiemīt konceptuālai domāšanai jeb spējai redzēt visu psihoterapijas procesu kopumā (parādās 5% atbilžu), kritiskajai domāšanai (parādās 5% atbilžu) un emocionālajam intelektam (parādās 5% atbilžu). Visas šīs tēmas var apvienot kategorijā „zināšanas un intelekts”.

Nākamā tēmu ziņā plašākā kategorija ir „pašefektivitāte”. 25% respondentu apgalvo, ka psihoterapeitam ir jāsaprot ne tikai tas, kas notiek psihoterapijas procesā no klienta perspektīvas, bet arī kas notiek ar viņu pašu (*Ir jābūt ļoti labam kontaktam pašam ar sevi terapeitam, jābūt uzmanīgam pret klientu un vienlaikus koncentrētam un spējīgam saprast, kas notiek ar mani šajā terapijas procesā*). Līdz ar to „sevis apzināšanās” ir visvairāk pārstāvētā šīs kategorijas tēma. Tai seko „pašrefleksija”

¹ Šeit un turpmāk slīprakstā iekavās norādīti citāti no respondentu atbildēm.

1. tabula. Galvenās kategorijas, kategoriju veidojošās tēmas, to pieminēšanas biežums un piemēri psihoterapeitu (n = 20) sniegtajās atbildēs uz jautājumu: „Kādas personības iezīmes, jūsuprāt, ir svarīgas, lai psihoterapija būtu efektīva?”

Kategorijas	Tēmas	Terapeiti (%)	Piemēri (citāti)
Empātija, ieinteresētība, sadarbība	Empātija	45	<i>Spēja sajūst otru cilvēku, būt atbalstošam.</i>
	Interese par otru cilvēku, vēlme palīdzēt	35	<i>Terapeitam ir jāinteresē otrs cilvēks, nevis es esmu pārņemts ar sevi.</i>
	Spēja izveidot kontaktu	10	<i>Pilnīgi noteikti ir jābūt spējai nodibināt labu kontaktu ar dažādiem, ļoti dažādiem cilvēkiem.</i>
	Prasme ieklausīties otrā	15	<i>Sadzirdēt to, kas ir jāizceļ no sarunas, kas ir jāpajautā.</i>
	Orientācija uz sadarbību	5	<i>Jābūt uz sadarbību orientētam.</i>
	Motivācija uzturēt labas attiecības	5	<i>Motivācija uzturēt tuvas un labas attiecības.</i>
Kreativitāte	Kreativitāte	5	<i>Laikam kreativitāte arī.</i>
	Atvērtība pieredzei	10	<i>Paša terapeita atvērtības pieredze ir ārkārtīgi svarīga.</i>
	Gatavība uzņemties risku	35	<i>Mēs neko nezinām, vienmēr satikšanās ar jaunu cilvēku zināmā veidā ir risks.</i>
	Elastība	30	<i>Spēja pielāgoties, būt elastīgam, lai atkarībā no tā, kā psihoterapija virzās, būtu gatava mainīt kaut kādas metodes.</i>
Zināšanas un intelekts	Pieredze, zināšanas	30	<i>Psihoterapeitam jābūt zinošam, izglīotam pēc iespējas plašāk.</i>
	Vispārīgais un emocionālais intelekts	5	<i>Spēja domāt par to, ko tu dari, intelekts tomēr arī ir vajadzīgs, gan emocionālais, gan vispārīgais.</i>
	Konceptuālā domāšana	5	<i>Spēja redzēt procesu kopumā.</i>
	Analītiskā domāšana	10	<i>Viņam arī jābūt vispār tādai tendencei – analizēt.</i>
	Kritiskā domāšana	5	<i>Spēja būt kritiskam savā domāšanā.</i>

(minēts 15% atbilžu) jeb psihoterapeita spēja apzināties savas stiprās un vājās puses (*Spēja ik pa brītiņam paskatīties, kas ir manas pozitīvās puses, kur es esmu augsti, kur ir manas vājās puses*). Visbeidzot, 5% respondentu uzskata: lai psihoterapija būtu efektīva, arī psihoterapeitam ir jājūt, ka viņš ir efektīvs.

Bez jau minētajām kategorijām tēmu ziņā nedaudz mazāk pārstāvētas, tomēr būtiskas kategorijas ir „orientācija uz rezultātu”, „emocionālā stabilitāte”, „apziņgums” un „humora izjūta un spontanitāte”. „Orientāciju uz rezultātu” veido tādas tēmas kā augstas darbības (minēts 5% atbilžu), mērķtiecīgums (minēts 5% atbilžu), kas „parādās, mērķtiecīgi apmeklējot supervīzijas un konsultējoties pie kolēģiem”

un lēmumu pieņemšanas spējas (minēts 5% atbilžu), kas ir būtiski, ņemot vērā, ka psihoterapeits lielākoties strādā viens. 15% respondentu uzskata, ka nav iespējams sekmīgs psihoterapijas rezultāts, ja pats psihoterapeits nav līdzsvarā ar sevi un ar labu stresa noturību. 10% psihoterapeitu savās atbildēs ir norādījuši, ka psihoterapeitam ir jābūt pacietīgam, jāspēj veltīt katram klientam tik laika, cik nepieciešams (*Pacietība gaidīt, neskriet pa priekšu klientam*), un jābūt emocionāli stabilam (minēts 5% atbilžu). Šīs atbildes var apvienot kategorijā „emocionālā stabilitāte”.

Kategorijā „humora izjūta un spontanitāte” var apvienot trīs tēmas, kas parādās respondentu atbildēs, proti, spontanitāte (*Attiecībās, lai viņas būtu dzīvas, ir jābūt arī kaut kādai spontanitātes piedevai*) (minēts 5% atbilžu), humora izjūta (minēts 10% atbilžu) un harisma (minēts 5% atbilžu) (*Personības harisma, kas varētu būt tāds motivators priekš klientiem sakārtot savas dzīves, kaut kādā mērā kā piemērs*). Visbeidzot, respondentu atbildēs parādās tāda kategorija kā „apzinīgums”. Liela daļa (minēts 20% atbilžu) norāda, ka psihoterapijas efektivitāte ir saistīta ar tādu personības iezīmi kā atbildības sajūta (*Atbildība par klientu, arī par sevi, savu darbību*), 10% respondentu norāda uz psihoterapeitu organizētības un precizitātes svarīgumu, kas ir īpaši nozīmīgi, ja vienā dienā ir daudzi klienti cits pēc cita, bet 5% respondentu norāda uz psihoterapeita strukturētības nozīmi.

Atbildot uz pirmo pētījuma jautājumu, var secināt, ka, pēc psihoterapeitu domām, psihoterapijas efektivitāte ir saistīta ar tādām psihoterapeitu personības iezīmēm kā empātija, ieinteresētība un sadarbība, kreativitāte, zināšanas un intelekts, pašefektivitāte, orientācija uz rezultātu, emocionālā stabilitāte, apzinīgums, humora izjūta un spontanitāte.

Psihoterapeita atvērtība pieredzei un tās nozīme psihoterapijā

Respondentiem tika arī atsevišķi uzdots jautājums par atvērtības pieredzei nozīmi psihoterapijā. Visas tēmas, kuras parādījās psihoterapeitu atbildēs, veido četras kategorijas, proti, „attiecību veidošana ar klientu”, „psihoterapeita pašizaugsme”, „klientu unikalitāte” un „sarežģītas un jaunas situācijas”. Visbiežāk psihoterapeiti norāda, ka atvērtība pieredzei ļauj pilnveidoties psihoterapeitam pašam, līdz ar to viņš spēj arī labāk palīdzēt klientam (*Ja es esmu atvērta, redzu, dzirdu, jūtu, pirmkārt, es bagātinos, es augu, es pilnveidojos kā personība, un, ja es pilnveidojos kā personība, es pilnīgi noteikti varu vairāk iedot arī savam klientam*) (minēts 35% atbilžu), kā arī šī iezīme ļauj psihoterapeitam veiksmīgāk mācīties no pieredzes un palīdzēt saviem klientiem nākotnē (*Katrs terapijas gadījums ir mūsu unikāla pieredze, mēs tā kā iesūcam viņu un pēc tam varēsim varbūt izmantot nākotnē. Līdz ar to jābūt gataviem gan sadzirdēt to, saskatīt jauno, gan uzvert, pieņemt un izmantot to pieredzi nākotnei*) (minēts 5% atbilžu). Šīs tēmas veido kategoriju „psihoterapeita pašizaugsme” (sk. 2. tabulu).

Otra kategorija, ko veido respondentu atbildes, ir „klientu unikalitāte”. Psihoterapeiti apgalvo, ka katrs jauns klients ir unikāls un nekad nav viena standarta, pēc kā jāstrādā (*Jo katra jauna cilvēka ienākšana manā kabinetā ir pilnīgi jauna pieredze, un katru reizi terapeitam ir jābūt kā baltai lapai. Jo katru reizi mēs tajā tandēmā strādāsim unikāli, katru reizi es savādāk reaģēšu uz jaunu cilvēku. Tas nekad nebūs kaut kāds standarts, jābūt atvērtam*) (minēts 25% atbilžu).

2. tabula. Galvenās kategorijas, kategoriju veidojošās tēmas, to pieminēšanas biežums un piemēri psihoterapeitu ($n = 20$) sniegtajās atbildēs uz jautājumu: „Kāda, pēc jūsu domām, ir psihoterapeita atvērtības pieredzei nozīme psihoterapijā?”

Kategorijas	Tēmas	Terapeiti (%)	Piemēri (citāti)
Attiecību veidošanā ar klientu	Palīdz izprast klienta emocionālo stāvokli un to atspoguļot	5	<i>Atvērtība pieredzei palīdzētu labāk izprast otra emocionālo stāvokli un droši vien daļēji arī atveidot.</i>
	Palīdz kontakta veidošanā ar klientu	5	<i>Tas uzlabo kontaktu. Tā kā padziļina to.</i>
	Ļauj labāk ieraudzīt klienta pieredzi un būt empātiskam	10	<i>Tev jābūt ir gatavam tā kā ieraudzīt to klientu pieredzi un pieņemt to, un paskatīties empātiski uz viņa situāciju caur viņa pieredzi.</i>
	Ļauj būt pieņemošākam, pieņemt savādāku nostāju	5	<i>Pieņemtu kādu nostāju, kas ir savādāka, nekā ir ierasts. Es domāju, ka pieredzei atvērtie psihoterapeiti ir veiksmīgāki. Veiksmīgāki tādā ziņā, ka sasniedz labāku rezultātu darbā ar klientiem.</i>
Psihoterapeita pašizaugsmei	Svarīga psihoterapeita pašizaugsmei	35	<i>Ja es esmu atvērta, redzu, dzirdu, jūtu, pirmkārt, es bagātinos, es augu, es pilnveidojos kā personība, un, ja es pilnveidojos kā personība, es pilnīgi noteikti varu vairāk iedot arī savam klientam.</i>
	Ļauj mācīties no pieredzes	5	<i>Katrs terapijas gadījums ir mūsu unikāla pieredze, mēs tā kā iesūcam viņu, un pēc tam varēsim varbūt izmantot nākotnē. Līdz ar to jābūt gataviem gan sadzirdēt to, saskaņāt jauno, gan uztvert, pieņemt un izmantot to pieredzi nākotnei.</i>
Klientu unikalitāte	Svarīga, jo katrs klients ir unikāls	25	<i>Jo katra jauna cilvēka ienākšana manā kabinetā ir pilnīgi jauna pieredze, un katru reizi terapijam ir jābūt kā baltai lapai. Jo katru reizi mēs tajā tandēmā strādāsim unikāli, katru reizi es savādāk reaģēšu uz jaunu cilvēku. Tas nekad nebūs kaut kāds standarts, jābūt atvērtam.</i>
	Svarīga, lai uztvertu un pieņemtu jaunu informāciju	5	<i>Jābūt atvērtam, lai uztvertu jaunu informāciju, lai pieņemtu jaunu informāciju.</i>

Psihoterapeiti arī uzskata, ka psihoterapijā ir daudz sarežģītu un jaunu situāciju, kurās ir noderīga atvērtība pieredzei, tā palīdz labāk uztvert un pieņemt jaunu informāciju (minēts 5% atbilžu), ļauj vieglāk pamēģināt kaut ko jaunu psihoterapijā (minēts 5% atbilžu) un ir svarīga ilgstošā psihoterapijas procesā (minēts 5% atbilžu). Visbeidzot, tiek pausts viedoklis, ka atvērtība pieredzei ir svarīga efektīvas

psihoterapijas sastāvdaļa, jo ir noderīga attiecību veidošanā ar klientu. Tā ļauj labāk ieraudzīt klienta pieredzi un būt empātiskākam (minēts 10% atbilžu), palīdz kontakta veidošanā ar klientu (minēts 5% atbilžu), ļauj labāk izprast klienta emocionālo stāvokli un to atspoguļot (minēts 5% atbilžu), kā arī palīdz psihoterapeitam būt pieņemošākam un pieņemt citādu nostāju (minēts 5% atbilžu) (*Pieņemtu kādu nostāju, kas ir savādāka, nekā ir ierasts. Es domāju, ka pieredzei atvērtie psihoterapeiti ir veiksmīgāki. Veiksmīgāki tādā ziņā, ka sasniedz labāku rezultātu darbā ar klientiem*).

Atbildot uz otro pētījuma jautājumu, var secināt, ka, pēc psihoterapeitu domām, psihoterapeita atvērtība pieredzei klientu unikalitātes dēļ ir svarīga attiecību veidošanā ar klientu un psihoterapeita pašizaugsmei sarežģītās un jaunās situācijās.

Kreativitātes nozīme psihoterapijā

Visas tēmas, kuras ir redzamas psihoterapeitu sniegtajās atbildēs par kreativitātes nozīmi psihoterapijā, var apvienot piecās lielās kategorijās, no kurām tēmu skaita ziņā visplašākā kategorija ir „psihoterapijas neprognozējamība” (parādās 35% atbilžu). Vairākums respondentu norāda, ka kreativitāte palīdz pielāgoties, jo katrs psihoterapijas gadījums ir individuāls, unikāls un bieži ir dažādas netipiskas situācijas, kad neder standarta pieeja (*Nav tāda viena brīnumnūjiņa, ar kuru var atslēgt visas durvis, pat ja simts cilvēkiem es esmu izpalīdzējusi ar tieši šāda veida pieeju, tad atnāks simtu pirmais, kuram vajag citu*) (parādās 75% atbilžu). Otrkārt, tiek minēts, ka psihoterapijā bieži ir situācijas, kad psihoterapija nevirzās uz priekšu un ir nepieciešama kreativitāte, kas ļauj izkļūt no šī strupceļa (*Terapija apstājas, ir nepieciešama kaut kāda jauna dzirkstele, tad kreativitāte arī palīdz ieraudzīt kaut ko jaunu un savādāk parādīt cilvēkam šo problēmu, risinājumus*) (parādās 50% atbilžu). Treškārt, tiek uzskatīts, ka kreativitāte psihoterapijā ir nepieciešama situācijās, kad neder vecās metodes un ir vajadzīga jauna pieeja (*Tur, kur neder vecās metodes, ir jārada jaunas. Un, ja man nav šīs te spējas radīt kaut ko jaunu, man būs ļoti grūti*) (minēts 10% atbilžu). Tāpat psihoterapeiti norāda, ka kreativitāte ir nepieciešama arī katrā sesijā, jo psihoterapeits nekad nevar būt drošs, kas notiks nākamajā sesijā, kas ar klientu būs noticis pa nedēļu, nav iespējams sagatavoties nākamajai sesijai (*Atnāk cilvēks, un tu aptuveni zini, kas tad varētu būt šodienas tēma. Un tad viņš atnāk ar pavisam citu, kā man, pieņemsim, ir bijis galvā. Tad tev ir jābūt gatavam*) (minēts 5% atbilžu). Visbeidzot, 10% respondentu domā, ka kreativitāte ir nepieciešama psihoterapijā, lai varētu ātri apstrādāt informāciju un kombinēt to jaunus veidos (sk. 3. tabulu).

Otra tēmu skaita ziņā plašākā kategorija ir „kreativitāte ir svarīga kontakta veidošanā ar klientu” (parādās 30% atbilžu). Puse psihoterapeitu (parādās 50% atbilžu) norāda, ka kreativitāte palīdz veidot un saglabāt kontaktu ar klientu. Bieži vien neveidojas kontakts un ir jāizdomā kāds specifisks paņēmieni, kā to panākt, piemēram, strādājot ar bērniem un ļoti noslēgtiem cilvēkiem (*Atnāk kāds ļoti, ļoti introverts cilvēks, kuram ir bail vispār roku pakustināt vai ko tādu izdarīt, diez vai būs līdzēts, ja arī tas terapeits sēdēs, neko nerādīs varbūt priekšā vai nespēs parādīt priekšā*). Dažkārt arī neliela atkāpšanās no struktūras var nākt par labu kontakta uzturēšanā ar esošajiem klientiem (*Un, jā, tā ir tā kā atkāpšanās no plāna, no tās struktūras tiešās, un dažās situācijās tas palīdz. Tas palīdz, pirmkārt, saglabāt kontaktu ar klientu, ka klients paliek terapijā*). Tāpat kreativitāte palīdz motivēt klientu iesaistīties

psihoterapijas procesā un veicsmīgāk strādāt ar nemotivētiem klientiem (minēts 15% atbilžu) (*Vispār ar nemotivētu klientu, tur vajag baigo kreativitāti, lai viņu motivētu*), kā arī tā ir nepieciešama, lai izdomātu, kā motivēt klientus pildīt mājasdarbus un padarīt tos interesantākus (minēts 10% atbilžu). Kreativitāte ir noderīga, strādājot ar klientiem, kuriem ir grūtāk izteikties ar vārdiem (minēts 10% atbilžu) (*Visvairāk ir noteikti ar cilvēkiem, kuriem ir grūti uzdrīkstēties, kuriem ir diezgan grūti izteikt savu viedokli, kuri pat nāk varbūt ar pasūtījumu runāt, mācīties vairāk runāt, cik tad tu viņu pratināsi*), un tā ļauj arī veicsmīgāk pieskaņoties klientam (minēts 5% atbilžu) (*Radošums izpaužas tā, nu, ka viņš pievienojas tam klientam, varbūt paiet viņam kādu brītiņu līdz, un tad atkal spēj atkāpties atpakaļ, un tā. Dod elastību*).

Pēc psihoterapeitu domām, kreativitāte psihoterapijā ir svarīga, arī strādājot ar konkrētām klientu grupām, kas ir šī jautājuma trešā lielākā kategorija (minēta 30% atbilžu). It sevišķi kreativitāte ir svarīga darbā ar bērniem (minēts 35% atbilžu), jo ar bērniem reti kad izdodas strādāt pēc konkrēta plāna, un tā palīdz arī izveidot labu kontaktu ar bērnu (*Ar bērniem ir jābūt ļoti kreatīvam, jo īpaši, ja ir jaunāki bērni, viņi, visticamāk, nedarbosies pēc tā plāna, ko tu esi tā kā saplānojis*). Otra klientu grupa ir klienti, kuri ir piedzīvojuši tuva cilvēka zaudējumu, jo ar šiem cilvēkiem strādāt ir liels izaicinājums un neder standarta pieeja (minēts 5% atbilžu) (*Ar zaudējumiem vispār ir jābūt ļoti tādiem, nu, gan jūtīgiem, gan radošiem*). Trešā klientu grupa ir klienti, kuri cieš no obsesīvi kompulsīva traucējuma (minēts 5% atbilžu). Kā norāda psihoterapeiti, ar šiem cilvēkiem psihoterapijas process var kļūt ļoti saspīlēts, jo paši klienti brīžiem ir pārāk strukturēti, un ir nepieciešama kāda netipiska rīcība, kas ir jāizdara psihoterapijas procesā. Visbeidzot, psihoterapeiti norāda, ka kreativitāte ir svarīga darbā ar depresīviem klientiem (minēts 5% atbilžu) (*Šādiem cilvēkiem ir grūti kaut kādā veidā palīdzēt. Un tad mana ideja ir tāda, es izmantoju filmēšanu, filmēju tā cilvēka seju, un tad es viņam rādu pašu cilvēku ar saviem komentāriem. Tas ir tāds mēģinājums, lai viņš varētu ieraudzīt, atrast kontaktu ar sevi*) un ar klientiem, kuri cieš no dusmām (minēts 5% atbilžu).

Priekšpēdējā plašākā kategorija ir – kreativitāte psihoterapijā ir „svarīga, izvēloties metodes” (minēta 30% atbilžu). Liela daļa respondentu uzskata, ka kreativitāte ļauj katram klientam atrast visatbilstošāko metodi (*Cik tu būsi varbūt kreatīvs piemeklēt to, ko viņam dot*) (minēts 30% atbilžu), kā arī palīdz veicsmīgāk kombinēt dažādas metodes atkarībā no konkrētā klienta problēmas specifikas (minēts 10% atbilžu) (*Jābūt spējīgam visus šos virzienus apvienot atkarībā no tā, ar kuru cilvēku kas vairāk noderēs*). Psihoterapeiti uzskata, ka kreatīvi psihoterapeiti būs veicsmīgāki, izdomājot klientiem mājasdarbus (minēts 10% atbilžu), un labāk noteiks klienta problēmu (minēts 5% atbilžu). Beidzamā kategorija, līdzīgi kā jautājumā par psihoterapeita atvērtības pieredzi nozīmi psihoterapijā, norāda, ka kreativitāte ir „svarīga arī paša psihoterapeita motivācijai strādāt” (minēts 10% atbilžu) (*Pašai patīk kaut kādu savu individuālo stilu un tikai manis izdomātu pielietot, un tad man pašai arī ir lielāks azarts strādāt*).

Atbildot uz trešo pētījuma jautājumu, var secināt, ka, pēc psihoterapeitu domām, kreativitāte psihoterapijā ir svarīga psihoterapijas neprognozējamības dēļ, kontakta veidošanā ar klientu, strādājot ar konkrētām klientu grupām, izvēloties metodes un paša psihoterapeita motivācijai strādāt.

3. tabula. Galvenās kategorijas, kategoriju veidojošās tēmas, to pieminēšanas biežums un piemēri psihoterapeitu (n = 20) sniegtajās atbildēs uz jautājumu: „Kāda ir kreativitātes nozīme jūsu kā psihoterapeita darbā?”

Kategorijas	Tēmas	Terapeiti (%)	Piemēri (citāti)
Svarīga kontakta veidošanā ar klientu	Palīdz veidot un saglabāt kontaktu ar klientu	50	<i>Tas palīdz, pirmkārt, saglabāt kontaktu ar klientu, ka klients paliek terapijā. Vai mēs tur ātrāk vai vēlāk nonākam pie rezultāta, tas nav tik svarīgi.</i>
	Veiksmīgāk pieskaņoties klientam	5	<i>Radošums izpaužas tā, nu, ka viņš pievienojas tam klientam, varbūt patie viņam kādu brītiņu līdz un tad atkal spēj atkāpties atpakaļ, un tā. Dod elastību.</i>
	Palīdz motivēt klientu iesaistīties psihoterapijas procesā	15	<i>Vispār ar nemotivētu klientu, tur vajag baigo kreativitāti, lai viņu motivētu.</i>
	Palīdz gadījumos, kad klientam ir grūti izteikties vārdos	10	<i>Visvairāk ir noteikti ar cilvēkiem, kuriem ir grūti uzdrīkstēties, kuriem ir diezgan grūti izteikt savu viedokli, kuri pat nāk varbūt ar pasūtījumu runāt, mācīties vairāk runāt, cik tad tu viņu pratināsi. Tad visādi veidi tiek pielietoti, lai vairāk izpaustu gan jūtas, gan viedokli un pamazām arī to pateiktu vārdos.</i>
	Motivē klientu pildīt mājasdarbus	10	<i>Situācijas, kad klients, piemēram, nevēlas pildīt mājas uzdevumus, tad arī motivēt viņus reizēm ir grūti. Un tad izdomāt un arī vienoties ar klientu un izdomāt kopīgi tādu mājasdarbu, kuram klients būtu gatavs un viņam būtu arī interesanti.</i>
Svarīga, jo psihoterapija ir neprognozējama	Palīdz pielāgoties, jo katrs psihoterapijas gadījums ir individuāls, unikāls, ir netipiskas situācijas	75	<i>Nav tāda viena brīnumnūjiņa, ar kuru var atslēgt visas durvis, pat ja simts cilvēkiem es esmu izpalīdzējusi ar tieši šāda veida pieeju, tad atnāks simtu pirmais, kuram vajag citu.</i>
	Katra nākamā sesija var būt neprognozējama	5	<i>Atnāk cilvēks, un tu aptuveni zini, kas tad varētu būt šodienas tēma. Un tad viņš atnāk ar pavisam citu, kā man, pieņemsim, ir bijis galvā. Tad tev ir jābūt gatavam.</i>
	Jāspēj ātri apstrādāt informāciju un kombinēt to jaunos veidos	10	<i>Saskatīt tajās mazajās niansītēs, tajā sekundes mazajā daļiņā, kas tur tieši notiek un ko tas varētu nozīmēt, un kā tur atspoguļojas cilvēka vajadzības, cilvēka resursi, kā viņš demonstrē savas kompetences tur. Jā, tur jābūt tādai spējai salikt tā kā galvā daudzus elementus, nu, jaunā veidā.</i>
	Palīdz, kad terapija nevirzās uz priekšu	50	<i>Terapija apstājas, ir nepieciešama kaut kāda jauna dzirkstele, tad kreativitāte arī palīdz ieraudzīt kaut ko jaunu un savādāk parādīt cilvēkam šo problēmu, risinājumus.</i>

3. tabulas turpinājums

Kategorijas	Tēmas	Terapeiti (%)	Piemēri (citāti)
	Ir situācijas, kad neder vecās metodes un ir vajadzīga jauna pieeja	10	<i>Tur, kur neder vecās metodes, ir jārada jaunas. Un, ja man nav šīs te spējas radīt kaut ko jaunu, man būs ļoti grūti.</i>
Svarīga, izvēloties metodes	Palīdz kombinēt metodes	10	<i>Jābūt spējīgam visus šos virzienus apvienot atkarībā no tā, ar kuru cilvēku kas vairāk noderēs.</i>
	Palīdz piemeklēt katram klientam atbilstošo metodi	30	<i>Cik tu būsi varbūt kreatīvs piemeklēt to, ko viņam dot.</i>
	Palīdz noteikt klienta problēmu	5	<i>Man tas īpaši izteikti varētu būt pašā terapijas sākumā. Tad, kad sākas tā diagnosticējošā daļa, kurā tev jāsaprot, kas šeit vispār notiek.</i>
	Palīdz izdomāt mājasdarbu, ko iedot klientam	10	<i>Izdomāt atbilstošo mājas darba saturu un arī veidu reizēm ir grūti, un ne visi var izlasīt grāmatas uzreiz. Reizēm ir jāizgudro kaut kas.</i>

Psihoterapeita kreativitāti ierobežojošie faktori

Pēdējais jautājums, kas psihoterapeitiem tika uzdots, ir par to, kas viņiem traucē būt tik kreatīviem psihoterapijā, cik viņi to vēlētos. Apkopojot respondentu atbildes, var secināt, ka viens no psihoterapeitu kreativitāti ierobežojošajiem faktoriem ir viņu „bailes un šaubas”. Pirmkārt, tās ir bailes nodarīt kaitējumu klientam un zaudēt klientu (minēts 40% atbilžu), kas ir visbiežāk pārstāvētā tēma šajā kategorijā. Psihoterapeiti neuzdrošinās atkāpties no kādiem principiem vai pamēģināt jaunas metodes, baidoties, ka var nodarīt vairāk ļaunuma nekā labuma (*Principis nekaitēt, lai es nepadaru kaut ko ļaunāk, jo savā ziņā es eksperimentēju, katrs eksperiments var dažādu rezultātu nest*). Otrkārt, psihoterapeitiem traucē būt kreatīviem „šaubas un nepārliecinātība” (minēts 25% atbilžu), proti, trūkst pārliecības par konkrētās kreatīvās pieejas nepieciešamību konkrētajā brīdī. Treškārt, psihoterapeitiem traucē viņu bailes no klienta vērtējuma (*Vērtējums, ka klients mani var novērtēt: „Ko viņa dara?”*) (minēts 20% atbilžu) un pieredzes trūkums, proti, apmācības sākumā jaunais psihoterapeits vairāk ievēro vadlīnijas, bet ar laiku kļūst drošāks un pārliecinātāks un arī kreatīvāks (sk. 4. tabulu).

Otrā kategorija ir „resursu trūkums”. Pirmkārt, psihoterapeiti uzskata, ka psihoterapeita kreativitāti ierobežo laika trūkums (minēts 10% atbilžu) (*Dažkārt traucē tad, ja ir ļoti daudz visādi tādi darbi*), otrkārt, kreativitāti ierobežo slikta pašsajūta un nogurums, jo daudzi psihoterapeiti pieņem daudz vairāk klientu nekā vajadzētu (minēts 40% atbilžu). Tāpat, lai psihoterapeits būtu kreatīvs psihoterapijā, ir nepieciešams atbilstošs aprīkojums kabinetā (minēts 5% atbilžu), piemēram, jābūt tādām lietām kā guaša krāsām, zīmuļiem, smilšu kastei, papīra lapām, un psihoterapeitam jāsaņem atbilstošs atalgojums par savu darbu (minēts 5% atbilžu) (*Ja terapeits jūt diskomfortu, jo viņš strādā, bet jūt, ka netiek atalgots, un ja tā kļūst par sistēmu,*

tad ļoti drīz tur ir izdegšana, nevajadzības sajūta, dusmas, un tas pilnīgi noteikti radošumu ietekmē).

Pēdējo kategoriju „kontakts ar klientu” veido tādas tēmas kā „nepietiekami labs kontakts ar klientu” (minēts 10% atbilžu), proti, tiek norādīts, ka psihoterapeitam ir daudz vieglāk piedāvāt klientam kreatīvas metodes, ja klients jau kādu laiku apmeklē psihoterapiju un ir izveidojies labāks kontakts, kā arī „klienta noslēgtība” (minēts 5% atbilžu). Psihoterapeits veiksmīgāk var kreatīvi strādāt ar tiem klientiem, kuri ir atvērtāki.

Atbildot uz ceturto pētījuma jautājumu, var secināt, ka, pēc psihoterapeitu domām, psihoterapeita kreativitāti ierobežo tādi faktori kā bailes un šaubas, resursu trūkums un kontakta trūkums ar klientu.

4. tabula. Galvenās kategorijas, kategoriju veidojošās tēmas, to pieminēšanas biežums un piemēri psihoterapeitu (n = 20) sniegtajās atbildēs uz jautājumu: „Kas jums kā psihoterapeitam ir traucējis būt tik kreatīvam savā darbā, cik jūs to vēlētos?”

Kategorijas	Tēmas	Terapeiti (%)	Piemēri (citāti)
Bailes un šaubas	Bailes no klienta vērtējuma	20	<i>Vērtējums, ka klients mani var novērtēt: „Ko viņa dara?”</i>
	Bailes nodarīt kaitējumu klientam, zaudēt klientu	40	<i>Princips nekaitēt, lai es nepadaru kaut ko ļaunāk, jo savā ziņā es eksperimentēju, katrs eksperiments var dažādu rezultātu nest.</i>
	Šaubas, nepārliecinātība	25	<i>Dažreiz arī šaubas, vai šito šobrīd tiešām vajag.</i>
	Nedrošība pieredzes trūkuma dēļ	10	<i>Nu, iespējams, situācija, kad tu nejūties vēl drošs savā psihoterapeita lomā, kad tu vēl esi apmācībā. Tad tu centies turēties pie rāmjiem.</i>
Resursu trūkums	Laika trūkums	10	<i>Dažkārt traucē tad, ja ir ļoti daudz visādi tādi darbi.</i>
	Kabineta aprīkojums	5	<i>Noteikti jābūt kabinetā aprīkojumam tādām.</i>
	Atalgojums	5	<i>Ja terapeits jūt diskomfortu, jo viņš strādā, bet jūt, ka netiek atalgots, un ja tā kļūst par sistēmu, tad ļoti drīz tur ir izdegšana, nevajadzības sajūta, dusmas, un tas pilnīgi noteikti radošumu ietekmē.</i>
	Nogurums, slikta pašsajūta	40	<i>Liela nozīme ir arī pašsajūtai, jo daudzi mani kolēģi, un arī es tai skaitā, pieņem vairāk klientu, nekā tu īstenībā jūties pats labi.</i>
Kontakts ar klientu	Nepietiekami labs kontakts ar klientu	10	<i>Bet, ja mēs esam kontaktā, tad viss notiek. Tādām senām klientam var piedāvāt.</i>
	Klienta noslēgtība	5	<i>Vēl cilvēka personība, jo cilvēki jau dažādi ir. Viens tāds atvērtāks, stāsta par sevi, ar viņu var arī vairāk kaut ko.</i>

Iztirzājums

Visbiežāk psihoterapeiti uzskata, ka psihoterapijas efektivitāti nosaka tādas psihoterapeitu personības iezīmes kā empātija, interese par otru cilvēku un vēlme palīdzēt, kā arī ir jāspēj ieklausīties otrā un izveidot kontaktu. Tāpat psihoterapeitam ir jābūt orientētam uz sadarbību un motivētam uzturēt labas attiecības, jābūt emocionāli stabilam un apzinīgam. Liela daļa psihoterapeitu ir uzsvēruši arī to, ka efektīvam psihoterapeitam ir jāpiemīt atvērtībai pieredzei un kreativitātei, proti, ir jābūt gatavam uzņemties risku un jābūt elastīgam. Uz psihoterapeita empātijas nozīmi norāda arī citi pētījumi (Dale, 1997; Medini, Lomranz, Rosenberg, & Bisker, 1982), tāpat arī bieži tiek minēta atbildības sajūta, apzinīgums un emocionālā stabilitāte (Rubinstein & Maurice, 1957), humora izjūta (Dale, 1997), elastība un gatavība uzņemties risku (Carson, Becker, Vance, & Forth, 2003), tajā pašā laikā Karsona (*Carson*), Bekera (*Becker*) un kolēģu pētījumā piedalās tikai ģimenes sistēmiskās psihoterapijas psihoterapeiti. Atšķirībā no līdz šim veiktajiem pētījumiem šis pētījums parāda: lai psihoterapija būtu efektīva, psihoterapeitam ir jāpiemīt arī sevis apzināšanās un pašrefleksijas spējām, bez tam psihoterapeiti ir norādījuši uz zināšanu un intelekta, kā arī konceptuālās, analītiskās un kritiskās domāšanas nozīmi psihoterapijā. Runājot par to, kāda ir atvērtības pieredzei un kreativitātes nozīme psihoterapijā, var secināt, ka atvērtība pieredzei ir svarīga pirmkārt jau paša psihoterapeita pašizaugsmei, kas savukārt ļauj pilnveidoties terapeitam un tādējādi labāk palīdzēt klientam, kā arī veiksmīgāk mācīties no pieredzes un izmantot šīs zināšanas, lai palīdzētu klientiem nākotnē. Psihoterapeiti arī norāda, ka atvērtība pieredzei ir ļoti svarīga, jo katrs klients ir unikāls, šī personības iezīme ir nepieciešama sarežģītās un jaunās situācijās psihoterapijā, kā arī attiecību veidošanā ar klientu.

Līdzīgas atbildes ir vērojamas arī attiecībā uz kreativitātes nozīmi psihoterapijā. Pēc psihoterapeitu domām, kreativitāte psihoterapijā ir svarīga kontakta veidošanā ar klientu tāpēc, ka psihoterapija ir neprognozējama, svarīga, izvēloties metodes, strādājot ar konkrētām klientu grupām, kā arī būtiska paša psihoterapeita motivācijai strādāt. Arī līdzšinējie pētījumi pamato šos secinājumus, proti, tiek uzsvērts, ka psihoterapeita kreativitāte ir ļoti svarīga kontakta veidošanā ar klientu un lai panāktu klientu aktīvāku iesaistīšanos psihoterapijas procesā (Raskin, 1999). Psihoterapija ir sarežģīts process, kurā bieži ir situācijas, kad neder esošās metodes un ir jāizdomā jauna pieeja (Hecker & Kottler, 2002), kreativitāte ir svarīga psihoterapijas sākumā, kad ir jānosaka diagnoze un jāizvēlas, kādas metodes lietot (Leitner & Faidley, 1999), tā palīdz, ja psihoterapija nevirzās uz priekšu (Hecker & Kottler, 2002). Divi jauni secinājumi, kas iegūti šajā pētījumā, ir, ka kreativitāte ietekmē arī paša psihoterapeita motivāciju strādāt, un tā ir svarīga, strādājot ar konkrētām klientu grupām, piemēram, klientiem, kuri cieš no depresijas, obsesīvi kompulsīvā traucējuma, darbā ar bērniem, klientiem, kuri ir piedzīvojuši tuva cilvēka zaudējumu un kuri cieš no dusmām.

Visbeidzot, psihoterapeiti norādīja, kas viņiem traucē psihoterapijā būt tik kreatīviem, kā viņi vēlētos. Visbiežāk tika minētas bailes nodarīt kaitējumu klientam un zaudēt klientu, bailes no klienta vērtējuma, šaubas par konkrētās kreatīvās pieejas nepieciešamību konkrētajā brīdī, kā arī resursu trūkums un nepietiekami labs kontakts ar klientu. Arī Karsona, Bekera un kolēģu veiktais pētījums rāda, ka psihoterapeita kreativitāti ierobežo laika trūkums un psihoterapeitu personiskie ierobežojumi, proti,

šaubas un zems pašvērtējums (Carson, Becker, Vance, & Forth, 2003). Pētnieki kā psihoterapeita kreativitāti ierobežojušos faktoros min arī apdrošināšanas kompāniju prasības iekļauties noteiktos termiņos, kas neparādās šajā pētījumā, jo pie mums psihoterapija nav iekļauta apdrošinātāju apmaksāto pakalpojumu sarakstā. Tāpat kā vienu no faktoriem autori norāda klientu rezistenci pret iesaistīšanos kreatīvajās aktivitātēs, taču šajā pētījumā netika atklāta klientu rezistence, bet gan tas, ka psihoterapeiti negrib izmantot kreatīvas pieejas, uzskatot, ka nav pietiekams kontakts ar klientu un klients varētu nebūt ieinteresēts. Treškārt, pētnieki kā ierobežojošo faktoru norāda laika trūkumu, bet Latvijas psihoterapeiti norāda, ka viņiem trūkst ne tikai laika, bet arī tādu resursu kā atalgojums un kabineta aprīkojums, sūdzas par fizisko pašsajūtu, nogurumu.

Lai gan psihoterapija Latvijā tiek praktizēta jau vairāk nekā divdesmit gadus, trūkst pētījumu, kas būtu veltīti psihoterapijas efektivitātes jomai Latvijā. Saprotot to, cik lielā mērā psihoterapeita personības iezīmes un kreativitāte ir saistīta ar psihoterapijas efektivitāti, kā arī apzinoties šķēršļus, kas traucē psihoterapeitu kreativitātei, psihoterapeiti varēs daudz labāk palīdzēt saviem klientiem. Šādi pētījumi arī ļautu veidot veiksmīgākas jauno psihoterapeitu apmācības un palīdzētu psihoterapijas kā nozares attīstībai Latvijā.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā „Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- American Psychological Association. (2013). Recognition of psychotherapy effectiveness. *Psychotherapy, 50* (1), 102–109.
- Barnes, G. (2010). What is the key element in psychotherapy? *Slovenian Journal of Psychotherapy, 4* (3–4), 179–182.
- Bergin, A. E., & Lambert, M. J. (1978). The evaluation of therapeutic outcomes. In S. L. Garfield, & A. E. Bergin (Eds.), *Handbook of psychotherapy and behavior change: an empirical analysis* (pp. 217–270). New York: Wiley.
- Blatt, S. J., Sanislow, C. A., Zuroff, D. C., & Pilkonis, P. A. (1996). Characteristics of effective therapists: further analyses of data from the national institute of mental health treatment of depression collaborative research program. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 64*, 1276–1284.
- Bohart, A. C. (1999). Intuition and creativity in psychotherapy. *Journal of Constructivist Psychology, 12*, 287–311.
- Carson, D. K., Becker, K. W., Vance, K. E., & Forth, N. L. (2003). The role of creativity in marriage and family therapy practice: a national online study. *Contemporary Family Therapy, 25* (1), 89–109.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). *NEO PI-R professional manual*. Odessa: Psychological Assessment Resources.

- Cropley, A. (2002). *Qualitative research methods: an introduction for students of psychology and education*. Rīga: Zinātne.
- Dale, F. (1997). Stress and the personality of the psychotherapist. In V. P. Varma (Ed.), *Stress in psychotherapists* (pp. 8–18). New York: Routledge.
- Dollinger, S. J., Urban, K. K., & James, T. A. (2004). Creativity and openness: further validation of two creative product measures. *Creativity Research Journal*, 16, 35–47.
- Domino, G., & Giuliani, I. (1997). Creativity in three samples of photographers: a validation of the adjective check list creativity scale. *Creativity Research Journal*, 10, 193–200.
- Elkins, D. N. (2012). Toward a Common Focus in Psychotherapy Research. *Psychotherapy*, 49, 450–454.
- Ellis, A. (1955). The personality and qualifications of the therapist. *Journal of Clinical Psychology*, 11 (3), 214–217.
- Eysenck, H. J. (1952). The effects of psychotherapy: an evaluation. *Journal of Consulting Psychology*, 16, 319–324.
- Fenichel, O. (1930). *Ten years of the Berlin Psychoanalytic Institute (1920–1930)*. Berlin: Author.
- Frank, J. D. (1979). The present status of outcome studies. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 47, 310–316.
- Freedman, N., Hoffenberg, J. D., Vorus, N., & Frosch, A. (1998). The effectiveness of psychoanalytic psychotherapy: the role of treatment duration, frequency of sessions and the therapeutic relationship. *Journal of American Psychoanalytical Association*, 47, 741–772.
- Gallegos, N. (2005). Client perspectives on what contributes to symptom relief in psychotherapy: a qualitative outcome study. *Journal of Humanistic Psychology*, July, 45, 355–382.
- Gerlsma, C., & Emmelkamp, P. M. G. (1994). How large are gender differences in perceived parental rearing styles?: a meta-analytic review. In C. Perris, W. A. Arrindell, & M. Eisemann (Eds.), *Parenting and psychopathology* (pp. 55–74). New York: Wiley.
- Gordon, D. E., & Efran, J. S. (1997). Therapy and the dance of language. In T. L. Sexton, & B. L. Griffiths (Eds.), *Constructivist thinking in counseling practice, research and training* (pp. 101–110). New York: Teachers College Press.
- Guilford, J. P. (1950). Creativity. *American Psychologist*, 5, 444–454.
- Hecker, L. L., & Kottler, J. A. (2002). Growing creative therapists: introduction to the special issue. *Journal of Clinical Activities Assignments and Handouts in Psychotherapy Practice*, 2, 1–3.
- Keeney, B. (2009). *The creative therapist*. New York: Routledge.
- Kelly, K. E. (2006). Relationship between the five-factor model of personality and the scale of creative attributes and behavior: a validation study. *Individual Differences Research*, 4, 299–305.
- Krasner, L. (1963). The therapist as a social reinforcer: man or machine. Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Philadelphia.
- Lampropoulos, G. K. (2000). Evolving psychotherapy integration: eclectic selection and prescriptive applications of common factors in therapy. *Psychotherapy*, 37, 285–297.
- Leitner, L. M., & Faidley, A. J. (1999). Creativity in experiential personal construct psychotherapy. *Journal of Constructivist Psychology*, 12, 273–286.
- Luborsky, L., Singer, B., & Luborsky, L. (1975). Comparative studies of psychotherapies: is it true that „everyone has won and all must have prizes“? *Archives of General Psychiatry*, 32, 995–1008.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T., Jr. (1997). Conceptions and correlates of Openness to Experience. In R. Hogan, J. A. Johnson, & S. R. Briggs (Eds.), *Handbook of personality psychology* (pp. 825–847). Orlando: Academic Press.

- Medini, G., Lomranz, J., Rosenberg, E. H., & Bisker, E. (1982). Feminity and therapist success and potential. *The Journal of Social Psychology, 117*, 57–62.
- Meltzoff, J., & Kornreich, M. (1970). *Research in psychotherapy*. New York: Atherton.
- Miller, R. C., & Berman, J. S. (1983). The efficacy of cognitive behavior therapies: a quantitative review of the research evidence. *Psychological Bulletin, 94*, 39–53.
- Moldovan, R. (2006). The psychological profile of psychotherapists. Preliminary results in investigating the predictors of psychotherapist's performance. *Journal of Cognitive and Behavioral Psychotherapies, 6* (2), 129–140.
- Nathan, P. E., Stuart, P. S., & Dolan, S. L. (2000). Research of psychotherapy efficacy and effectiveness: between scylla and charybdis? *Psychological Bulletin, 126*, 964–981.
- Parloff, M. B. (1978). *Assessment of psychosocial treatment of mental health disorders: current status and prospects*. Washington: Clinical Research Branch, National Institute of Mental Health.
- Raskin, J. D. (1999). Metaphors and meaning: constructing the creative psychotherapist. *Journal of constructivist psychology, 12*, 331–347.
- Rubinstein, E. A., & Maurice, L. (1957). Self and peer personality ratings of psychotherapists. *Journal of Clinical Psychology, 13* (3), 295–298.
- Schlesinger, H. J. (2005). *Endings and beginnings: on the technique of terminating psychotherapy and psychoanalysis*. New York: The Analytic Press.
- Seligman, M. (1995). The effectiveness of psychotherapy: the consumer reports study. *American Psychologist, 50*, 965–974.
- Smith, M. L., & Glass, G. V. (1977). Meta-analysis of psychotherapy outcome studies. *American Psychologist, 32*, 752–760.
- Svartberg, M., & Stiles, T. C. (1991). Comparative effects of short-term psychodynamic psychotherapy: a meta-analysis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 59*, 704–714.
- Wampold, B. E. (2001). *The great psychotherapy debate: models, methods and findings*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wolfradt, U., & Pretz, J. E. (2001). Individual differences in creativity: personality, story writing and hobbies. *European Journal of Personality, 15*, 297–310.

Summary

The aim of this study is to explore how psychotherapists view the role of psychotherapist creativity and personality traits during the psychotherapy process, as well as to analyze what prevents the psychotherapists from being as creative as they would like to be. The study sample included 20 certified psychotherapists and with each psychotherapist a structured interview was conducted. Interviews were recorded, transcribed and thematic content analysis was used. The main results show that most often psychotherapists state that the personality measures needed for effective psychotherapy are empathy, creativity, knowledge and intelligence. Openness to experience is important for psychotherapist's self improvement, due to the uniqueness of the client and in complex and novel situations. Creativity is considered to be important because psychotherapy is unpredictable, it is useful in contact establishment with the client and working with specific client groups. Finally, the main creativity blocks for psychotherapists are fear and doubt, lack of resources and not good enough contact with the client.

Keywords: *creativity, personality traits, efficacy of psychotherapy.*

Depresija pēc darba zaudējuma: situācijas, vispārējo pārliecību un kognitīvā novērtējuma loma *Depression Following Job Loss: the Role of Situation, General Beliefs and Cognitive Appraisal*

Maruta Ludāne

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

E-pasts: maruta.ludane@gmail.com

Līdz šim kognitīvās ievainojamības – stresa depresijas modelī nepietiekami skaidrots stresa komponents un mijiedarbība starp personību un situāciju. Pētījuma uzdevums ir izpētīt, kāda ir ar situāciju saistīto mainīgo un *kognīciju* (individuālās pārliecības un darba zaudējuma kognitīvais novērtējums) loma depresijas attīstībā bezdarbniekiem, kas vecāki par 45 gadiem. Pētījums ļauj aplūkot kognīcijas ne vien kā ievainojamības faktoru, bet arī kā resursu.

Pētījumā piedalījās 209 bezdarbnieki vecumā no 45 līdz 61 gadam, kuri bija zaudējuši darbu pirms dažām nedēļām līdz 60 mēnešiem. Izmantota Stresa pārvarēšanas pašefektivitātes skala (*Coping self-efficacy scale*), Vispārējās un Personīgās pārliecības par taisnīgu pasauli skalu (*General and Personal Belief in a Just World Scales*), Beka depresijas aptauja II (*Beck Depression Inventory II* (BDI-II)). Kognitīvā novērtējuma dimensijas ietvēra tādu situācijas vērtējumu kā *draudi*, *zaudējums*, *izaicinājums* vai *atgriezeniskums*.

42% no depresijas variācijas izskaidro modelis, kurā iekļauts attiecību statuss, kognitīvais *zaudējuma* novērtējums, personīgā pārliecība par taisnīgu pasauli un stresa pārvarēšanas pašefektivitāte. *Zaudējuma* kognitīvā novērtējuma dimensija ir daļējs mediators ienākumu, bezdarba ilguma un stresa pārvarēšanas pašefektivitātes ietekmei uz depresiju.

Atslēgvārdi: depresija, stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, pārliecība par taisnīgu pasauli, kognitīvais novērtējums, darba zaudējums.

Ievads

Pētījumi liecina, ka aptuveni 70% pirmreizējo depresijas epizožu saistītas ar relatīvi nesen pārdzīvotiem kritiskiem dzīves notikumiem (Hammen, 2005; Monroe & Harkness, 2005; Monroe et al., 2009). No otras puses, depresija veidojas tikai nelielai daļai no visiem, kuri ar šādiem notikumiem saskārušies (Kessler, 1997; Uliaszek et al., 2010). Tātad ir citi ar personību vai vidi saistīti faktori, kas darbojas kā starpnieki starp kritiskiem dzīves notikumiem un depresijas veidošanos.

Jau vairāk nekā četrdesmit gadus (Monroe & Simons, 1991; Beck, 1976) tiek runāts par „kognitīvās ievainojamības (*cognitive vulnerability*) – stresa” depresijas modeli, kura galvenā ideja ir, ka veids, kādā cilvēki tipiski skaidro un saprot savas dzīves notikumus, nosaka to, vai pēc saskaršanās ar kritisku dzīves notikumu viņiem depresija veidosies vai neveidosies. Kognitīvā ievainojamība tiek saprasta

kā kļūdainas pārliecības (pārliecības¹ (*beliefs*) raksturo cilvēku pieņēmumus pašiem par sevi un to, kā iekārtota pasaule) un neobjektivitāte informācijas apstrādē, kas var būt pamatā vēlākai psiholoģisku problēmu attīstībai (Riskind & Black, 2005). Savukārt ar stresu šajā modelī saprot kritiskus dzīves notikumus. Divas nozīmīgākās kognitīvās teorijas, kuras depresijas veidošanos skaidro ar ievainojamības – stresa modeli, ir Beka (Beck, 1987) depresijas teorija un bezcerības teorija (Abramson, Metalsky, & Alloy, 1989). Individu tendences attīstīt depresiju tajās tiek izskaidrotas ar atšķirībām individuālajā kognitīvajā stilā – veidā, kā kritiski dzīves notikumi tiek interpretēti. Tātad depresijas veidošanos nosaka stresa jeb vides faktora un individuālās kognitīvās ievainojamības mijiedarbība.

Piemēram, cilvēkam var būt agrīnās pieredzes veidota pārliecība, ka „es esmu nekompetents”. Individīds, kurš ir pārliecināts, ka ir nekompetents, darba zaudējumu uztvers kā nešaubīgu savas nekompetences apliecinājumu, ignorējot citus iespējamus darba zaudējuma skaidrojumus (piemēram, ekonomisko situāciju vai kompānijas darbības profila maiņu). Pēc darba zaudējuma negatīvā pārliecība par sevi tiek aktivizēta, un tam seko nomāktība, intereses zudums un citi depresijas simptomi. Kognitīvās ievainojamības – stresa modelis ir guvis apstiprinājumus empīriskos pētījumos (Alloy et al., 2004) un veidojis pamatu kognitīvās un kognitīvi biheiviorālās psihoterapijas attīstībai (Pössel & Knopf, 2011).

Ievainojamības faktoros mēdz iedalīt vairākās pakāpēs atkarībā no tā, vai tie uzskatāmi par laikā tuvākiem (*proximal*) vai tālākiem (*distal*) depresijas cēloņiem (Pössel & Knopf, 2011). Piemēram, indivīdam raksturīgās pārliecības par sevi un pasauli un individuālais kognitīvais stils raksturo cilvēku ilgi pirms saskaršanās ar kritisku dzīves notikumu un pirms pirmajiem depresijas simptomiem, līdz ar to uzskatāms par tālāku (*distal*) depresijas kognitīvo cēloni. Savukārt domas, kas iešaujas prātā jau pēc krīzes situācijas, ir tuvākie (*proximal*) depresijas cēloņi. Turklāt pārliecības ir relatīvi stabilas laikā, līdz ar to raksturo indivīda personību. Savukārt automātiskās domas (Beck, 1976) vai konkrētās situācijas cēlonības izvērtējums (Abramson, Metalsky, & Alloy, 1989) ir saistāms tikai ar attiecīgo notikumu un indivīda stāvokli tajā brīdī. Tātad kognitīvās ievainojamības faktori atšķiras ne vien pēc tā, cik laikā tuvi vai tāli depresijas cēloņi tie ir, bet arī pēc tā, vai tās ir dziļākas, personību raksturojošas pārliecības vai ar situāciju saistītas *kognīcijas* (*cognitions*). Vairumam kognitīvo depresijas teoriju (Beck, 1976; Metalsky & Joiner, 1992) pamatā ir pieņēmums, ka pārliecības definē individuālo notikumu interpretācijas prizmu, tātad nosaka, kādas ar situāciju saistītās domas un novērtējums indivīdam veidosies. Savukārt šīs ar situāciju saistītās *kognīcijas* lielā mērā nosaka indivīda stresa reakcijas (emocijas, fiziskās sajūtas, uzvedību) pēc saskaršanās ar stresu producējošu notikumu (Pössel & Knopf, 2011). Piemēram, ja, kļūstot par bezdarbnieku, tiek aktivizēta pārliecība par savu nekompetenci, cilvēkā veidosies tādas ar darba zaudējumu saistītās domas kā „esmu izgāzies”, „nav pat vērts mēģināt – darbu tāpat nespēšu atrast” utt. Savukārt šīs ar konkrētu situāciju saistītās domas rada nomāktības un bezcerības izjūtas, intereses un motivācijas zudumu.

¹ Tas ir vispārināts pārliecību raksturojums, kas apvieno gan kognitīvās psihoterapijas (Beck, 1976), gan transaksiālās stresa teorijas (Lazarus & Folkman, 1984), gan sociāli kognitīvās personības teorijas (Smith & Shoda, 2009) skaidrojumus.

Lai gan teorijā skaidri nodalīti šie dažādie priekšstatu sistēmas līmeņi un to saistība ar depresijas veidošanos, pētījumu fokusā līdz šim galvenokārt bijušas sakarības starp indivīda kognitīvo stilu vai vispārējām pārliecībām (tātad – personības līmeņa kognīcijām) un depresiju (Abramson et al., 2002; Ingram, Miranda, & Segal, 1998), nevis tas, kā ar konkrēto kritisko situāciju saistītās *kognīcijas* ir saistītas ar depresijas attīstību, vai šo atšķirīgo priekšstatu sistēmas līmeņu mijiedarbība (Hankin, Fraley, & Abela, 2005). Tikai nedaudzos pētījumos patiešām ir izvērtēti ar konkrēto notikumu saistītie secinājumi/*kognīcijas* iepretim vispārējam kognitīvajam stilam (Metalsky et al., 1993; Metalsky, Halberstadt, & Abramson, 1987). Trūkst arī pētījumu, kas parādītu, kāda ir konkrētās situācijas loma depresijas mehānismā, lai gan pēc teorijas ir skaidrs, ka reālais kritiskais notikums (stresa komponents) nevar tikt izslēgts no depresijas skaidrojuma (Ingram, Miranda, & Segal, 1998). Līdz ar to no līdzšinējiem pētījumiem nevar iegūt atbildi uz jautājumiem par to, cik lielā mērā depresijas attīstību nosaka kritiskais dzīves notikums, cik personības dispozīcija jeb kognitīvā ievainojamība un cik lielā mērā situācijas un personības sazobes veidotās jeb ar situāciju saistītās *kognīcijas*. Dziļāka izpratne par dažādo *kognīciju* līmeņu un situācijas lomu depresijas veidošanās mehānismā ļautu gan precīzāk prognozēt depresijas attīstības risku, gan palīdzētu izvēlēties metodes depresijas novēršanai.

Vēl viens vienojošs aspekts visām kognitīvās ievainojamības – stresa depresijas teorijām ir to izteiktais fokuss uz indivīda ievainojamību, nevis, piemēram, *kognīcijām*, kas var darboties kā aizsargbarjera pret depresijas attīstību pēc saskares ar kritiskiem notikumiem. Izpratne par šāda veida kognitīvajiem resursiem palīdzētu tos stiprināt psiholoģisko intervenču laikā, tādējādi mazinot depresijas tālākas attīstības risku. Individuālo kognitīvo resursu iekļaušana traucējumu conceptualizācijas modelī un pozitīvo *kognīciju* stiprināšana terapijas procesā (iepretim disfunkcionālo pārliecību vājināšanai) saskan arī ar mūsdienu kognitīvi biheiviorālās psihoterapijas atziņām (Bannink, 2012; Bennett-Levy et al., 2004).

Darba zaudējums kā kritisks notikums bezdarbnieku izlasē, kas vecāki par 45 gadiem

Latvijas Nodarbinātības valsts aģentūras statistika liecina (NVA, 2012, Izvērstā statistika par bezdarba situāciju Latvijā un reģionos): 2011. gada beigās, 2012. gada sākumā kopumā bezdarbnieku skaits bija sarucis no augstākā punkta 16% 2009. gadā līdz 11,5% 2011. gada decembrī, taču bezdarbnieku īpatsvars pieauga tieši vecuma grupā pēc 45 gadiem.

Gados vecākiem bezdarbniekiem darbu atrast varētu būt grūtāk gan kognitīvo un fizisko spēju mazināšanās dēļ (Craik & Jennings, 1992; Czaja & Sharit, 1993; Forteza & Prieto, 1994), gan pat vēl vairāk sabiedrībā pārspīlēto pieņemumu dēļ (Hedge, Borman, & Lammlein, 2006) par novecošanās ietekmi uz darbspējām. Jāņem vērā arī fakts, ka Latvijā cilvēki, kam šobrīd ir pāri par 45 gadiem, darba gaitas uzsākuši citā sociālajā un ekonomiskajā iekārtā, kurā bija nepieciešamas un tika attīstītas kompetences. Tas var radīt grūtības veiksmīgi konkurēt darba ņēmēju tirgū, īpaši ekonomiskās krīzes apstākļos. No attīstības perspektīvas būtiskākais dzīves uzdevums pēc 40 gadiem ir spēt nostabilizēties, kas cita starpā ietver arī savas drošas profesionālās jomas atrašanu (Mallinckrodt & Fretz, 1988). To ir grūti īstenot, kļūstot par bezdarbnieku.

Minētie argumenti ļauj pieņemt, ka darba zaudējums ir uzskatāms par kritisku dzīves notikumu cilvēkiem, kuri ir vecāki par 45 gadiem un bija bez darba šī pētījuma datu ievākšanas posmā (2011. gada beigas, 2012. gada sākums).

Depresijas kognitīvās ievainojamības – stresa modelis

Patriks Possels un Kerstina Knopfa (Possel & Knopf, 2011) nesēnā pētījumā salīdzina dominējošās depresijas stresa – kognitīvās ievainojamības teorijas (Beck, 1976; Abramson et al., 1989; Nolen-Hoeksema et al., 1992), mēģinot veidot integrētu depresijas kognitīvo modeli, kas ietvertu elementus no visām šīm teorijām. Viņi norāda, ka visos modeļos pamatā ir ideja, ka tuvākajiem (*proximal*) depresijas kognitīvajiem cēloņiem vajadzētu būt pilnīgiem tālāko (*distal*) kognitīvās ievainojamības faktoru mediatoriem. Tā, piemēram, negatīva depresogēna shēma (Beck, 1976) un atribūcijas stils (Abramson et al., 1989) ir tālākie (*distal*) depresijas cēloņi, bet, balstoties uz teorētiskajām nostādnēm, nosaka automātiskās domas un bezspēcības gaidas, kas savukārt ir tuvākie (*proximal*) depresijas simptomu palaidēji.

Teorija, kas netiek specifiski saistīta ar depresijas veidošanās mehānismu, bet gan ar vispārējām stresa reakcijām, tomēr savā uzbūves struktūrā līdzinās minētajiem depresijas kognitīvajiem modeļiem, ir transaksiālā stresa teorija (Lazarus & Folkman, 1984). Salīdzinājumā ar iepriekš minētajām teorijām tajā skaidrāk iezīmēta personības un situācijas mijiedarbības nozīme stresa reakciju veidošanā. Šīs teorijas centrā ir kognitīvais novērtējums, kas nosaka indivīda stresa reakcijas katrā konkrētajā situācijā, savukārt kognitīvo novērtējumu veido gan konkrētā situācija, ar to saistītie kontekstuālie mainīgie, gan indivīda personība, tostarp individuālā pārlicību sistēma.

Līdzīgi kā automātiskās domas Beka pieejā nosaka emocionālos, somatiskos un ar motivāciju saistītos depresijas simptomus (Beck, 1976), kognitīvais novērtējums Lezarusa un Folkmanes (Lazarus & Folkman, 1984; Park & Folkman, 1997) pieejā ir tas, kas nosaka tūlītējo emocionālo reakciju uz konkrēto situāciju. Savukārt tieši vispārējās pārlicības, līdzīgi Beka disfunkcionālajām shēmām (shēmas jēdziens ir tuvs jēdzienam „pārlicība”, kas raksturots iepriekš), ir tās, kas, būdamas noturīgākas laikā, ietekmē gan uzvedību un emocijas, gan arī domas (kognitīvo novērtējumu) ilgtermiņā.

Transaksiālā teorija (Lazarus & Folkman, 1984) balstās uz līdzīgiem pieņēmumiem kā iepriekš minētās kognitīvās depresijas teorijas, taču 1) ļauj detalizētāk aplūkot situācijas lomu un skaidrāk izšķirt vides un personības mijiedarbību kognitīvā novērtējuma formēšanā; 2) tajā pārlicības un pieņēmumi var tikt aplūkoti ne vien kā individuālās kognitīvās ievainojamības faktori, bet arī kā resursi, vairog pret depresijas simptomiem.

Darba zaudējuma kognitīvais novērtējums

Transaksiālajā stresa pārvarēšanas modelī (Lazarus & Folkman, 1984; Lazarus, 2000) stresa reakcijas rada nevis reālais notikums vai situācija (piemēram, darba zaudējums), bet gan tas, kā situācija tiek subjektīvi novērtēta, t. i., stresa situācijas kognitīvais novērtējums. Šai teorijā tiek runāts par primāro un sekundāro novērtējumu. Ar primāro novērtēšanu tiek izvērtēts, cik lielus draudus notikumi cilvēkam rada, savukārt ar sekundāro novērtēšanu tiek secināts, cik un kādi resursi (zināšanas,

prasmes, apkārtējo atbalsts utt.) ir indivīda rīcībā, lai spētu pārvarēt aktuālo situāciju (Lazarus, 2000; Lazarus & Folkman, 1984). Visbiežāk tiek izmantoti Lazarusa (Lazarus, 2000) piedāvātie situācijas kognitīvā novērtējuma veidi, viņš izšķir *zaudējumu*, *draudus* un *izaicinājumu* kā indivīda iespējamās notikuma interpretācijas (primārais novērtējums). Tātad bezdarba situāciju indivīds var novērtēt, piemēram, kā sociālā statusa vai materiālu zaudējumu (*zaudējuma* kognitīvā novērtējuma dimensija), kā draudus ģimenes dzīvei vai karjeras attīstībai nākotnē (*draudi*). Indivīds situāciju var novērtēt arī kā *izaicinājumu*, paredzot, ka šai šobrīd sarežģītajai situācijai var būt pozitīvas sekas nākotnē.

Nedaudzajos pētījumos, kuros stress, ko izraisa darba zaudēšana, aplūkots no transaksiālās stresa teorijas perspektīvas, analizētas tādas darba zaudējuma vērtēšanas dimensijas kā atgriezeniskums, intensitāte un cēlonība (Leana & Feldman, 1990; 1991; Gowan, Riordan, & Gatewood, 1999), uztvertās problēmas no bezdarba (Payne, Warr, & Hartley, 1984), uztvertā vajadzība pēc darba (Feather & Davenport, 1981).

Trūkst pētījumu, kas ļautu izdarīt skaidrus pieņēmumus, kuras darba zaudējuma novērtējuma dimensijas ir vairāk un kuras mazāk saistāmas ar depresiju, tomēr līdzšinējās teorijas kontekstā ir skaidrs, ka *zaudējumam* un *draudiem* vajadzētu būt pozitīvi, bet *izaicinājuma* un *atgriezeniskuma* novērtējumam negatīvi saistītam ar depresiju. Līdzšinējie pētījumi citās jomās rāda, ka depresija parasti ir saistīta ar tādiem smagiem notikumiem, kas ietver kādu būtisku zaudējumu vai izkrišanu no ierastā sociālā loka, savukārt notikumi, kas ietver apdraudējumu (bet ne zaudējumu), saistīti, piemēram, ar trauksmes traucējumiem (Monroe & Simons, 1991). No tā var secināt, ka arī attiecībā uz bezdarbu tieši *zaudējums* kā kognitīvā novērtējuma dimensija būs visnozīmīgākā depresijas prognozē.

Lezaruss ir norādījis, ka kognitīvais novērtējums ir atkarīgs gan no situācijas, gan personiskajiem faktoriem (Lazarus, 2000), tostarp individuālajām pārliecībām. Viņš īpaši nodala eksistenciālas pārliecības, pie kurām pieskaitāma arī, piemēram, *pārliecība par taisnīgu pasauli*; tāpat arī pārliecības, kas saistītas ar sevi pašu, tostarp *pašefektivitāte*, kurai arī veltīta īpaša loma šajā pētījumā.

Līdzās personības faktoriem kognitīvais novērtējums ir atkarīgs arī no konkrētās situācijas faktoriem – no tā, cik jauna, paredzama, neskaidra ir situācija, tāpat no tās ilguma un dzīves posma, kurā notiek saskaršanās ar konkrēto notikumu (Lazarus & Folkman, 1984). Līdz ar to šajā pētījumā tādi demogrāfiskie un kontekstuālie mainīgie kā bezdarba ilgums, vecums, ienākumu līmenis, attiecību statuss un izglītības līmenis, kas ir nozīmīgi depresijas prognozētāji (Paul & Moser, 2009) iepriekšējos pētījumos, tiks aplūkoti kā ar darba zaudējuma situāciju saistītie faktori. Tas ļaus izvērtēt gan šo faktoru tiešo ietekmi uz depresiju, gan to, cik lielā mērā situācijas faktoru ietekmi pastarpina darba zaudējuma kognitīvais novērtējums, kas būtu saskaņā ar transaksiālo stresa teoriju.

Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte

Pašefektivitāte (*self-efficacy*) (Bandura, 1977) ir cilvēku pārliecība par savām spējām tikt galā ar dažādām dzīves situācijām. Parasti pašefektivitāti saprot kā noteiktai sfērai vai uzdevumiem specifisku (Bandura, 1997). Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte (*coping self-efficacy*) ir pārliecība par savām spējām efektīvā un

kompetentā veidā tikt galā ar sarežģītām, stresa pilnām situācijām (Chesney et al., 2006). Atbilstoši Banduras (1997) uzskatiem pašefektivitātei ir centrālā loma emocionālo stāvokļu pašregulācijā, jo uztvertā nespēja ietekmēt nozīmīgu dzīves notikumu gaitu ir pamats gan depresijai, gan trauksmei (Bandura, 1997; Cieslak, Benight, & Lehman, 2008; Litt, Nye, & Shafer, 1995; Muris, 2002).

Pārliecība par taisnīgu pasauli

Pārliecība par taisnīgu pasauli (*The Belief in Just World* (BJW)) (Lerner & Miller, 1978) raksturo cilvēku vajadzību ticēt, ka viņi dzīvo taisnīgā pasaulē, kurā visi saņem to, ko ir pelnījuši. Sākotnējie darbi saistībā ar šo tēmu uzsver šīs pārliecības negatīvos aspektus (Furnham, 2003), tomēr pēdējo gadu zinātniskajā literatūrā psiholoģijā aizvien vairāk uzmanības tiek veltīts šai pārliecībai kā resursam, saskaroties ar stresa situācijām. Individīdi ar spēcīgāku pārliecību par pasaules taisnīgumu, tiek konfrontētiem ar netaisnību, cenšas taisnīgumu atjaunot vai nu realitātē, vai psiholoģiski, līdz ar to labāk spēj saglabāt savu garīgo veselību un labklājību (Dalbert, 2002). Pētījumos saistībā ar stresa un krīzes pārvarēšanu tiek nošķirta *personīgā pārliecība par taisnīgu pasauli*, t. i., pārliecība, ka notikumi paša dzīvē ir taisnīgi, no *vispārējās pārliecības* par to, ka kopumā pasaule ir droša vieta. Vairākos pētījumos ir apstiprinājies, ka tieši personīgajai pārliecībai par taisnīgu pasauli ir lielāka loma garīgās veselības prognozēšanā (Dalbert, 1999; Dzuka & Dalbert, 2002).

Pētījuma uzdevumi

Lai izprastu, cik lielā mērā depresiju bezdarbnieku izlasē prognozē ar situāciju (darba zaudējumu) saistītie mainīgie – šajā gadījumā dažādi sociāldemogrāfiskie (vecums, dzimums, attiecību statuss) un kontekstuālie (bezdarba ilgums, finansiālais stāvoklis) faktori, cik vispārējās pārliecības un cik ar situāciju saistītie pieņēmumi jeb kognitīvais novērtējums, depresijas prognozes modelī tiks iekļauti visi šie mainīgie.

Tiešā veidā pārnesot transaksiālās stresa teorijas idejas uz šo pētījumu, būtu nepieciešams izvirzīt hipotēzi par to, ka darba zaudējuma kognitīvais novērtējums ir mediators starp pārliecībām, sociāldemogrāfiskajiem mainīgajiem un depresiju. Arī kognitīvās ievainojamības – stresa depresijas teorijas ietver teorētisku pieņēmumu, ka depresijai tuvākie (*proximal*) cēloņi (automātiskās domas, bezpalīdzības gaidas) ir starpnieks disfunkcionālo pārliecību ietekmei uz depresiju. Taču pētījumi nav apstiprinājuši, ka mediācija starp šiem mainīgajiem ir pilnīga (Possel & Knopf, 2011), līdz ar to šai pētījumā tiek formulēts pētījuma jautājums, nevis hipotēze. Tā kā iepriekšējie pētījumi parāda, ka tieši *zaudējumam* salīdzinājumā ar citām kognitīvā novērtējuma dimensijām potenciāli varētu būt visciešākā saistība ar depresiju (Beck, 1976; Lazarus, 2000; Monroe & Simons, 1991), tad šajā pētījumā kā mediators izvēlēta *zaudējuma* (nevis, piemēram, draudu vai izaicinājuma) kognitīvā novērtējuma dimensija. Līdz ar to tiek uzdots pētījuma jautājums: vai *zaudējuma* kognitīvā novērtējuma dimensija ir mediators starp sociāldemogrāfiskajiem mainīgajiem, vispārējām pārliecībām (stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, personīgā un vispārējā pārliecība par taisnīgu pasauli) un depresiju?

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījuma analīzē tika iekļauti 209 respondenti vecumā no 45 gadiem līdz 61 gadam, ar vidējo vecumu 51 gads ($SD = 4,70$), 23% (49) vīriešu un 77% (160) sievietes. No tiem 70% bija vidējā vai vidējā speciālā izglītība, 1% studēja un 29% bija augstākā izglītība. Respondentu darba stāžs svārstījās no 1 līdz 43 gadiem, ar vidējo darba stāžu 27,55 gadi ($SD = 8,05$; Moda – 30 gadi). Respondenti bez darba bija no 0 (mazāk nekā 1 mēnesi) līdz 60 mēnešiem. Vidējais bezdarba ilgums bija 9 mēneši. 35% aptaujāto bez darba bija mazāk nekā 1 mēnesi, 13,5% – 2–3 mēnešus, 10,2% – 4–6 mēnešus, 8% – 7–9 mēnešus, 7,4% – 10–12 mēnešus; 15,9% – 1–2 gadus, 9,5% – ilgāk par 2 gadiem. No tiem respondentiem, kuri bija norādījuši savu ģimenes stāvokli ($n = 160$), 26% ir vieni, 3% ir partnerattiecībās mazāk par 3 gadiem, 64% ir partnerattiecībās ilgāk par 3 gadiem un 6% ir šķīrušies.

Instrumentārijs

Demogrāfisko rādītāju aptaujā tika noskaidrots respondentu vecums, dzimums, izglītības līmenis, darba stāžs (gados), bezdarba ilgums (mēnešos), attiecību statuss, mēneša ienākumi uz vienu ģimenes locekli, pēdējā darbavietā nostrādātais laiks.

Stresa pārvarēšanas pašefektivitātes skala (*Coping self-efficacy scale*; Chesney, Neilands, Chambers, Taylor, & Folkman, 2006; Colodro et al., 2010) ietver 26 apgalvojumus, kas mēra arī 3 stresa pārvarēšanas pašefektivitātes apakšfaktoros (uz problēmām fokusēto stresa pārvarēšanu, nepatīkamu domu un emociju pārtraukšanu, atbalsta iegūšanu no ģimenes un draugiem). Respondenti 11 punktu skalā novērtē, cik pārliecināti viņi ir, ka spētu efektīvi veikt katru ar stresa pārvarēšanu saistīto darbību (piemēram, „Atšķirt, ko var un ko nevar mainīt” vai „Vienlaicīgi domāt tikai par vienu problēmas daļu”). Aprēķinātā iekšējā saskaņotība kopējai skalai šajā pētījumā $\alpha = 0,90$; uz problēmām orientētās stresa pārvarēšanas pašefektivitātei $\alpha = 0,86$; uz emocijām orientētās stresa pārvarēšanas pašefektivitātei $\alpha = 0,80$; uz sociālo atbalstu orientētās stresa pārvarēšanas pašefektivitātei $\alpha = 0,56$.

Depresijas simptomi tika mērīti, izmantojot Beka depresijas aptauju II (*Beck Depression Inventory II* (BDI-II) Beck, Steer, Brown, 1996). Tā sastāv no 21 apgalvojuma, kur katram apgalvojumam jāizvēlas viena no četrām atbildēm, kura visprecīzāk raksturo indivīda pašsajūtu. Latvijā metodi adaptējušas Sarmīte Voitkāne un Solveiga Miezīte (2001). Šajā pētījumā iekšējās saskaņotības rādītājs $\alpha = 0,93$.

Pārliecība par taisnīgu pasauli tika mērīta, izmantojot Vispārējās pārliecības par taisnīgu pasauli skalu (*General Belief in a Just World Scale*; Dalbert et al., 1987), kas sastāv no 6 apgalvojumiem (piemērs: „Domāju, ka kopumā pasaule ir taisnīga vieta”. Šajā pētījumā $\alpha = 0,79$), un Personīgās pārliecības par taisnīgu pasauli skalu (*Personal Belief in a Just World Scale*; Dalbert, 1999), kas sastāv no 7 apgalvojumiem (piemērs: „Visumā notikumi manā dzīvē ir godīgi”. $\alpha = 0,85$). Visi apgalvojumi šajās aptaujās respondentiem jānovērtē 6 punktu Likerta skalā no „pilnībā piekrītu” līdz „pilnībā nepiekrītu”.

Darba zaudējuma kognitīvais novērtējums. *Mērījuma izveide*. Kognitīvā novērtējuma mērījums tika veidots, balstoties uz Lezarusa (Lazarus & Folkman, 1984) pieeju – dalījumam primārajā un sekundārajā novērtējumā un primārā kognitīvā

novērtējuma dimensijām (draudi, zaudējums un izaicinājums). Apgalvojumi tika veidoti saistībā ar tādiem darba zaudējuma aspektiem kā materiālais stāvoklis, attiecības ar dzīvesbiedru, sociālais statuss un kontakti, kas teorijā un iepriekšējos pētījumos (Jahoda, 1982; Warr, 1987; McKee-Ryan, Wanberg, & Kinicki, 2005; Paul & Moser, 2009) atzīmēti kā nozīmīgi faktori, kuri var iespaidot bezdarbnieku psiholoģisko veselību. Tika izmantots arī darba zaudējuma *atgriezeniskuma* mērījums, kas jau iepriekš lietots tieši attiecībā uz darba zaudējumu citos pētījumos (Leana & Feldman, 1990; Gowan, Riordan, & Gatewood, 1999) un uzskatāms par sekundāro novērtējumu.

Darba zaudējuma kognitīvā novērtējuma mērījums galu galā ietvēra četras kognitīvā novērtējuma dimensijas: darba zaudējuma situācijas novērtējumu kā *draudus* (4 apgalvojumi, $\alpha = 0,79$; piemēram, viens no apgalvojumiem: „Tas rada draudus manai ģimenes dzīvei / attiecībām ar dzīvesbiedru”), *zaudējumu* (5 apgalvojumi, $\alpha = 0,70$; piemēram, viens no apgalvojumiem: „Līdz ar darbu esmu pazaudējis arī savu sociālo statusu”), *izaicinājumu* (4 apgalvojumi, $\alpha = 0,82$; piemēram: „Tam, ka šobrīd esmu bez darba, nākotnē varētu būt pozitīvas sekas”), darba zaudējuma *atgriezeniskumu* (3 apgalvojumi, $\alpha = 0,54$; piemēram: „Mana iepriekšējā darba pieredze nodrošina man labas izredzes darbu atrast”). Apgalvojumus respondentiem tika lūgts novērtēt 6 ballu skalā no 1 – „pilnīgi nepiekrītu” līdz 6 – „pilnīgi piekrītu”.

Procedūra

Respondentu anketēšana tika veikta Latvijas Valsts nodarbinātības aģentūras Rīgas filiāles telpās, kur notiek bezdarbnieku reģistrācija, informatīvās sapulces, konsultācijas un dažādi citi kvalifikācijas paaugstināšanas un darba meklēšanas atbalsta pasākumi, lūdzot respondentiem piedalīties pētījumā. Anketēšana notika no 2011. gada novembra līdz 2012. gada martam individuāli vai mazās grupās. Vienas anketas aizpildīšanas laiks – aptuveni 15 min.

Rezultāti

Depresijas prognozētāji

Lai noskaidrotu, kāda pārliecību un sociāldemogrāfisko mainīgo kombinācija izskaidro vislielāko depresijas simptomu variācijas daļu bezdarbniekiem, tika veikta hierarhiskā multiplā regresiju analīze depresijai kā atkarīgajam mainīgajam.

Pirmajā regresiju analīzes solī kā depresijas prognozētāji tika iekļauti bezdarba ilgums un ienākumi uz vienu ģimenes locekli, jo tie citos pētījumos bijuši nozīmīgi saistīti ar depresiju, un tiem ir arī nozīmīgas korelācijas ar depresiju šajā pētījumā. Šāds modelis ir statistiski nozīmīgs un izskaidro 8% no depresijas variācijas bezdarbniekiem: $R^2 = 0,09$, pielāgotais $R^2 = 0,08$ ($F(2,178) = 8,86$; $p < 0,001$). Mēneša ienākumiem uz vienu ģimenes locekli ir statistiski nozīmīgs efekts uz atkarīgo mainīgo (sk. 1. tabulu), taču bezdarba ilgumam tas ir uz robežas ar statistiski nozīmīgu ($p = 0,059$). Nākamajā solī modelī tika iekļauta stresa pārvarēšanas pašefektivitāte un personīgā pārliecība par taisnīgu pasauli. Tā kā personīgā un vispārējā pārliecība par taisnīgu pasauli cieši korelē savā starpā, tad, lai izvairītos no kolinearitātes problēmām, modelī tika iekļauts tas mainīgais, kuram ir augstāka korelācija ar depresiju, šajā gadījumā, personīgā pārliecība par taisnīgu pasauli. Stresa pārvarēšanas

pašefektivitāte un pārliecība par taisnīgu pasauli izskaidro vēl papildus 25% no depresijas variācijas. Šāds modelis kopumā ir statistiski nozīmīgs: $R^2 = 0,34$, pielāgotais $R^2 = 0,32$ ($F(4,176) = 22,64$; $p < 0,001$), taču ienākumi šajā modelī vairs nav statistiski nozīmīgs prognozētājs. Nākamajā solī modelī papildus tiek iekļautas kognitīvā novērtējuma dimensijas. Tā kā *zaudējuma* un *draudu* kognitīvā novērtējuma dimensijām (turpmāk tekstā dažviet lietots tikai „draudi” vai „zaudējums”) ir augsta savstarpējā korelācija un *zaudējumam* ir augstāka korelācija ar depresiju, tad regresijas modelī šajā solī tiek iekļauts *zaudējums*, *izaicinājums* un *atgriezeniskums*. Kognitīvā novērtējuma iekļaušana modelī ļauj izskaidrot papildus 6% no depresijas variācijas. Modelis kopumā ir statistiski nozīmīgs, $R^2 = 0,40$, pielāgotais $R^2 = 0,38$ ($F(7,173) = 16,67$; $p < 0,001$), taču bezdarba ilgums, ienākumi uz vienu ģimenes locekli, *izaicinājums* un *atgriezeniskums* nav statistiski nozīmīgi prognozētāji. Šajā modelī vislielāko depresijas variācijas daļu izskaidro stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, tai seko *zaudējums* un personīgā pārliecība par taisnīgu pasauli.

1. tabula. Hierarhiskā regresiju analīze atkarīgajam mainīgajam *depresija* (I modelis)

	B	SE B	β
1 (Konstante)	4,09***	0,34	
Bezdarba ilgums (mēnešos)	0,02	0,01	0,14
Ienākumi mēn. uz vienu ģim. loc.	-0,28	0,09	-0,22**
2 (Konstante)	7,52***	0,54	
Bezdarba ilgums (mēnešos)	0,02	0,01	0,10
Ienākumi mēn. uz vienu ģim. loc.	-0,13	0,08	-0,10
Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte	-0,02	0,002	-0,41***
Personīgā pārliecība par taisnīgu pasauli	-0,41	0,12	-0,22**
3 (Konstante)	6,90***	0,68	
Bezdarba ilgums (mēnešos)	0,01	0,01	0,06
Ienākumi mēn. uz vienu ģim. loc.	-0,05	0,08	-0,04
Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte	-0,01	0,002	-0,37***
Personīgā pārliecība par taisnīgu pasauli	-0,34	0,12	-0,18**
Zaudējums	0,31	0,09	0,21**
Izaicinājums	-0,14	0,11	-0,08
Atgriezeniskums	-0,19	0,12	-0,10

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Vēl viens no sociāldemogrāfiskajiem mainīgajiem, kas netika iekļauts iepriekš apskatītajā modelī, ir attiecību statuss. Tā kā iepriekš pētījumos ir tikušas konstatētas būtiskas atšķirības depresijas līmenī cilvēkiem atkarībā no viņu attiecību statusa, tad bija svarīgi pārbaudīt arī modeli, kur iekļauts attiecību statuss kā viens no neatkarīgajiem mainīgajiem. Ja attiecību statuss tiktu iekļauts pirmajā solī iepriekš raksturotajā modelī, tad tas mazinātu ienākumu un bezdarba ilguma ietekmi uz depresijas prognozi līdz statistiski nenozīmīgam līmenim, līdz ar to tika atsevišķi veidots cits

modelis, kur pirmajā solī tika iekļauts tikai attiecību statuss un nākamajos mainīgie, kas iepriekšējā modelī bija statistiski nozīmīgi prognozētāji.

Hierarhiskās regresiju analīzes pirmajā solī tika iekļauts tikai attiecību statuss, kas ļauj prognozēt 8% no depresijas variācijas. $R^2 = 0,09$, pielāgotais $R^2 = 0,08$ ($F(1,149) = 14,42$; $p < 0,001$). Otrajā solī papildus tika iekļauta stresa pārvarēšanas pašefektivitāte un personīgā pārliecība par taisnīgu pasauli. Tas ļāva papildus izskaidrot 31,5% no depresijas variācijas. $R^2 = 0,40$, pielāgotais $R^2 = 0,39$ ($F(3,147) = 33,10$; $p < 0,001$). Šāds modelis ir statistiski nozīmīgs, tāpat kā visi neatkarīgie mainīgie šajā modelī ir statistiski nozīmīgi depresijas prognozētāji (sk. 2. tabulu). Trešajā solī modelī papildus tika iekļauts *zaudējuma* novērtējums. Tas ļāva izskaidrot vēl papildus 2% no depresijas variācijas. Šāds modelis ir statistiski nozīmīgs, $R^2 = 0,42$, pielāgotais $R^2 = 0,41$ ($F(4,146) = 26,87$; $p < 0,001$), un visiem neatkarīgajiem mainīgajiem ir statistiski nozīmīga ietekme uz atkarīgo mainīgo (sk. 4. tabulu). Visnozīmīgāko devumu šajā modelī sniedz stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, tai seko personīgā pārliecība par taisnīgu pasauli.

2. tabula. Hierarhiskā regresiju analīze atkarīgajam mainīgajam *depresija* (II modelis)

Modeļi	B	SE B	β
1 (Konstante)	5,36***	0,52	
Attiecību statuss	-1,12	0,29	-0,30***
2 (Konstante)	8,89***	0,60	
Attiecību statuss	-0,82	0,24	-0,22**
Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte	-0,02	0,002	-0,46***
Personīgā pārliecība par taisnīgu pasauli	-0,41	0,12	-0,22**
3 (Konstante)	7,75***	0,77	
Attiecību statuss	-0,71	0,25	-0,19**
Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte	-0,02	0,002	-0,43***
Personīgā pārliecība par taisnīgu pasauli	-0,40	0,12	-0,22**
Zaudējums	0,21	0,09	0,15*

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

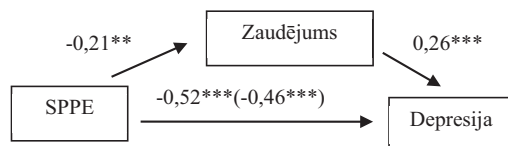
Var secināt, ka vislabāk depresiju bezdarbniekiem, kas vecāki par 45 gadiem, prognozē modelis, kur kā neatkarīgie mainīgie iekļauti attiecību statuss, stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, pārliecība par taisnīgu pasauli un *zaudējuma* kognitīvā novērtējuma dimensija.

Zaudējuma kognitīvais novērtējums kā mediators

Lai pārbaudītu, vai *zaudējums* (viena no darba zaudējuma kognitīvā novērtējuma dimensijām) ir starpniekmainīgais (mediators) starp pārliecībām un sociāldemogrāfiskajiem mainīgajiem un depresiju, tika veiktas hierarhiskās regresiju analīzes, un, lai noteiktu, vai meditācija ir statistiski nozīmīga, tika izmantots Sobela kritērijs.

1. attēlā atspoguļoti hierarhiskās regresiju analīzes un Sobela testa rezultāti depresijai, kā neatkarīgos mainīgos iekļaujot stresa pārvarēšanas pašefektivitāti un zaudējumu. Pašefektivitātes saistība ar depresiju kļuva vājāka, modelī iekļaujot

zaudējumu, tomēr saglabāja statistiskās nozīmības līmeni, līdz ar to var secināt, ka zaudējums ir daļējs mediators starp stresa pārvarēšanas pašefektivitāti un depresiju, tātad stresa pārvarēšanas pašefektivitāte veido statistiski nozīmīgu negatīvu vērstu sakarību ar depresiju gan tiešā veidā, gan pastarpināti caur *zaudējuma* kognitīvo novērtējumu kā daļēju mediatoru.

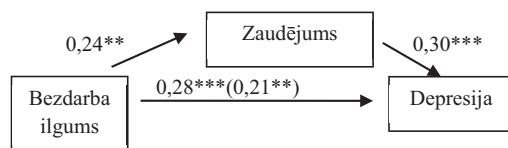

1. attēls. Standartizētie regresijas koeficienti (β) stresa pārvarēšanas pašefektivitātes, zaudējuma kognitīvā novērtējuma un depresijas savstarpējās sakarībās bezdarbniekiem, kas vecāki par 45 gadiem

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$. Iekavās 2. soļa rādītāji.

Līdzīga procedūra tika veikta arī ar pārējiem mainīgajiem, lai noteiktu, vai zaudējums ir mediators to ietekmei uz depresiju.

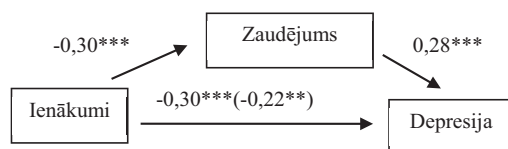
Rezultāti parādīja (2. attēls), ka zaudējums ir daļējs mediators starp bezdarba ilgumu un depresiju, jo tā iekļaušana regresijas modelī samazināja bezdarba ilguma ietekmi uz depresiju, tomēr saistība starp bezdarba ilgumu un zaudējumu saglabāja statistiski nozīmīgu līmeni.

2. attēls. Standartizētie regresijas koeficienti (β) bezdarba ilguma, kognitīvā novērtējuma dimensiju un depresijas savstarpējās sakarībās bezdarbniekiem, kas vecāki par 45 gadiem

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$. Iekavās 2. soļa rādītāji.

Tāpat jāsecina (3. attēls), ka mēneša ienākumi uz vienu ģimenes locekli veido nozīmīgu negatīvu vērstu sakarību ar depresiju gan tiešā veidā, gan pastarpināti caur darba *zaudējuma* kognitīvo novērtējumu kā daļēju mediatoru.

3. attēls. Standartizētie regresijas koeficienti (β) mēneša ienākumu uz vienu ģimenes locekli, kognitīvā novērtējuma dimensiju un depresijas savstarpējās sakarībās bezdarbniekiem, kas vecāki par 45 gadiem

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$. Iekavās 2. soļa rādītāji.

Iztirzājums

Depresijas prognozētāji

Rezultāti parādīja, ka visplašāko depresijas variāciju izskaidroja modelis, kurā kā prognozētāji iekļauti attiecību statuss, *zaudējuma* kognitīvā novērtējuma dimensija, personīgā pārlicība par taisnīgu pasauli un stresa pārvarēšanas pašefektivitāte. Tas kopā izskaidroja 42% no depresijas variācijas. Vislielāko depresijas daļu izskaidroja stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, tad personīgā pārlicība par taisnīgu pasauli, attiecību statuss un *zaudējuma* kognitīvā novērtējuma dimensija. Tas nozīmē, ka starp bezdarbniekiem, kas ir vecāki par 45 gadiem, vislabāk aizsargāti pret depresijas attīstību pēc darba zaudējuma ir tie, kuri ir partnerattiecībās, ir pārliecināti par savām spējām tikt galā ar stresu, tic, ka pasaule ir taisnīga pret viņiem, un bezdarba situāciju nenovērtē kā *zaudējumu*.

Ņemot vērā, ka bezdarbnieki, kas vecāki par 45 gadiem, ir riska grupā depresijas attīstībai (Liwowsky, Kramer, Mergl, Bramesfeld et al., 2009), pētījuma rezultāti parāda, kas ir tie kognitīvie resursi, kas darbojas kā dabisks vairogs pret depresijas attīstību, līdz ar to būtu stiprināmi psiholoģiskās intervencēs.

Rezultāti parāda, ka tieši pārlicības, šajā gadījumā pašefektivitāte un pārlicība par pasaules taisnīgumu, izskaidro vislielāko depresijas daļu. Ar situāciju saistītajiem mainīgajiem – sociāldemogrāfiskajiem un kontekstuālajiem faktoriem – ir relatīvi mazāka tiešā ietekme uz depresijas veidošanos. No visiem sociāldemogrāfiskajiem mainīgajiem tikai attiecību statusam bija būtiska, tieša nozīme depresijas skaidrojumā.

Rezultāti īpaši iezīmē stresa pārvarēšanas pašefektivitātes kā resursa lomu, aizsargājot pret depresijas simptomu veidošanos. Tie apstiprina un paplašina līdzšinējos atklājumus, jo parāda, ka šai pārlicībai ir nozīme, saskaroties ne vien ar smagu slimību (Chesney et al., 2003), bet arī ar darba zaudējumu, turklāt relatīvi plašākā izlasē. Tas ļauj pieņemt, ka stresa pārvarēšanas pašefektivitāte varētu būt īpaši būtisks resurss, saskaroties arī ar citiem kritiskiem dzīves notikumiem. Tas ir nozīmīgs atklājums arī no praktiskās pielietojamības viedokļa, jo, ņemot vērā, ka pašefektivitātes veidošanās mehānisms un tās avoti ir ļoti skaidri iezīmēti (Bandura, 1997), ir arī relatīvi viegli konstruēt specifiskas intervences tehnikas stresa pārvarēšanas pašefektivitātes paaugstināšanai, līdz ar to veidojot aizsargsistēmu pret depresijas simptomu attīstību.

Otra pārlicība, kas izrādījās nozīmīgs depresijas prognozētājs, ir pārlicība par taisnīgu pasauli, ko var pieskaitīt pie eksistenciālām pārlicībām. Šie rezultāti papildina iepriekš pētījumos iegūtos secinājumus par to, ka personīgajai pārlicībai par taisnīgu pasauli ir nozīmīga loma mentālās veselības prognozēšanā, saskaroties ar kritiskiem gadījumiem (Dalbert, 1999; Dzuka & Dalbert, 2002). Tātad tiem, kuri tic, ka notikumi viņu dzīvē ir taisnīgi un likumsakarīgi, arī saskaroties ar tik nepatīkamu situāciju kā darba zaudējums, būs relatīvi mazāk depresijas simptomu. Jāatzīmē, ka iespējas un nepieciešamība stiprināt pārlicību par pasaules taisnīgumu kognitīvā terapijā vēl būtu pētāmas, jo līdzšinējie pētījumi ir parādījuši pārlicības stabilitāti laikā, pat pēc saskaršanās ar traumatiskiem notikumiem (Dalbert, 1998). Līdz ar to jautājums par konkrētām terapeitiskām intervencēm, kas orientētas uz pārlicības par pasaules taisnīgumu stiprināšanu, noteikti vēl nav atbildēts.

Zaudējuma novērtējums bija svarīgākā no kognitīvā novērtējuma dimensijām, kas ļāva izskaidrot 2% no depresijas variācijas vēl papildus attiecību statusam un abām augstākā līmeņa pārliecībām. Tas lielā mērā saskan jau ar Lezarusa (Lazarus, 2000) formulētajām teorētiskajām nostādnēm un pētījumiem (Beck, 1976; Monroe & Simons, 1991), kur tieši *zaudējuma* saskatīšana situācijā tiek saistīta ar depresijas simptomiem (iepretim trauksmei, kas tiek drīzāk saistīta ar *draudu* novērtējumu).

Šī pētījuma pievienotā vērtība šajā gadījumā ir arī kognitīvās ievainojamības jēdziena paplašināšana kognitīvo resursu virzienā. Domājot par depresijas attīstības mehānismu un psihoterapeitisko darbu ar cilvēkiem depresijā, svarīgi ir izprast ne vien tās disfunkcionālās pārliecības un automatiskās domas, kuras cilvēku padara ievainojamāku krīzes situācijā, bet arī tās, kuras darbojas kā resursi, dabiska aizsargsistēma pret depresijas simptomiem.

Darba zaudējuma kognitīvā novērtējuma dimensijas kā mediators

Rezultāti parādīja, ka *zaudējuma* kognitīvā novērtējuma dimensija ir daļējs mediators ienākumu, bezdarba ilguma un stresa pārvarēšanas pašefektivitātes ietekmei uz depresiju. Ņemot vērā, ka ne bezdarba ilgums, ne mēneša ienākumi uz vienu ģimenes locekli nebija starp nozīmīgākajiem depresijas prognozētajiem šajā pētījumā, savukārt zaudējuma novērtējums bija būtisks, sociāldemogrāfiskie un kontekstuālie mainīgie depresijas veidošanos pēc darba zaudējuma visdrīzāk ietekmē ne tik daudz tiešā veidā, cik caur kognitīvo novērtējumu kā starpnieku. Tātad nevis objektīvais finansiālais stāvoklis vai bezdarba ilgums, bet gan subjektīvais vērtējums par to, cik liels ir šāds zaudējums, izšķir, vai indivīds uz kritisko notikumu reaģēs ar depresijas simptomiem. Šāds secinājums skaidrāk iezīmē psiholoģisko mehānismu, kā ar situāciju saistītie mainīgie var ietekmēt depresijas veidošanos.

Savukārt stresa pārvarēšanas pašefektivitāte ir negatīvi saistīta ar depresiju gan tiešā veidā, gan caur zaudējuma kognitīvo novērtējumu kā daļēju mediatoru. No vienas puses, tas norāda, ka līdzīgi kā attiecībā uz automatiskajām domām kā disfunkcionālu pārliecību starpniekmainīgo (Pössel & Knopf, 2011), pretēji teorētiskajiem pieņēmumiem, arī šajā gadījumā nevar runāt par pilnīgu mediāciju. Tātad personības līmeņa kognitīvie faktori nosaka depresijas attīstību arī tiešā veidā, ne vien pastarpināti caur *kognīcijām*, kas saistītas ar situāciju. No otras puses, pārliecība par savām spējām tikt galā ar stresu ļauj situācijā saskatīt mazāku *zaudējumu*, līdz ar to neattīstīt depresijas simptomus. Tātad vismaz attiecībā uz darba zaudējumu transaksiālās stresa teorijas atziņas palīdz skaidrot depresijas veidošanās mehānismu. Tas arī nozīmē, ka stresa pārvarēšanas pašefektivitātes stiprināšana terapijā var palīdzēt mazināt zaudējuma saskatīšanu bezdarba situācijā.

Pētījuma ierobežojumi

Ir vairāki pētījuma ierobežojumi, kas ņemami vērā, interpretējot un vispārinot iegūtos rezultātus. Pirmkārt, šāds pētījuma dizains neļauj spriest par cēloņseku sakarībām starp pārliecībām un depresiju. Ir iespējams, ka depresija neļauj ticēt pasaules taisnīgumam vai savām spējām pārvarēt stresu, nevis šīs pārliecības darbojas kā aizsargvalnis pret depresijas attīstību. Šāds pieņēmums gan būtu pretrunā ar pētījumiem, kas apstiprinājuši šo pārliecību stabilitāti laikā (Chesney et al., 2006; Dalbert, 1998), tomēr, lai izdarītu pārliecinošus secinājumus par stresa pārvarēšanas

pašefektivitātes un pārlicības par taisnīgu pasauli kā resursa lomu, būtu nepieciešams veikt longitudinālu pētījumu, izvērtējot pārlicību sistēmu gan pirms, gan pēc saskaršanās ar tādu kritisku notikumu kā darba zaudējums.

Svarīgi arī norādīt, ka pētījuma uzdevums bija izgaismot, kā individuālā pārlicību sistēma un ar situāciju saistītie faktori (stresa komponents no kognitīvās ievainojamības – stresa depresijas modeļa) var mijiedarboties depresijas attīstībā pēc darba zaudējuma, tomēr pētījuma rezultāti noteikti nepretendē uz pilnīgu depresijas skaidrojumu, jo virkne kognitīvo, tāpat kā ar situāciju saistīto faktoru netika iekļauti šajā pētījumā. Piemēram, vērtībām var būt tikpat nozīmīga loma kā pārlicībām, bet šis aspekts pētījumā netika izvērtēts. Tāpat viens no faktoriem, kas ir saistīts ar pašu situāciju, noteikti ir konkrētie apstākļi, kādos darbs ir zaudēts (kompānijas slēgšana, atlaišana, aiziešana pēc paša izvēles), kas šajā pētījumā netika izvērtēti.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Abramson, L., Metalsky, G., & Alloy, L. (1989). Hopelessness depression: A theory-based subtype of depression. *Psychological Review*, 96, 358–372.
- Abramson, L. Y., Alloy, L. B., Hankin, B. L., Haeffel, G. J., Gibb, B. E., & MacCoon, D. G. (2002). Cognitive vulnerability-stress models of depression in a self-regulatory and psychobiological context. In I. H. Gotlib, & C. L. Hammen (Eds.), *Handbook of depression*. New York: Guilford.
- Alloy, L. B., Abramson, L. Y., Gibb, B. E., Crossfield, A. G., Pieracci, A. M., Spasojevic, J. et al. (2004). Developmental antecedents of cognitive vulnerability to depression: Review of findings from the Cognitive Vulnerability to Depression (CVD) Project. *Journal of Cognitive Psychotherapy: An International Quarterly*, 18, 115–133.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84, 191–215.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.
- Bannink, F. (2012). *Practicing Positive CBT: from Reducing Distress to Building Success*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Beck, A. T. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. New York: International Universities Press.
- Beck, A. T., Steer, R. A., & Brown, G. K. (1996). *BDI-II Beck Depression Inventory – 2nd edition. Manual*. San Antonio: The Psychological Corporation.
- Bennett-Levy, J., Butler, G., Fennell, M. et al. (2004). *Oxford Guide to Behavioral Experiments in Cognitive Therapy*. New York: Norton.
- Chesney, M. A., Chambers, D. B., Taylor, J. M., Johnson, L. S., & Folkman, S. (2003). Coping effectiveness training for men living with HIV: Results from a randomized clinical trial testing a group-based intervention. *Psychosomatic Medicine*, 65 (6), 1038–1046.
- Chesney, M. A., Neilands, T. B., Chambers, D. B., Taylor, J. M., & Folkman S. (2006). A validity and reliability study of the Coping Self-Efficacy Scale. *British Journal of Health Psychology*, 11, 421–437.
- Cieslak, R., Benight, C. C., & Lehman V. C. (2008). Coping self-efficacy mediates the effects of negative cognitions on traumatic distress. *Behaviour Research and Therapy*, 46, 788–798.
- Colodro, H., Godoy-Izquierdo, D., & Godoy, J. (2010). Coping self-efficacy in a community-based sample of women and men from the United Kingdom: The impact of sex and health status. *Behavioral Medicine*, 36, 12–23.
- Craik, F. I. M., & Jennings, J. M. (1992). Human memory. In F. I. M. Craik, & T. A. Salthouse (Eds.), *Handbook of the psychology of aging* (pp. 51–110). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

- Czaja, S. J., & Sharit, J. (1993). Age differences in the performance of computer-based work. *Psychology and Aging, 8*, 59–67.
- Dalbert, C. (1999). The world is more just for me than generally: About the Personal Belief in a Just World Scale's validity. *Social Justice Research, 12*, 79–98.
- Dalbert, C. (2002). Beliefs in a Just World as a Buffer Against Anger. *Social Justice Research, 15*, 123–145.
- Dzuka, J., & Dalbert, C. (2002). Mental health and personality of Slovak unemployed adolescents: The impact of belief in a just world. *Journal of Applied Social Psychology, 32*, 732–757.
- Feather, N. T., & Davenport, P. R. (1981). Unemployment and depressive affect: A motivational and attributional analysis. *Journal of Personality and Social Psychology, 41*, 422–436.
- Forteza, J. A., & Prieto, J. M. (1994). Aging and work behavior. In H. Triandis, M. Dunnette, & L. Hough (Eds.), *Handbook of industrial and organizational psychology* (2nd ed., Vol. 4, pp. 447–483). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Furnham, A. (2003). Belief in a just world: research progress over the past decade. *Personality and Individual Differences, 34*, 795–817.
- Gowan, M. A., Riordan, C. M., & Gatewood, R. D. (1999). Test of a model of coping with involuntary job loss following a company closing. *Journal of Applied Psychology, 84*, 75–86.
- Hammen, C. (2005). Stress and depression. *Annual Review of Clinical Psychology, 1*, 293–319.
- Hankin, B. L., Fraley, R. C., & Abela, J. R. Z. (2005). Daily depression and cognitions about stress: Evidence for a traitlike depressogenic cognitive style and the prediction of depressive symptoms in a prospective daily diary study. *Journal of Personality and Social Psychology, 88*, 673–685.
- Hedge, J. W., Borman, W. C., & Lammlein, S. E. (2006). *The aging workforce: Realities, myths, and implications for organizations*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Ingram, R. E., Miranda, J., & Segal, Z. V. (1998). *Cognitive vulnerability to depression*. New York: Guilford Press.
- Jahoda, M. (1982). *Employment and unemployment*. Cambridge, England: University Press.
- Kessler, R. C. (1997). The effects of stressful life events on depression. *Annual Review of Psychology, 48*, 191–214.
- Lazarus, R. S. (2000). *Stress and emotion: A New Synthesis*. London: Free Association Books.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.
- Leana, C. R., & Feldman, D. C. (1990). Individual responses to job loss: Empirical findings from two field studies. *Human Relations, 43*, 1155–1181.
- Leana, C. R., & Feldman, D. C. (1991). Gender differences in responses to unemployment. *Journal of Vocational Behavior, 38*, 65–77.
- Lerner, M., & Miller, D. (1978). Just world research and the attribution process: looking back and ahead. *Psychological Bulletin, 85*, 1030–1051.
- Litt, M. D., Nye, C., & Shafer, D. (1995). Preparation for oral surgery: Evaluating elements of coping. *Journal of Behavioral Medicine, 18* (5), 435–459.
- Liwowsky, I., Kramer, D., Mergl, R., Bramesfeld, A. et al. (2009). Screening for depression in the older long-term unemployed. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 44* (8), 622–627.
- Mallinckrodt, B., & Fretz, B. R. (1988). Social support and the impact of job loss on older professionals. *Journal of Counseling Psychology, 35*, 281–286.
- McKee-Ryan, F. M., Song, Z., Wanberg, C., & Kinicki, A. (2005). Psychological and physical well-being during unemployment: A meta-analytic study. *Journal of Applied Psychology, 90*, 53–76.

- Metalsky, G. I., Halberstadt, L. J., & Abramson, L. Y. (1987). Vulnerability to depressive mood reactions: Toward a more powerful test of the diathesis – stress and causal mediation components of the reformulated theory of depression. *Journal of Personality and Social Psychology*, *52*, 386–393.
- Metalsky, G. I., & Joiner, T. E. (1992). Vulnerability to depressive symptomatology: A prospective test of the diathesis-stress and causal mediation components of the hopelessness theory of depression. *Journal of Personality and Social Psychology*, *63*, 667–675.
- Metalsky, G. I., Joiner, T. E. Jr., Hardin, T. S., & Abramson, L. Y. (1993). Depressive reactions to failure in a naturalistic setting: A test of the hopelessness and self-esteem theories of depression. *Journal of Abnormal Psychology*, *102*, 101–109.
- Monroe, S. M., & Harkness, K. L. (2005). Life stress, the „kindling” hypothesis, and the recurrence of depression: Considerations from a life stress perspective. *Psychological Review*, *112*, 417–445.
- Monroe, S. M., & Simons, A. D. (1991). Diathesis-stress theories in the context of life-stress research: Implications for the depressive disorders. *Psychological Bulletin*, *110*, 406–425.
- Monroe, S. M., Slavich, G. M., & Georgiades, K. (2009). The social environment and depression: The importance of life stress (pp. 340-360). In I. H. Gotlib, & C. L. Hammen, *Handbook of depression* (Second Edition). Guilford Press.
- Muris, P. (2002). Relationships between self-efficacy and symptoms of anxiety disorders and depression in a normal adolescent sample. *Personality and Individual Differences*, *32*, 337–348.
- Nodarbinātības valsts aģentūra (NVA). (2012). 2011. gada decembris: Izvērstā statistika par bezdarba situāciju Latvijā un reģionos. [Skatīts 09.08.2012.]. Pieejams: <http://www.nva.gov.lv/index.php?cid=6&mid=330&txt=342&t=stat>.
- Nolen-Hoeksema, S., Girgus, J. S., & Seligman, M. E. P. (1992). Predictors and consequences of childhood depressive symptoms: A 5-year longitudinal study. *Journal of Abnormal Psychology*, *101*, 405–422.
- Park, C. L., & Folkman, S. (1997). Meaning in the context of stress and coping. *Review of General Psychology*, *1*, 115–144.
- Paul, K. I., & Moser, K. (2009). Unemployment impairs mental health: Meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, *74*, 264–282.
- Payne, R. L., Warr, P. B., & Hartley, J. (1984). Social class and the experience of unemployment. *Sociology of Health and Illness*, *6*, 151–174.
- Pössel, P., & Knopf, K. (2011). Bridging the gaps: An attempt to integrate three major cognitive depression models. *Cognitive Therapy and Research*, *35*, 342–358.
- Riskind, J. H., & Black, D. (2005). Cognitive vulnerability. In A. Freeman (Ed.), *Encyclopedia of Cognitive Behavior Therapy*. New York: Springer.
- Smith, R. E., & Shoda, Y. (2009). Personality as a cognitive-affective processing system. In P. J. Corr, & G. Matthews (Eds.), *The Cambridge handbook of personality psychology* (pp. 9–26). Cambridge: Cambridge University Press.
- Uliaszek, A. A., Zinbarg, R. E., Mineka, S., Craske, M. G., Sutton, J. M., Griffith, J. W., Rose, R. R., Waters, A., & Hammen, C. (2010). The role of personality in the stress-depression and stress-anxiety relationships. *Anxiety, Stress, and Coping*, *23*, 363–381.
- Ullah, P. (1990). The association between income, financial strain and psychological well-being among unemployed youths. *Journal of Occupational Psychology*, *63*, 317–330.
- Voitkāne S., & Miezīte S. (2001). Pirmā kursa studentu adaptācijas problēmas. *Baltijas Psiholoģijas Žurnāls*, *2*, 43–58.
- Warr, P. B. (1987). *Work, unemployment and mental health*. Oxford, England: Clarendon Press.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā „Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”.

Summary

Stress component or interaction between personality and situation in cognitive vulnerability – stress model of depression are not sufficiently explained. The objective of the study is to investigate how variables related with job loss situation, individual beliefs and cognitive appraisal interact predicting development of depression among the unemployed aged over 45 years; and expand the explanation of depression into a direction of cognitive resources.

Respondents were 209 unemployed in age between 45–61 years, who were unemployed from several weeks to 60 months. Coping self-efficacy scale, General and Personal Belief in a Just World Scales, Beck Depression Inventory and cognitive appraisal dimensions – threat, loss, challenge and reversibility were used.

42% of depression variance was explained by the model, which included relationship status, loss appraisal, Personal Belief in a Just World and Coping self-efficacy. Cognitive appraisal of loss is partial mediator between income, length of unemployment, Coping self-efficacy and depression.

Keywords: *Depression, Coping self-efficacy, Belief in a Just World, cognitive appraisal, job loss.*

Zīdaiņa temperaments mūsdienu teorijās un pētījumos *Contemporary Theories and Research on Infant Temperament*

Diāna Zande, Sandra Sebre

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
E-pasts: *dizande@inbox.lv*

Jēdzienam „temperaments” ir ļoti senas saknes, tomēr tikai pēdējās dekādēs pētnieki aktīvi pievērsušies temperamenta teorētisko modeļu izveidei un zīdaiņu temperamenta izpētei. Latvijā joprojām šis interesantais un nozīmīgais pētījumu lauks nav pietiekami apgūts un šī jēdziena izpratne zinātniskajā literatūrā atspoguļota visai ierobežoti. Šī raksta mērķis ir iepazīstināt ar pēdējo desmitgažu teorētiskajiem temperamenta modeļiem, jaunāko zīdaiņa temperamenta mērīšanas aptauju, kā arī ar pētījumu rezultātiem par zīdaiņa temperamenta attīstību pirmajā dzīves gadā.

Atslēgvārdi: zīdaiņa temperaments, negatīvā emocionalitāte, pašregulācija.

Temperaments – definīcija, vēsturiskais apskats, teorētiskās pieejas

Jau no pirmajām dzīves dienām zīdaiņi uz apkārtējās vides stimuliem reaģē ļoti atšķirīgi. Dažs ir viegli satraucams, daudz un bieži raud, īsu mirkli saglabā uzmanību, bet cits reti satraucas un ir viegli nomierināms. Vēl pagājušā gadsimta vidū daudzi teorētiķi, īpaši biheiviorisma un iemācīšanās teoriju ietvaros, bērna uzvedību skaidroja kā vecāku audzināšanas un socializācijas rezultātu. Šobrīd ir skaidri zināms, ka liela ietekme uz bērna uzvedību un attīstību ir bērna temperamentam. Pēdējos gados temperaments visbiežāk tiek definēts kā individuālas atšķirības emocionālā un motoriskā reaktivitātē, kuras tiek mērītas pēc reakciju ātruma, intensitātes, kā arī pēc spējam nomierināties (Rothbart & Derribery, 1981). Nozīmīgas ir individuālas atšķirības pašregulācijas procesos, ko nosaka apzināta reakciju kontrolēšana (*effortful control*)¹. Šīs individuālas atšķirības ir bioloģiski pamatotas un saistītas ar indivīda iedzimtību (Posner, Rothbart, & Sheese, 2007).

Kaut arī temperamenta jēdziena pirmsākumi meklējami jau Senajā Grieķijā, kur Hipokrāts attīstīja ideju par to, ka cilvēka emocijas, garstāvokli un uzvedību nosaka šķidrumu attiecības organismā, sistemātisks temperamenta izvērtējums sācies visai nesen. Šis pētījumu lauks strauji attīstījies pēdējās desmitgadēs. Psiholoģijas

---

¹ Jēdziens *effortful control* ir īpaši grūti tulkojams latviešu valodā. Šajā rakstā tiks lietots tulkojums „apzināta reakciju kontrole”. Šāds tulkojums ir apspriests ar latviešu valodas speciālistiem.

pētījumu datubāzēs ar atslēgvārdu „temperaments” laikā no 1950. līdz 1959. gadam nav atrasts neviens pētījums, bet no 1990. līdz 1999. gadam – 2136 pētījumi (Rothbart & Derryberry, 2000). Savukārt 2013. gadā akadēmiskajās datubāzēs ar atslēgvārdu „temperaments” varēja atrast jau 10 718 pētījumus, kuri veikti laikā no 1999. līdz 2013. gadam.

Būtiska loma temperamenta izpratnē ir emeritētajai Oregonas Universitātes profesorei Mērijai Rotbārtai (*Mary Rothbart*). Viņas teorētiskā pieeja, pētījumu rezultāti un temperamenta aptaujas ir nozīmīgi ietekmējušas pēdējo gadu temperamenta pētījumu un teorētisko atziņu attīstību. Rotbārta monogrāfijā ir apkopojusi virkni savu un citu autoru pētījumu (Rothbart, 2011). Šajā rakstā tiks izmantotas vairākas Rotbārtas atziņas, kuras viņa ir paudusi savā vēsturiskajā pārskatā par temperamenta pētījumiem.

Agrīnie bērna temperamenta pētījumi attiecas uz mazuļu uzvedības analīzi. Mērija Šērlija (Shirley, 1933) veica longitudinālu pētījumu par mazuļa intelekta un motorisko attīstību bērna pirmajos divos gados un pievērsās arī bērna temperamenta iezīmēm un personības attīstības pirmsākumiem. Viņa atzīmēja vairākus mazuļu temperamenta atšķirību principus: 1) atšķirības ir novērojamas jau no dzimšanas, 2) „personības kodols” izpaužas līdzīgā veidā dažādās situācijās, 3) līdzīgas attīstības tendences uzvedībā ir novērojamas visā bērnu grupā, piemēram, zīdaiņi raud un sa-traucas biežāk nekā vēlākā mazbērna posmā, 4) katram mazulim piemīt novērojami emociju izpausmju un uzvedības modeļi, kuri laika gaitā ir samērā stabili, 5) līdzīgas iezīmes novērojamas visai ģimenei, 6) dažos gadījumos arī tīpašas audzināšanas pieejas nespēj mainīt bērna uzvedības iezīmes.

Pagājušā gadsimta vidū daži pētnieki skaidroja temperamentu kā individuālas atšķirības emociju un motivācijas izpausmēs (Valentine, 1951). Savukārt 1968. gadā Sibilla Eskalona (Escalona, 1968) izvirzīja būtisku jēdzienu par bērna subjektīvo pieredzi attīstības procesā. Viņas ideja bija tāda, ka notikumi bērna dzīvē kļūst par personisko pieredzi tikai pēc tam, kad tie ir „izfiltrēti” bērna individuālajā nervu sistēmā. Nervu sistēma ietekmēs to, ka viens un tas pats vides notikums katra bērna uztverē un personiskā pieredzē būs atšķirīgs. Lai to izprastu, jānovēro bērna uzvedība un fizioloģiskās reakcijas dažādās situācijās. Piemēram, ja pieaugušais ļoti aktīvi spēlējas ar mazuli, dažs bērns smiesies un priecāsies, cits varbūt raudās un centīsies aizmukt prom. Kaut arī rotaļa ir tā pati, katrs mazulis to izjutīs citādi.

Bērnu un zīdaiņu temperamenta izpēti strauja attīstība sākās ar Ņujorkas longitudinālo pētījumu 1956. gadā – NYLS (Thomass et al., 1963), kas joprojām ir visplašāk citētais temperamenta pētījums. Aleksandrs Tomass (*Alexander Thomas*) un Stella Česa (*Stella Chess*) bija praktizējoši psihiatri un sāka savu pētniecību daļēji kā pretstatījumu tajā laikā valdošam uzskatam, ka mātes ir „vainīgas” pie visām bērnu uzvedības problēmām. Šis pētījums aptvēra ievērojamu periodu bērna attīstībā un iekļāva dažādas izpēti metodes – intervijas, novērojumus, testus. Kad zīdāim bija 2–3 mēneši, pētnieki intervēja vecākus, novēroja viņu bērnus un detalizēti analizēja dažādas bērnu reakcijas uz ikdienas notikumiem. Viņi turpināja longitudināli izsekot vecākiem un bērniem ar intervijām sākotnēji ik pa 3 mēnešiem, vēlāk ik pa 6 mēnešiem līdz bērna 5 gadu vecumam, tad reizi gadā līdz bērna 8–9 gadu vecumam. Pamata izlasē bija 133 bērni, un 107 no viņiem tika intervēti arī 16–17 gadu vecumā. Analizējot intervijas un novērojumus, pētnieki izveidoja deviņas temperamenta dimensijas un vēlāk tās apkopoja trīs temperamenta grupās: *grūtais temperaments*,

vieglais temperaments un *lēni iesilstošais temperaments*. Šīs deviņas temperamenta dimensijas ir šādas: aktivitātes līmenis (*activity level*), pirmā reakcija uz jauno (*approach/withdrawal*), reakcijas intensitāte (*intensity of reactions*), sensorais/fiziskais jūtīgums (*sensory threshold*), pielāgošanās (*adaptability*), regularitāte (*regularity*), noskaņojums (*mood*), neatlaidība (*persistence and attention span*) un uzmanības nenoturība (*distractibility*). „Grūtais temperaments” apzīmē šādas temperamenta īpašības: bioloģisko funkciju regularitātes trūkums, intensīvas reakcijas, noraidošā reakcija uz jauniem stimuliem vai vidi, vāja pielāgošanās, biežs negatīvs noskaņojums. Zīdaiņi ar „grūto temperamentu” spēcīgi un ilglaicīgi raud, grūti nomierinās pēc satraukuma. Tāpat šiem zīdaiņiem ir grūtības pieņemt nepazīstamus cilvēkus, nepierastu ēdienu, jaunas vietas. Viņu bioloģiskās funkcijas – miegs, izsalkums un defekācija – ir grūti paredzamas un neregulāras (Thomas & Chess, 1977). Zīdaiņus, kuru uzvedība un reakcijas tika iekļautas šo temperamenta dimensiju pretējā polā, raksturoja kā bērnus ar „vieglu temperamentu”, bet bērniem ar „lēni iesilstošo temperamentu” ir raksturīgs zems aktivitātes līmenis un tendence lēni pielāgoties jaunām situācijām, kā arī izvairīties no nepazīstamiem cilvēkiem. Terminu „grūtais temperaments” vēlāk plaši izmantoja pētījumos. Citi pētnieki (Bates & Bayles, 1988) uzskatīja, ka par bērna „grūto temperamentu” var uzskatīt pastiprinātu bērna prasīgumu, kas kombinējas ar augstu uzbudināmību, distresu attiecībā uz jaunām situācijām.

Grūtā temperamenta jēdziens radīja arī virkni problēmu – uzvedība, kas kādā vecumā un noteiktā situācijā var tikt vērtēta kā „grūta”, citā kontekstā par tādu nav uzskatāma. Piemēram, agrā bērnībā izvairīga uzvedība nepazīstamā vidē vai jaunā situācijā var būt gan adaptīva, gan neadaptīva. Pieaugot piesardzība svešās situācijas var būt vērtējama kā adaptācijas iezīme (Rothbart & Ahadi, 1994). Piemēram, zīdains vai mazbērns ar nenoturīgu uzmanību var būt vieglāk nomierināms (šo var uztvert kā pozitīvu iezīmi), bet skolas gaitās uzmanības nenoturība var bērnam radīt problēmas (Rothbart et al., 2001). Tomasa un Česas modelis tiek plaši izmantots vecāku izglītošanā un joprojām ir uzskatāms par praktisku pieeju, kas palīdz vecākiem labāk izprast savus mazulis. Pagājušā gadsimta astoņdesmitajos gados paralēli tika attīstītas vairākas temperamenta teorijas, kuras īsumā aplūkotas turpmāk.

Emocionalitātes, aktivitātes, sabiedriskuma (*Emotionality, Activity, Sociability*) struktūra. Lai izprastu bērna temperamentu, Arnolds Bass (*Arnold Buss*) un Roberts Plomins (*Robert Plomin*) (1984) pētīja zīdaiņus, jo uzskatīja: ja temperamentam ir ģenētiski noteikts, iedzimts pamats, tad to daudz labāk varēs novērot mazos bērnos nekā pieaugušajos. Viņi vecākiem uzdeva jautājumus par zīdaiņu uzvedību, lai noskaidrotu, kādas ir iedzimtās temperamenta iezīmes, kuras izpaužas, pirms bērnam ir bijusi iespēja iemācīties noteiktu uzvedību kā reakciju uz vidi. Šie pētnieki kritizēja Tomasa un Česas sarežģīto temperamenta modeli un izveidoja vienkāršāku, vieglāk uztveramu modeli, kurā vērojama ietekme no pieaugušo personības teorijām, sevišķi no Aizenka (*Eysenck*). Bass un Plomins izvirzīja trīs temperamenta dimensijas: 1) emocionalitāte (emocionalitāte saskan ar Aizenka neirotizma dimensiju), 2) aktivitāte, 3) sabiedriskums (atbilst ekstraversijai/introversijai pēc Aizenka). Kā iespējamās papildu dimensijas viņi nosauca arī impulsivitāti un kautrīgumu. Emocionalitāte ir pamata dimensija modelī un attiecas uz to, cik emocionāls un viegli uzbudināms ir mazulis. Daži bērni pat niecīga stresa gadījumā reaģē ar raudām un dūsmām, kamēr citi ir mierīgi. Aktivitāte norāda, cik aktīvs ir bērns. Tiek akcentēts ātrums un spēks,

ar kādu viņš iesaistās fiziskajās aktivitātēs. Daži bērni ir aktīvi lielāko daļu laika, citi – nē. Dažiem bērniem ir izteiktāks kustību ātrums nekā citiem. Trešā dimensija šajā modelī ir sabiedriskums. Tā attiecas uz to, vai mazulis priecājas vai izvairās no saskarsmes un sadarbības ar citiem. Daži mazuli ir vientuļnieki, bet citi – sabiedrības centrs.

Džeroms Kēgans (Kagan 1988) izveidoja modeli, kurā temperaments tiek aplūkots kā stabilas uzvedības un emocionālās reakcijas, kuras ir ģenētiski noteiktas. Šī ir vairāk kategoriāla, nevis dimensionāla pieeja, kurā temperamentam piemīt tikai viena iezīme – izvairīšanās no nepazīstamā jeb kautrīgums (*inhibition*). Gan Plomins un Buss, gan Tomass un Česa uzskatīja temperamenta izpausmes kā variāciju diapazonā no aktivitātes līdz pasivitātei. Kēgans lika uzsvāru uz kvalitatīvām atšķirībām temperamenta tipos. Viņš pētīja bērnus, kuri iekļāvās atšķirīgās kategorijās pēc viena rādītāja – savas atbildes reakcijas uz jauniem notikumiem un cilvēkiem. Pētot bērnus laboratorijas apstākļos, Kēgans novēroja, ka 15% 2–3 gadus vecu bērnu ir ļoti kautrīgi un bīkli nepazīstamās situācijās. Aptuveni tikpat daudz bērnu iesaistījās un neizvairījās no kontakta ar svešu cilvēku. Abas divas bērnu grupas uzrādīja augstu stabilitāti šajā aspektā arī pirmsskolas vecumā, stabili uzrādot augstu kautrīgumu un piesardzību, pretēji otrai grupai – runātīgiem un sociāli aktīviem bērniem. Jāpiezīmē, ka šajā pētījumā iekļautie kautrīgie bērni nebija piedzīvojuši emocionālu traumu. Kēgans uzsvēra emocionālās izpausmes un ilgtermiņa atmiņu regulējošo smadzeņu ceļu nozīmi bērna uzvedības stila veidošanā. Kēgana pētījumu rezultāti rādīja, ka bērniem ar atšķirīgu izvairīšanās uzvedību (kautrīgumu) ir atšķirības arī dažos fizioloģiskos rādītājos, kas saistīti ar bērna emocionālām reakcijām – sirdsdarbība, kortizola sekrēcija, acu zīlīšu paplašināšanās u. c. Tomēr, kā uzsver Kēgans, bērns nav uzskatāms par savas bioloģiskās struktūras upuri un pieaugot var attīstīt sociālās saskarsmes spējas, kā arī izvēlēties sava temperamenta izpausmēm atbilstošāko vidi. Piemēram, kautrīgs bērns, visticamāk, izveidos nelielu, bet stabilu draugu loku, kurā viņš jutīsies droši, vai izvēlēties vidi, kura ir stabila un pēc iespējas prognozējama.

Džūdita Danna (*Judith Dunn*) un Kerola Kendrika (*Carol Kendrick*) (1982) piedāvāja vēl vienu alternatīvu temperamenta modeli – temperaments attīstās sociālo attiecību kontekstā. Savos pētījumos viņi novēroja, ka vairums bērnu uz jaunākā brāļa vai māsas piedzimšanu reaģē, mainot uzvedību. Bērniem nereti parādās miega traucējumi, pastiprinās raudāšana un pieaug prasība pēc vecāku uzmanības. Dažas no šīm uzvedības izpausmēm ir saistītas ar bērnam raksturīgām temperamenta iezīmēm, mērītām jau pirms brāļa vai māsas piedzimšanas. Pētnieki konstatēja, ka temperamenta atšķirības bija saistītas arī ar attiecību kvalitāti starp māti un bērnu. Kā uzskata Danna un Kendrika, bērna temperaments ir atkarīgs no situācijas – uzvedību ietekmē sociālā vide jeb citi cilvēki, kuri ir kopā ar bērnu. Ja šīs attiecības un sociālā vide ir stabila, stabilas būs arī bērnu temperamenta iezīmes. Šajā temperamenta modelī tiek uzsvērts, ka ģenētika nav vienīgais faktors, kas nosaka stabilas uzvedības atšķirības starp indivīdiem. Arī pēdējās dekādēs arvien vairāk tiek uzsvērta bērna temperamenta attīstība sociālās vides kontekstā (Rothbart, 2011).

Hilla Goldsmita (*Hill Goldsmith*) un Džozefa Kemposa (*Joseph Campos*) (1986) pieeja uzsver emociju funkcionālo lomu bērna attīstībā. Šai modelī temperaments tiek skaidrots kā individuālas atšķirības primāro emociju izjūtās un izpausmēs. Pirmkārt, pastāv individuālas atšķirības starp to, kā dažādi bērni izjūt primārās

emocijas – dusmas, skumjas, bailes, riebumu, prieku, interesi un pārsteigumu. Otrkārt, pastāv atšķirīgs spēks jeb aktivitāte, ar kādu bērni pauž savas emocijas. Saskaņā ar šo modeli tieši pamata emocijas nosaka bērna iekšējos psiholoģiskos procesus un viņa uzvedību sociālajā mijiedarbībā, un tās var noteikt pēc unikālām sejas, pozas vai runas izteiksmēm.

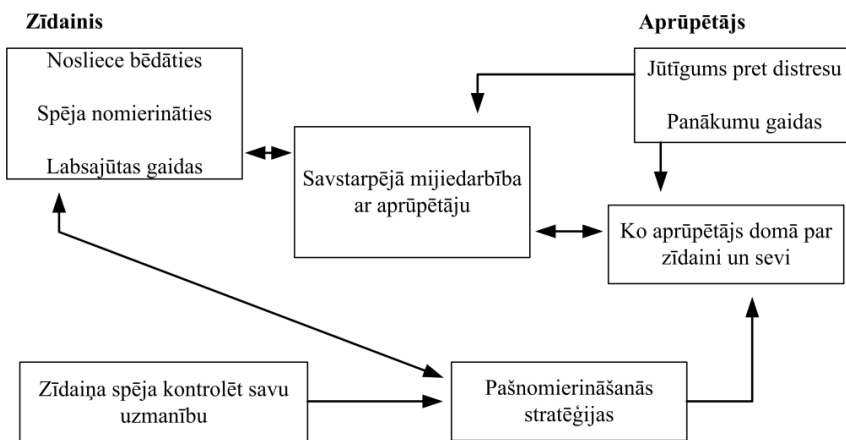
Šajā teorētiskajā modelī izmantots Rotbārtas reaktivitātes jēdziens un, tāpat kā Rotbārtas pieejā, tiek uzskatīts, ka emocijas starp indivīdiem variē, jo ir atšķirīgs emocionālās reakcijas ātrums un reakcijas intensitāte. Piemēram, zīdainim var būt zems sliekšnis, lai izjustu bailes, un spēcīga baiļu intensitāte. Šis bērns atšķirsies no mazuļa, kuram vajadzīgs ilgāks laiks vai spēcīgāks apdraudošs stimul, lai izjustu bailes, un viņa reakcijas uz vides stimuliem var būt vājas.

Astoņdesmito gadu sākumā Mērija Rotbārta pievērsās temperamenta pētījumiem, un pēdējo dekadžu laikā viņas teorētiskās atziņas un pētījumu rezultāti būtiski papildinājuši temperamenta izpratni, arī viņas veidotās vecāku aptaujas par bērnu uzvedību ir visplašāk lietotās aptaujas temperamenta pētījumos pēdējos gados (Putnam & Stifter, 2008). Rotbārta izvirza temperamenta struktūru, kurā ietverti trīs plaši faktori – reaktivitāte jeb ekstraversija (*surgency*), negatīvā emocionalitāte (*negative affect*) un apzināta reakciju kontrole (*effortful control*) jeb pašregulācijas spējas. Katrā faktorā iekļautas vairākas dimensijas, kuras tiks aplūkotas turpmāk (Rothbart et al., 2001; Rothbart, 2007; Rothbart, 2011). Rotbārtas pieeja attīstījusies uz Tomasa un Česas temperamenta teorētiskā modeļa bāzes un iekļauj dažas no viņu izveidotām 9 temperamenta dimensijām, bet tā ir daudz plašāka par Tomasa un Česas temperamenta izpratni. Rotbārtas pieeja iekļauj arī dažādas citu teoriju dimensijas, kā Basa un Plomina (Buss & Plomin, 1984) emocionalitāti, aktivitāti, sabiedriskumu, Kēgana (Kegan, 1998) kautrīguma jēdzienu un Goldsmita un Kemposa (Goldsmith & Campos, 1986) emocionalitātes dimensijas.

Rotbārtas temperamenta modelī īpaša uzmanība pievērsta bērna reaktivitātei un pašregulācijai, uzsverot mijiedarbību starp bērna reaktīvajiem impulsiem un viņa centieniem tos regulēt. Lai to aprakstītu, Rotbārta lieto metaforu – reaktivitāte funkcionē kā „gāzes pedālis”, kas ir nepārtrauktā mijiedarbībā ar „bremzēm”, kuru funkciju veic pašregulācija jeb apzinātā reakciju kontrole (Derribery & Rothbart, 1997). Rotbārta uzskata, ka reaktivitāte un apzinātā reakciju kontrole ir vispārēji un elastīgi temperamenta aspekti un tos iespējams aplūkot dažādos līmeņos – veģetatīvās nervu sistēmas, endokrīnā, uzvedības un emocionālā līmenī (Rothbart, 2011). Reaktivitāte saskaņā ar Rotbārtu ietver indivīda atbildes reakcijas uz stimuliem un izmaiņām vidē un iekļauj fiziskas un emocionālas reakcijas (Gartstein & Rothbart, 2003). Reaktivitāti var mērīt: 1) ar ātrumu, kādā tā notiek, 2) ar reakcijas spēku jeb intensitāti un 3) ar ātrumu, kādā pēc reakcijas indivīds atgriežas miera stāvoklī.

Temperamenta pašregulējošais aspekts ir apzināta reakciju kontrole. Tā iekļauj bērna spējas izvēlēties savas darbības secību konflikta situācijas apstākļos, plānot nākotni un atpazīt savas darbības kļūdas, un tā attīstās un pilnveidojas, bērnam augot (Rothbart & Rueda, 2005). Apzinātā reakciju kontrole ir spēja kavēt dominējošo automātisko reakciju. Apzināta reakciju kontrole tiek vadīta ar uzmanības pārslēgšanas palīdzību, un to ietekmē iedzimtība. Pirmajā dzīves gadā neirobioloģiskās attīstības rezultātā rodas atšķirības bērna spējā kontrolēt un bremsēt savu darbību, piemēram, vēlmi tuvoties kādam stimulam (Rothbart, 2007).

Pašregulācijas pamatā pirmajā dzīves gadā ir zīdaiņa pieaugošās spējas vadīt savas reakcijas, noturēt un pārslēgt uzmanību, nomierināties. Šīs spējas attīstās ar laiku, un to pilnīga nobriešana turpinās līdz pat pieaugušā vecumam (Thompson, 2011). Pašregulācijas spēju attīstība (sk. 1. attēlu) saistīta arī ar aprūpētāja spējām pieskaņoties mazuļa vajadzībām un atbildēt uz tām. Tās attīstās savstarpējā mijiedarbībā ar aprūpētāju (Rothbart, 2011).

1. attēls. Zīdaiņa nomierināšanās modelis (Rothbart, 2011)

Trešais temperamenta faktors ir negatīvā emocionalitāte. Tā ir bērna tendence uz stresu izraisošiem stimuliem vidē reaģēt ar augstu emocionalitātes līmeni, kas izpaužas kā dusmas, aizkaitināmība, bailes vai arī skumjas un vājas spējas nomierināties (Rothbart et al., 1994). Negatīvā emocionalitāte tiek uzskatīta par vienu no „grūtā temperamenta” agrīnajām pazīmēm (Bates, 1989). Šie trīs temperamenta faktori ir iekļauti Zīdaiņa temperamenta aptaujā (*Infant Behavioral Questionnaire*, IBQ) (Gartstein & Rothbart, 2003), kā arī tās saīsinātajā formā, kas veidotas, lai noskaidrotu 3–12 mēnešus vecu zīdaiņu temperamenta iezīmes (Putnam, Rothbart, & Gartstein, 2008). Šī aptauja adaptēta arī latviešu valodā (Zande & Sebre, 2012).

Reaktivitātes jeb pozitīvās emocionalitātes skala ietver motoriskās darbības aktivitātes līmeni, tempu un kustību diapazonu; labsajūtu no augstas intensitātes stimuliem; pozitīvas emocijas un uzbudinājumu, gaidot kādu patīkamu aktivitāti; vokālās reakcijas jeb lalināšanu un citu skaņu veidošanu ikdienas aktivitāšu laikā; uztveres jūtīgumu jeb zemas intensitātes stimulācijas pamanīšanu vai atpazīšanu; smaidīšanu un smiešanos jeb pozitīvas emocijas saistībā ar stimulu intensitātes, sarežģītības vai nesaskaņotības izmaiņām.

Negatīvās emocionalitātes skala ietver zīdaiņa nespēju nomierināties pēc satraukuma, uzbudinājuma vai vispārīgas somatiskās sistēmas aktivizēšanos; bailes jeb negatīvas emocijas, gaidot satraucošu, sāpīgu un/vai apdraudošu situāciju, un izbīļa reakciju uz jauniem sociāliem stimuliem; frustrāciju jeb negatīvas emocijas, sastopoties ar šķēršļiem savai darbībai vai mērķiem; skumjas jeb negatīvas emocijas / nomāktu garastāvokli, raudulīgumu un pazeminātu aktivitātes līmeni saistībā ar ciešanām, vilšanos vai zaudējumu.

Apzināta reakciju kontrole (pirmajā dzīves gadā šī skala raksturo zīdaiņa pašregulācijas spēju līmeni) ietver uzmanības noturību; labsajūtu no zemas intensitātes stimuliem jeb labsajūtu, kas gūta no aktivitātēm vai stimulācijas, kam piemīt zems intensitātes, sarežģītības, nesaskaņotības vai novitātes līmenis; tuvošanos jeb vēlmi pēc emocionāla siltuma un tuvības ar citiem neatkarīgi no kautrīguma vai ekstraversijas tendencēm; spēju nomierināties jeb nemiera, raudu, distresa samazināšanos brīžos, kad aprūpētājs mēģina nomierināt zīdaiņi.

Temperamenta neurobioloģiskais pamats

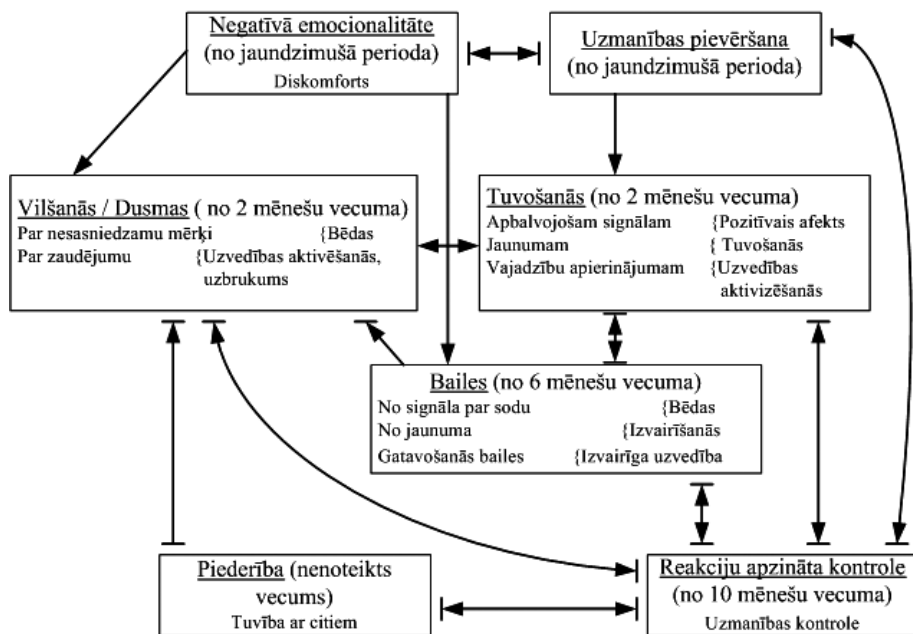
Temperaments tiek definēts kā bioloģiski pamatotas individuālas atšķirības – evolūcijas gaitā smadzenēs aktivizētas struktūras un mehānismi, kas nodrošina tūlītēju reakciju uz vides stimuliem, tā garantējot izdzīvošanu (Rueda & Rothbart, 2009). Analizējot temperamenta neurobioloģisko pamatu, Rueda un Rotbārta (Rueda & Rothbart, 2009) raksta, ka tie procesi, kuri veicina emociju vadīšanu, rodas uz fizioloģisku, neiroķīmisku un molekulāru parametru bāzes, kas atšķiras starp indivīdiem. Šo neirālo modeļu pamatā ir tuvošanās (pozitīvu pastiprinātāju uztvere un tiekšanās uz potenciāli pastiprinošiem stimuliem) un izvairīšanās (draudu atklāšana un izvairīšanās no tiem). Izvairīšanās jeb aizsardzības sistēma smadzenēs ietver limbiskās struktūras (hipotalāms un mandeļveida ķermenis), smadzeņu stumbra reģionus un orbitofrontālo garozu (Gray, 1982; Panksepp, 1998), un to regulē vispārējās neiroķīmiskās sistēmas un hormonālā darbība, kas rodas vidussmadzenēs. Mandeļveida ķermeņa funkcijas saistītas ar stimula ātru uztveri (īpaši negatīvu stimulu un potenciālu draudu ātru uztveri), informācijas atklāšanu un atšifrēšanu. Augsta reaktivitāte ir saistīta ar paātrinātām mandeļveida ķermeņa funkcijām (Rothbart, 2007). Kā uzskata Rueda un Rotbārta (Rueda & Rothbart, 2009), shēmas, kuras saistās ar tuvošanās reakcijām, ietver citas smadzeņu zemgarozas struktūras – svītrotu ķermeni, kas iesaistās automātisku tādu domu un uzvedības aktivēšanā, kas noved pie pozitīva rezultāta. Vēl viens informācijas pārstrādes ceļš, kas saistīts ar pozitīvo afektu, varētu būt no limbiskajiem reģioniem uz ventromediālo hipotalāmu un saistās ar oksitocīna līmeni (Panksepp, 1993, kā minēts Rueda & Rothbart, 2009).

Pirmajos mēnešos pēc dzimšanas zīdaiņiem vērojamas uzmanības pārslēgšanas grūtības, kas saistītas ar smadzeņu garozas agrīno attīstību (Rothbart et al., 2001). Zīdaiņa smadzenēm attīstoties, veidojas specifiska smadzeņu sistēma – uzmanības vadīšanas tīklojums, kas īpaši nozīmīgi veicina zīdaiņa agrīno pašregulācijas spēju jeb apzinātas reakciju kontroles attīstību. Tā būtiskākais mezglojums ir smadzeņu priekšējā cingulārajā un sānu prefrontālajā garozā (Posner & Rothbart, 2007). Šīs smadzeņu struktūras ir iesaistītas nepārtrauktā informācijas pārraudzībā un regulē uzvedību, domas un darbību (Rueda et al., 2004, kā minēts Rueda & Rothbart, 2009). Apzināta reakciju kontrole īpaši strauji attīstās pirmajos septiņos dzīves gados (Rothbart, 2007).

Temperamenta attīstība

Temperamenta iezīmes ir iedzimtas, tām ir neurobioloģisks pamats, un to izpausmes mainās, bērnam nobriestot, un specifiskās izpausmes, īpaši pašregulācija, mainās visai krasi, zīdaiņim pirmajā dzīves gadā strauji attīstoties (Gartstein &

Rothbart, 2003). Kā atzīst Rotbārta (Rothbart, 2007), temperamenta iezīmes novērojamas jau jaundzimušā periodā, tomēr daudzus temperamenta aspektus pirmajā mēnesī pēc dzimšanas ir grūti novērot, jo tie vēl vāji izpaužas (Rothbart et al., 2001). Pirmajā dzīves mēnesī bērns samērā bieži demonstrē negatīvu emocionalitāti un noraidošu reakciju uz jauno. Tā kā tuvošanās sistēma smadzenēs veicina zīdaiņa tieksmi pēc apbalvojuma, tad šīs sistēmas aspekti – pozitīvais afekts, tuvošanās jauniem stimuliem, spēja socializēties – ir novērojami jau pirmajos trīs dzīves mēnešos, un pirmajā dzīves gadā tie strauji attīstās (Rothbart et al., 2001; Rothbart, Derryberry, & Hershey, 2000, kā minēts Rueda & Rothbart, 2009). Zīdaiņa negatīvā emocionalitāte – raudāšana un uzbudinājums – savu virsotni mēdz sasniegt apmēram divu mēnešu vecumā (Rothbart, 2007; Barr, 1990, kā minēts Porter & Hsu, 2003). Barrs un Gunnars (Barr & Gunnar, 2000, kā minēts Fisher, Rowe, & Feekery, 2004) uzskata, ka raudoša bērna ilgstoša nespēja nomierināties, kad vecāki viņu mierina, var būt uzskatāma par pirmo „grūtā temperamenta” indikatoru jau agrīnā vecumā. Vecumā starp četriem un sešiem mēnešiem zīdaiņiem raksturīga viegla kontakta dibināšana saskarsmē, kā arī augsta ieinteresētība par dažādiem stimuliem un vieglāka nomierināšanās (Rothbart et al., 2001; Rothbart & Bates, 1998). Šajā vecumā strauji attīstās mazuļa pašregulācijas spējas. Zīdaiņa periodā pieaug aktivitātes līmenis, un vērojama dusmu līmeņa „U” veida attīstība – laikā starp otro un sesto dzīves mēnesi dusmām ir tendence vājināties, jo pieaug zīdaiņa spējas pārslēgt uzmanību no viena objekta uz otru, bet vēlāk atbildes reakcija – dusmas – aktīvi tiek pausta situācijā, kurā nav sasniedzams kārotais objekts (Johnson, Posner, & Rothbart, 1991, kā minēts

2. attēls. Temperamenta sistēmu attīstība (Rothbart, 2011)

Bultas un līnijas attēlo attiecības starp sistēmām. Bultas – sekmēšana (pozitīva ietekme), līnijas – kavēšana.

Gartstein & Rothbart, 2003). Pirmā dzīves gada otrajā pusē zīdaiņiem raksturīga baiļu līmeņa paaugstināšanās, kas izpaužas noraidošā pieejā jaunajam, jeb kavēta tuvošanās jauniem vai intensīviem stimuliem, kas nodrošina aizsargfunkciju pret potenciāli bīstamiem objektiem un situācijām (Rueda & Rothbart, 2009).

Pirmā dzīves gada laikā arī zīdaiņu uzmanības noturības ilgums ir nevienmērīgs. Starp sešu un deviņu mēnešu vecumu tas samazinās, bet posmā no deviņiem mēnešiem līdz gada vecumam tam ir tendence pieaugt. Tas saistīts ar zīdaiņa uzmanības sistēmas attīstību (Posner & Rothbart, 1991, kā minēts Gartstein & Rothbart, 2003). Rotbārta uzskata, ka pirmā dzīves gadā zīdaiņa temperaments nosaka, vai viņš ir tendēts pievērsties kaut kam jaunam un neparastam vai arī novēršas no tā. Pirmajā dzīves gadā neurobioloģiskās attīstības rezultātā rodas atšķirības bērnu pašregulācijas spējās, piemēram, vēlmē tuvoties kādam stimulam, savukārt mazbērna un pirmsskolas vecuma posmā bērnam pakāpeniski attīstās spēja apzināti kontrolēt savas reakcijas un darbību kopumā (Rueda & Rothbart, 2009). Kā uzskata Rotbārta un Beits (Rothbart & Bates, 1998), bērna temperamenta attīstība intensīvi turpinās vecumposmā no dzimšanas līdz pirmsskolas vecumam. Temperamenta izpausmes zīdaiņa un pirmsskolas vecuma bērnu uzvedībā izpaužas dažādos veidos; tāpat, bērnam augot un nobriestot, arī bērna pašregulācijas mehānismi nobriest un stabilizējas.

Temperaments vides kontekstā

Bērna pašregulācijas spēju kopums un temperamenta iezīmes attīstās un izpaužas, nobriestot bērna galvas smadzenēm un saistībā ar bērna sociālo vidi (Rothbart & Bates, 1998). Jau Tomass un kolēģi (Thomass et al., 1968) Ņujorkas pētījuma rezultātā izvirzīja ideju par *goodness of fit* – savstarpēju saskaņošanu starp bērnu un vecākiem, proti, bērna attīstības rezultāts saistīts ar pakāpi, kādā bērna īpašības atbilst vecāku prasībām un gaidām. Tāpat vecāku audzināšana var paspīlgtināt vai tieši otrādi – vājināt bērna uzvedības iedzimtās tendences. Arī Rotbārta (Rothbart, 2011) atzīst, ka bērna attīstības gaitā notiek nemītīga temperamenta un vides ietekmes savstarpējā mijiedarbība, turklāt šī mijiedarbība jāskatās ne tikai mātes – bērna diādē, bet arī plašāk – ekonomiskā, kultūrvēsturiskā un politiskā kontekstā, kurā ģimene ar mazuli dzīvo. Zīdaiņa temperaments iespaido aprūpes kvalitāti, bet arī aprūpētājs un aprūpes vide iespaido mazuļa labsajūtu, tādēļ šo divu faktoru mijiedarbība jāpēta abos virzienos.

Analizējot zīdaiņa temperamenta un piesaistes attīstības saistības iepriekšējo dekāžu pētījumos, Rotbārta un Ahadi (Rothbart & Ahadi, 1994) atzīmē, ka tādu zīdaiņu, kuri ir temperamentāli ievirzīti uz paaugstinātu distresu un intensīvi raud, vecāki tendēti bērnam tuvoties ar distresu, negatīvāk raksturot bērnu, un tas var radīt vēlmi attālināties no mazuļa (Boukydis & Burgess, 1982). Bērnu ar pastiprinātu negatīvu noskaņojumu un regularitātes trūkumu vecāki ir tendēti attiecībās ar bērnu uzrādīt augstāku aizkaitināmību, naidīgumu un kriticismu, tā sekmējot risku šim bērna iezīmēm nostiprināties (Rutter & Quinton, 1984).

Pētnieki uzsver mātes emocionālā stāvokļa nozīmi bērna emociju attīstībā agrīnā dzīves posmā. Novērojot māšu un mazuļu saskarsmi, noskaidrots, ka mātēm, kurām ir paaugstināti depresijas simptomi, zīdaiņi 3 mēnešu vecumā izrāda mazāk pozitīvu emociju un mazāk raud salīdzinājumā ar mātēm, kurām nav depresijas (Tronick & Reck, 2009). Pētnieki atzīmēja, ka depresīvu māšu bērni pieredz mazāk pozitīvu

sociālo vidi un cenšas paši regulēt savu negatīvo afektu. Zīdaiņi, kuru mātēm ir distīmija, retāk smaida, biežāk pauž negatīvas emocijas (Field, Diego, Fernandez-Reich, & Ascencio, 2009). Mazuļa negatīvā emocionalitāte pirmajā dzīves gadā saistīta arī ar tēva izjūtām šajā laika posmā. Vīrieši, kuriem ir depresija, savus zīdaiņus uzskata par vairāk nomāktiem nekā tēvi, kuriem nav depresijas (Ramchandani et al., 2011). Tēvu depresija pirmajā gadā pēc bērna piedzimšanas saistās ar bērnu uzvedības un emocionālajām grūtībām 3,5 gadu vecumā (Ramchandani et al., 2008). Arī mātes trauksme pirms dzemdībām un pēcdzemdību periodā saistās ar augstāku mazuļa aktivitātes līmeni, distresu ierobežojuma brīžos un nomāktību 6 mēnešu vecumā (Hendrichs, Schenk, Schmidt, Velders, Hofman, Jaddoe et al., 2009). Pētot baiļu attīstību zīdaiņa vecumā, Gartšteina un kolēģi (Gartstein et al., 2010) noskaidroja, ka zīdaiņa bailīguma līmenis pirmajā dzīves gadā ir tieši saistīts ar mātes depresijas simptomu līmeni 4 mēnešus pēc dzemdībām. Tāpat, ja mātēm pēcdzemdību periodā ir depresija un zīdaiņim ir vājas pašregulācijas spējas, kā arī negatīva emocionalitāte, tas var sekmēt depresijas simptomu attīstību bērniem 18 mēnešu vecumā (Gartstein & Bateman, 2008).

Temperamenta attīstībā īpaši tiek uzsvērtā vecāku audzināšanas pieeja bērniem, kuriem ir iedzimtas, uz temperamentu balstītas grūtības ar apzinātu reakciju kontrolēšanu, pārmērīgi izteiktas negatīvās emocijas vai augsta tieksme dominēt (Putnam & Stifter, 2008). Veicot metaanalīzi par saistībām starp bērnu negatīvo emocionalitāti un audzināšanas pieejām, tika noskaidrots, ka ģimenēs ar zemu sociālekonomisko statusu novērota saistība starp mazuļa negatīvo emocionalitāti un mazāk atbalstošu audzināšanu ar lielākiem ierobežojumiem no vecāku puses (Paulussen-Hoogeboom et al., 2007). Pozitīvi noskaņoti vecāki un pozitīva sociālā vide var vājināt mazuļa negatīvo emocionalitāti, bet mazāk pozitīva vide un vāja sadarbība starp vecākiem ir saistīta ar zīdaiņa „grūto temperamentu” (Cutrona & Troutman, 1986). Augsts zīdaiņa negatīvās emocionalitātes līmenis var vecākos izraisīt atbildes reakciju – attālināšanos no mazuļa, un tas savukārt veicina zīdaiņa mēģinājumus nomierināties pašam, bez aprūpētāja, bet tas vēlāk var sekmēt nedrošas izvairīgas piesaistes attīstību. Vecāki, kuri ir nomākti, var pastiprināt bērna negatīvo emocionalitāti, kas, iespējams, veicina vēl lielāku nomāktību vecākiem. Latvijā līdz šim zīdaiņu temperamenta izpēte ir visai ierobežota. Cik zināms, šobrīd ir tikai viens pētījums šajā jomā (Zande, Sebre, 2012). Šī pētījuma rezultāti parādīja, ka mātes kompetences izjūta bija saistīta ar zīdaiņa temperamenta iezīmēm četrus mēnešus pēc dzemdībām. Mātes, kuras norādīja augstāku mazuļu negatīvās emocionalitātes līmeni, izjūta zemāku kopējo mātes kompetences izjūtas līmeni, kā arī zemāku apmierinātību ar mātes lomu.

Ir svarīgi, lai vecāki, profesionāļi un plašāka sabiedrība būtu informēti par mazuļa temperamentu, tā attīstību un to, kā vecāku – bērnu mijiedarbībā iesaistīts zīdaiņa iedzimtais faktors – temperaments. Šādas zināšanas palīdzētu labāk izprast sarežģījumus, kuri agrīni rodas bērna uzvedībā, kā arī sniegt profesionālu palīdzību ģimenēm, kurās aug mazuļi, un sekmēt veselīgu bērna attīstību ilgākā laika posmā. Šī raksta mērķis bija lasītāju iepazīstināt ar pēdējo dekāžu teorētiskajām atziņām par mazuļu temperamentu, kā arī sniegt īsu ieskatu temperamenta agrīnajā attīstībā un pētījumos par temperamentu vides kontekstā. Cerams, šis raksts raisīs pētnieku un profesionāļu interesi par šo nozīmīgo pētījumu lauku un sekmēs turpmākus temperamenta pētījumus Latvijā.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Barr, R. G. (1990). The normal crying curve: What do we really know? *Developmental Medicine and Child Neurology*, 32 (4), 356–362.
- Barr, R., & Gunnar, M. (2000). Colic: The transient responsivity hypothesis. In R. H. Barr, B. Hopkins, & J. H. Green (Eds.), *Crying as a sign, a symptom and a signal* (pp. 41–66). London: Mac Keith Press.
- Bates, J. E. (1989). Concepts and measures of temperament. In G. A. Kohnstamm, & J. E. Bates (Eds.), *Temperament in childhood* (pp. 3–26). New York: Wiley.
- Bates, J. E., & Bayles, K. (1988). The role of attachment in the development of behavior problems. In J. Belsky, & T. Nezworski (Eds.), *Clinical implications of attachment* (pp. 253–299). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Boukydis, C., & Burgess, R. (1982). Adult physiological responses to infant cries: Effects of temperament of infant, parental status, and gender. *Child Development*, 53, 1291–1298.
- Buss, A. H., & Plomin, R. (1984). *Early developing personality traits*. Hillsdale, NY: Erlbaum.
- Cutrona, C. E., & Troutman, B. R. (1986). Social support, infant temperament and parenting self – efficacy: a mediational model of postpartum depression. *Child Development*, 57, 1507–1518.
- Derryberry, D., & Rothbart, M. K. (1997). Reactive and effortful processes in the organization of temperament. *Development and Psychopathology*, 9 (4), 633–652.
- Dunn, J., & Kendrick, C. (1982). *Siblings*. London: Grant McIntyre Ltd.
- Escalona, S. K. (1968). *The roots of individuality: Normal patterns of development in infancy*. Chicago: Aldine.
- Field, T., Diego, M., Hernandez-Reif, M., & Ascencio, A. (2009). Prenatal dysthymia versus major depression effects on early mother – infant interactions: A brief report. *Infant Behavior and Development*, 32 (1), 129–131.
- Fisher, J., Rowe, H., & Feekery, C. (2004). Temperament and behavior of infants aged 4–12 months on admission to a private mother – baby unit and at 1- and 6- month follow-up. *Clinical Psychologist*, 8 (1), 15–21.
- Gartstein, M. A., & Rotbarth, M. K. (2003). Studying infant temperament via the revised infant behavior questionnaire. *Infant Behavior & Development*, 26 (1), 64–86.
- Gartstein, M. A., & Bateman, E. (2008). Early manifestations of childhood depression: influences on infant temperament and parental depressive symptoms. *Infant and Child Development*, 17, 223–248.
- Gartstein, M. A., Bridgett, D., Rothbart, M. K., Robertson, C., Iddins, E., Ramsay, K., & Schlect, S. (2010). A Latent growth examination of fear development in infancy: Contributions of Maternal depression and the risk for toddler anxiety. *Developmental Psychology*, 46 (3), 652–668.
- Goldsmith, H. H., & Campos, J. J. (1986). Fundamental issues in the study of early temperament: The Denver Twin Temperament Study. In M. H. Lamb, & A. Brown (Eds.), *Advances in developmental psychology*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Gray, J. A. (1982). *The neuropsychology of anxiety: An enquiry into the functions of the septo – hippocampal system*. New York: Oxford University Press.
- Hendrichs, J., Schenk, J. J., Schmidt, H. G., Velders, F. P., Hofman, A., Jaddoe, V. W. V., Verhulst, F. C., & Tiemeier, H. (2009). Maternal pre – and postnatal anxiety and infant temperament. The generation study. *Infant and Child Development*, 18 (6), 556–572.
- Johnson, M. H., Posner, M. I., & Rothbart, M. K. (1991). Components of visual orienting in early infancy: Contingency learning anticipatory looking and disengaging. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 3, 335–344.
- Kagan, J. (1988). *Temperamental contributions to social behaviour*. *American Psychologist*, 44 (4), 668–674.

- Panksepp, J. (1993). Neurochemical control of moods and emotions. Amino acids to neuropeptides. In M. Lewis, & J. M. Haviland (Eds.), *Handbook of emotions* (pp. 87–107). New York: Guilford Press.
- Panksepp, J. (1998). *Affective Neuroscience: The foundations of human and animal emotions*. New York: Oxford University Press.
- Paulusen-Hoogbeem, M. C., Stams, G. J., Hermanns, J. M., & Peetsma, T. T. (2007). *Child negative emotionality and parenting from infancy to preschool: a meta-analytic review*. *Developmental Psychology*, 43 (2), 438–453.
- Porter, C., & Hsu, H. (2003). First – time mothers' perceptions of efficacy during the transition to motherhood: links to infant temperament. *Journal of Family Psychology*, 17 (1), 54–64.
- Posner, M. I., & Rothbart, M. K. (1991). Attention mechanisms and conscious experience. In M. Rugg, & A. D. Milner (Eds.), *The neuropsychology of consciousness* (pp. 91–112). London, Academic Press.
- Posner, M. I., & Rothbart, M. K. (2007). Research on attention networks as a model for the integration of psychological science. *Annual Review of Psychology*, 58, 1–23.
- Posner, N. I., Rothbart, M. K., & Sheese, B. (2007). The anterior cingulate gyrus and the mechanism of self – regulation. *Cognitive, affective & behavioral neuroscience*, 7 (4), 391–395.
- Putnam, S. P., Rothbart, M. K., & Gartstein, M. A. (2008). Homotypic and Heterotypic continuity of five – grained temperament during infancy, toddlerhood, and early childhood. *Infant and Child Development*, 17, 387–405.
- Putnam, S. P. & Stifter, C. A. (2008). Reactivity and regulation: the impact of Mary Rothbart on the study of temperament. *Infant and Child Development*, 17 (4), 311–320.
- Ramchandani, P. G., O'Connor, T. G., Evens, J., Heron, J., Murray, L., & Stein, A. (2008). The effects of pre – and postnatal depression in fathers: A natural experiment comparing the effects of exposure to depression on offspring. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49 (10), 1069–1078.
- Ramchandani, P. G., Psychogiou, L., Vlachos, H., Iles, J., Setlva, V., Netsi, E., & Lodder, A. (2011). Paternal depression: An examination of its links with father, child and family functioning in the postnatal period. *Depression And Anxiety*, 28 (6), 471–477.
- Rothbart, M. K. (1981). Measurement of temperament of infancy. *Child Development*, 52, 569–578.
- Rothbart, M. K. (2007). Temperament, development, and personality. *Association for Psychological Science*, 16, 207–212.
- Rothbart, M. K. (2011). *Becoming who we are. Temperament and personality in development*. The Guilford Press, New York, London.
- Rothbart, M. K., & Ahadi, S. A. (1994). Temperament and the development of personality. *Journal of Abnormal Psychology*, 103 (1), 55–66.
- Rothbart, M. K., Ahadi, S. A., & Hershey, K. L. (1994). Temperament and social behavior in childhood. *Merrill – Palmer Quarterly*, 40, 21–39.
- Rothbart, M. K., & Bates, J. E. (1998). Temperament. In W. Damon (Series Ed.), & N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology: vol 3, Social, emotional, and personality development* (5th. ed., pp. 105–176). New York: Willey.
- Rothbart, M. K., Chew, K. H., & Gartstein, M. A. (2001). Assessment of Temperament in Early Development. In L.T. Singer, & P. S. Zeskind (Eds.), *Biobehavioral assessment of the Infant* (pp. 190–208). New York, Guilford Press.
- Rothbart, M. K., & Derryberry, D. (1981). Development of individual differences in temperament. In M. E. Lamb, & A. L. Brown (Eds.), *Advances in developmental psychology* (Vol. 1, pp. 37–86). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Rothbart, M. K., & Derryberry, D. (2000). *Temperament in children*. State of the Art lecture at the 26th International Congress of Psychology, July, 2000, Stockholm, Sweden.

- Rothbart, M. K., Derryberry, D., & Hershey, K. (2000). Stability of temperament in childhood: Laboratory infant assesment to parent report at seven years. *Temperament and Personality Development Over the Life Span*. In V. J. Molfese, & D. L. Molfese (Eds.), *Temperament and personality development over the life span* (pp. 85–119). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Rothbart, M. K., & Rueda, M. R. (2005). The development of effortful control. In U. Mayr, E. Awh, & S. Keele (Eds.), *Developing individuality in the human brain: A tribute to Michael I. Posner* (pp. 167–188). Washington, DC: American Psychological Association.
- Rueda, M. R., Fan, J., McCandliss, B. D., Halparin, J. D., Gruber, D. B., Lercari, L. P., & Posner, M. I. (2004). Development of attentional networks in Childhood. *Neuropsychologia*, 42 (8), 1029–1040.
- Rueda, M. R., & Rothbart, M. K. (2009). The Influence of Temperament on the Development of Coping: The Role of Maturation and Expierence. In E. A. Skinner, & M. J. Zimmer-Gembeck (Eds.), *Coping and the development of regulation. New directions for Child and Adolescent Development* (Vol. 124, pp. 19–31). San Francisco: Jossey – Bass.
- Rutter, M., Quinton, D. & Liddle, C. (1983). Parenting into two generations: Looking backwards and looking forwards. In N. Madge (Ed.), *Families at risk* (pp. 60–98). London: Heinemann Educational.
- Shirley, M. M. (1933). *The first two years: a study of 2.5 babies*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Thomass, A., & Chess, S. (1977). *Temperament and Development*. New York: Bruner/Mazel.
- Thomass, A., Chess, S., & Birch, H. G. (1968). *Temperament and behavioral disorders in children*. New York: New York University Press.
- Thomass, A., Chess, S., Birch, H. G., Hertzig, M. E., & Korn, S. (1963). *Behavioral individuality in early childhood*. New York: New York University Press.
- Thompson, R. A. (2011). Emotion and emotion regulation: Two sides of the developing coin. *Emotion Review*, 3 (1), 53–61.
- Tronick, E., & Reck, C. (2009). Infants of depressed mothers. *Harv Rev Psychiatry*, 17 (2), 147–156.
- Valentine, C. W. (1951; reprinted 1960). *The normal child and some of his abnormalities*. Baltimore: Penguin Books.
- Zande, D., Sebre, S. (2011). Zīdaiņa temperaments un mātes kompetences izjūta sievietēm ar dažādu dzemdību vides pieredzi. *LU Raksti*, 774, 81–96.

Summary

Despite the fact that the definition of the temperament has ancient roots, it is only in the recent decades that temperament theoretical models have been developed and infants' temperament has been actively studied by researchers. Unfortunately in Latvia this important area of research is still not sufficiently mastered and the definition in the literature reflects the limitations. The purpose of this article is to introduce the last decades of theoretical models of temperament, the latest poll measuring infants' temperament as well as the results of the research on the development of infant temperament in the first year of life.

Keywords: *infants' temperament, negative emotionality, self-regulation.*

Dzīvesspēks un tā novērtēšanas metodes *Resilience and Resilience Assessment Methods*

Līga Sovere

Latvijas SOS bērnu ciematu asociācija
Valmieras SOS bērnu ciemats
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
E-pasts: ligas@inbox.lv

Ieva Bite

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

Šī raksta mērķis ir apkopot teorētiskās atziņas par dzīvesspēka (*resilience*) fenomenu, kā arī raksturot dzīvesspēka novērtēšanas metodes. Pētījumiem par dzīvesspēku raksturīga liela dažādība, kas saistīta gan ar atšķirīgo dzīvesspēka jēdziena izpratni, gan daudzveidību pētījumu dizainā. Daudzi pētnieki veltījuši uzmanību dzīvesspēka, stresu izraisošu un traumatisku notikumu pieredzes izzināšanai, pētot saistību starp dzīvesspēku, riska faktoriem un aizsargājošajiem faktoriem. Līdzās teorētiskiem pētījumiem ir izstrādātas un pielietotas dzīvesspēku veicinošas intervences un terapijas. Dzīvesspēka konstrukta izpētē liela nozīme ir pētnieku izveidotajām dzīvesspēka novērtēšanas metodēm. Šai rakstā detalizētāk raksturota Dzīvesspēka aptauja pieaugušajiem (*Resilience Scale of Adults, RSA*) (Hjemdal et al., 2001; Friberg et al., 2003; Friberg et al., 2005), ko Latvijā 2010. gadā adaptējušas L. Sovere un I. Bite.

Atslēgvārdi: dzīvesspēks, dzīvesspēka novērtēšanas metodes.

Dzīvesspēka izpratne

Daudzu nozaru pētnieki pēdējās desmitgadēs pievērsuši uzmanību faktam, ka daļa cilvēku pēc pieredzētiem nelabvēlīgiem notikumiem pēc kāda laika stāsta par piedzīvotām pozitīvām izmaiņām, kamēr uz citiem pārdzīvotā pieredze iedarbojusies nelabvēlīgi (McMiller, 1999). Minētos faktus izskaidro dzīvesspēka fenomēns. Tā izpētes pirmsākumi saistāmi ar 1955. gadu, kad Havaju salu arhipelāga Kauai salā starpdisciplinārā pētījumā psihologi, pediatri, sabiedrības veselības struktūru un sociālie darbinieki sāka pētīt 698 jaundzimušos. Pētījums turpinājās četrus gadus desmitus, tā laikā tika pārbaudīta dažādu bioloģisko un psihosociālo faktoru, stresu izraisošu dzīves notikumu un aizsargājošo faktoru ietekme uz saliedētas multietniskas grupas pārstāvju attīstību. Kauai longitudinālā pētījuma vadošā pētniece, Kalifornijas Universitātes attīstības psiholoģijas profesore un bērnu psiholoģe Emija Vernere (*Emmy Werner*), analizējot pētījuma rezultātus, rakstīja: „pētnieki izmantoja jēdzienu „dzīvesspēks”, lai aprakstītu trīs veidu fenomenus: labus attīstības iznākumus, pastāvot paaugstinātam riskam, pastiprinātu kompetenci stresa apstākļos un atgūšanos no traumas” (Werner, 1995).

Mūsdienās dzīvesspēka pētījumu aktualitāte nemazinās. Pastiprinoties spriedzei starptautiskajā politikajā vidē saistībā ar terorisma draudiem un bruņotiem konfliktiem, izpratne par traumas ietekmi un iezīmēm, kas veicina indivīdu dzīvesspēku, pēdējos gados pieaug un kļūst nozīmīgāka (Hoge et al., 2007).

Analizējot pētījumus par bērniem, kas pakļauti stresa pilnām situācijām, Šmite un kolēģi (Smith & Carlson, 1997) konstatējuši, ka tie parāda tikai daļēju saistību starp riska smagumu un psiholoģiskajiem traucējumiem nākotnē. Longitudinālie pētījumi, kas novērtē riskus un iznākumus, rāda, ka daudzi bērni vai pat lielākā daļa riskam pakļauto bērnu turpmāk neuzrāda negatīvu rezultātu un tā vietā ir dzīvesspēcīgi, tas ir – spējīgi pārvarēt attīstības riskus un nelaimes bez acīmredzamiem negatīviem gala iznākumiem (Rutter, 1985, kā minēts Smith & Carlson, 1997).

Astoņdesmito gadu sākumā interese par dzīvesspēka konstruktu tika pievērsta psihiatrijas nozarē. Kā psihoanalītisks konstrukts dzīvesspēks tiek attiecināts uz indivīda dinamisku spēju mainīt savu ego kontroles modālo līmeni atbilstoši vides konteksta pieprasītajam raksturojumam (Block, Block, & Morrison, 1981). Ja apskata ego dzīvesspēka gradācijas, tad vienā no galējām izpausmēm tas saistīts ar spēju būt attapīgams (*resourceful*), elastīgam, ar pieejamām problēmu risināšanas stratēģijām, bet otru galējību raksturo ego trauslums, kas iekļauj vāju elastību (Block & Block, 1980, kā norādīts Wagnild & Young, 1993).

Turpmākajos gados dzīvesspēka jēdziena skaidrojumi un definīcijas ir vērstas gan uz indivīda personisko vai ģimenes raksturojumu, gan fokusējas uz jēdzienā iekļautajiem procesiem, mehānismiem vai iznākumiem. Astoņdesmito gadu beigās dzīvesspēks definēts kā aizsargājošs faktors, kas pasargā indivīdus no psihotiskiem traucējumiem, bet cilvēki, kam piemīt dzīvesspēks, aprakstīti kā tādi, kam raksturīga pašcieņa, ticība savai pašefektivitātei, problēmu risināšanas iemaņas un apmierinātība ar savstarpējām attiecībām (Rutter, 1987, kā minēts Wagnild & Young, 1993). Dzīvesspēks ir aprakstīts gan kā indivīda spēja izturēt dzīves izaicinājumus, atgūties no tiem un uzlabot garīgo veselību (Ruff et al., 1998, kā minēts Wagnild & Young, 1993), gan kā sekmīga adaptācija, pastāvot stresu izraisošiem dzīves notikumiem (Werner, 1993, kā minēts Wagnild & Young, 1993).

Šmites un kolēģu (Smith & Carlson, 1997) pētījumā apskatītas trīs dzīvesspēka definīcijas. Dzīvesspēks ir ticis pielīdzināts pārvarēšanai (*coping*) un definēts kā spēku sakopošana, lai, pastāvot nozīmīgam apdraudējumam, atjaunotu un saglabātu iekšējo un ārējo līdzsvaru. Dzīvesspēks ir apskatīts arī kā atgūšanās no traumām: vardarbības vai ievainojumiem, un, visbeidzot, dzīvesspēks ir definēts kā aizsargājošie faktori vai procesi, kas iegrožo saistību starp stresu un risku, no vienas puses, un pārvarēšanu un kompetenci, no otras. Tādējādi dzīvesspēks ir saistīts gan ar stresa un pārvarēšanas, gan riska paradigmām (Masten, Best, & Garmezy, 1984).

Analizējot pētījumus par bērniem piemītošo dzīvesspēku, somu pētniece Kerkeinenā un kolēģi (Kärkäinen, Rätty, & Kasanen, 2009) norādījuši, ka dzīvesspēcīgos bērnus raksturo augsta pašcieņa, kompetences izjūta, iekšējais kontroles lokuss, atvērtība jaunai pieredzei, kā arī verbālās spējas, savstarpējo attiecību veidošanas un problēmu risināšanas prasmes, turklāt šiem bērniem ir veselīgas cerības par nākotni, ilgtermiņa sasniedzumu mērķi, viņi ir optimistiski par nākotni un ieinteresēti paplašināt savas aktivitātes (McMillan & Reed, 1993; Wang, Haertel, & Walberg, 1998; Werner, 1989). Minētās iezīmes, pārlicība un kompetence dzīvesspēcīgiem

bērniem ļauj uzlabot savus akadēmiskos sasniegumus, savukārt panākumi skolā stiprina bērnu pašcieņu un ticību saviem sasniegumiem (Kärkäinen, Rätty, & Kasanen, 2009). Sasniegumi skolā bieži tiek uzskatīti par dzīvesspēka indikatoru. M. Vanga un kolēģi izglītības dzīvesspēku definējuši kā „studentu spēju gūt akadēmiskus un sociālus panākumus par spīti esošajām personīgajām un vides likstām” (Wang, Haertel, & Walberg, 1998, kā norādīts Kärkäinen, Rätty, & Kasanen, 2009). Saistot izglītības dzīvesspēku ar tieksmi mācīties, tiek ņemti vērā tādi aspekti kā neatlaidība turpināt iesākto, pat saskaroties ar grūtu uzdevumu, spēja atgūties no vilšanās un neveiksmēm un spēja izturēt frustrāciju (Carr & Claxton, 2002; Claxton, 2002, kā minēts Kärkäinen, Rätty, & Kasanen, 2009).

Pārskatot pētījumus par dzīvesspēku, Ella Vanderbilta-Adriance un kolēģi (Vanderbilt-Adriance et al., 2008) secina, ka dzīvesspēka kā globāla konstrukta izmantošana saistībā ar augstu riska līmeni attaisnojas reti, un ierosina sašaurināt dzīvesspēka formulējumu, fokusējoties uz specifiskiem iznākumiem dažādos attīstības posmos. Autori atsauca uz pētījumiem, kuros konstatēts, ka bērni, kas piedzīvojuši daudz nelabvēlīgu notikumu, var būt veiksmīgi skolā sociālajā un akadēmiskajā jomā jaunākajā skolas vecumā, bet piedzīvot pasliktināšanos pusaudžu gados. Nereti bērni, kas tiek galā ar skolas uzdevumiem, var uzrādīt problēmas citās jomās, piemēram, kļūst depresīvi (Luthar et al., 1993, kā minēts Vanderbilt-Adriance et al., 2008). Norādot, ka pēdējos gados dzīvesspēks tiek raksturots vairāk kā dinamisks process, nevis stabila, statistiska iezīme, Vanderbilta-Adriance un kolēģi (Vanderbilt-Adriance et al., 2008) uzsver, ka, izvērtējot dzīvesspēku saistībā ar zemāku un augstāku risku, nepieciešams pētīt tā noturību laikā un dzīvesspēka nepārtrauktību dažādās dzīves jomās.

Biežāk dzīvesspēks pētīts bērnu, pusaudžu un jauniešu grupās (Werner, 1995; Lundman et al., 2007; Ong et al., 2009), noskaidrojot sakarības starp dzīvesspēku, negatīviem dzīves notikumiem un citiem garīgo veselību raksturojošiem rādītājiem (Oshio et al., 2003; Hjemdal et al., 2007). Tomēr pēdējos gados tiek uzskatīts, ka nepieciešams plašāk pētīt arī citus vecumposmus, jo dzīvesspēks ir viens no attīstības fenomeniem, kas var mainīties vai mazināties jebkurā dzīves posmā (Lundman et al., 2007). Tieši vecums bieži tiek saistīts ar pieaugošu skaitu negatīvu dzīves notikumu (piemēram, dzīvesbiedra zaudējumu, aiziešanu pensijā), līdz ar to dzīvesspēks var būt viens no potenciālajiem resursiem gados vecākiem cilvēkiem (Wallace et al., 2001).

Dzīvesspēks un aizsargājošie faktori

Viens no ierosinājumiem ir definēt, ka dzīvesspēks ir aizsargājoši faktori, procesi un mehānismi, kas, par spīti stresu izraisošu notikumu pieredzei, nodrošina spēju izturēt nozīmīgus riskus psihopatoloģijas attīstībai un ļauj sasniegt labu rezultātu (Hjemdal et al., 2006). Savukārt Rutgers aizsargājošos faktorus definējis kā „ietekmes, kas maina, uzlabo vai pārveido personas reakciju uz vides risku, kas paredz negatīvu problemātiku” (Rutter, 1985, kā minēts Smith & Carlson, 1997).

Starpdisciplinārie pētījumi apstiprinājuši, ka trīs svarīgākās jomas, kas pasargā vai mazina ietekmes, ir individuālā atribūcija, resursi un klimats ģimenē, kā arī atbalsta sistēmas plašākā vidē (Garmezy, Masten, & Tellegen, 1984). Arī turpmākajos gados, meklējot atbildes uz jautājumiem, kādēļ pēc traumatiskiem notikumiem daļa

indivīdu piedzīvo garīgo augšanu, bet citu stāvoklis pasliktinās, tika attīstītas idejas gan par dzīvesspēku kā personību raksturojošu iezīmju kopumu, gan sociālā atbalsta nozīmi (Carver, 1998). Analizējot līdzšinējos pētījumus, līdzīgu atzinumu izdarījuši Volass un kolēģi (Wallace et al., 2001), norādot, ka indivīdus var uzskatīt par dzīvesspēcīgiem, ja viņiem ir atbilstošas iekšējo faktoru (personiskās īpašības) un ārējo faktoru (piemēram, sociālais atbalsts) kombinācijas, no kurām viņi var smelties, saskaroties ar dzīves likstām. Šie aizsargājošie faktori ir iedalāmi divās plašās kategorijās: individuālie faktori un ģimenes/kopienas atbalsta faktori (Bergeman & Wallace, 1999; Garnezy, 1985; Rutter, 1987).

Individuālie aizsargājošie faktori un dzīvesspēks

Analizējot pētījumus par būtiskākajiem individuālajiem faktoriem, kas saistīti ar bērnu dzīvesspēku, ņemot vērā stresu un risku, Šmite un kolēģi (Smith & Carlson, 1997) norāda, ka tie ir bērna temperaments un raksturs (Werner, 1989). Pētījumu rezultāti ļauj secināt, ka tiem zīdaiņiem, kam piemīt t. s. „grūtais temperaments” vai „lēni iesilstošais temperaments”, varētu būt grūtāk pārvarēt stresu nekā zīdaiņiem ar „vieglo temperamentu” (Thomas & Chess, 1984). Dzīvesspēcīgi bērni ir prasmīgāki, meklējot un saņemot atbalstu no pieaugušajiem, bet lielākiem bērniem nozīmīgi aizsargājošie faktori ir sabiedriskums un humors (Masten, 1984; Werner & Smith, 1992). Pētījumi par koledžas studentu dzīvesspēka un personības iezīmju saistību parāda, ka ar dzīvesspēka aptauju iegūtie punkti negatīvi korelē ar BFI Neirotizisma skalas punktiem un pozitīvi – ar Ekstraversijas, Atvērtības pieredzei un Apzinīguma skalas rezultātiem (Nakaya, Oshio, & Kaneko, 2006). Līdzīgi, bet plašāki rezultāti iegūti, pētot saistību starp pieaugušo dzīvesspēka faktoriem (noteikti ar Dzīvesspēka aptauju pieaugušajiem (DzSAP) – RSA (*Resilience Scale for Adults*), nodalot piecus faktoros: personības spēks (*personal strenght*), sociālā kompetence (*social competence*), strukturēts stils (*structures style*), ģimenes saliedētība (*family cohesion*) un sociālie resursi (*social resources*)) un personības iezīmēm (mērītas ar *Big Five/5PFs*), kognitīvajām spējām, kā arī sociālā intelekta rādītājiem (*The Tromso Social Inteligence Scale*, TSIS). Pētījuma rezultātā konstatēts, ka ar dzīvesspēka aptauju noteiktais faktors „personības spēks” ir visvairāk saistīts ar 5PFs iezīmi „emocionālā stabilitāte”, ar dzīvesspēka aptauju noteiktā „sociālā kompetence” saistīta ar 5PFs iezīmēm „ekstraversija” un „labvēlība”, kā arī sociālā intelekta faktoru „sociālās prasmes”, bet dzīvesspēka aptaujas faktors „strukturētais stils” saistīts ar 5PFs iezīmi „apzinīgums” (Friborg et al., 2005). Pēdējo gadu pētījumos arvien biežāk vērojami mēģinājumi identificēt tos vides, ģenētiskos, epiģenētiskos un neirālos mehānismus (*neural mechanisms*), kas ir dzīvesspēka pamatā (Feder et al., 2009).

Dzīvesspēks, pārvarēšana un izturība

Pielīdzinot dzīvesspēku stresa pārvarēšanai (*coping*), Šmite un kolēģi (Smith & Carlson, 1997) norāda, ka viena no izplatītākajām – Lezarusa un Folkmanes definīcija – stresa pārvarēšanu raksturo kā pastāvīgi mainīgas kognitīvas un bihevioreālās pūles tikt galā ar specifisku ārējo un/vai iekšējo pieprasījumu, kas ir novērtēts kā apgrūtinājums vai pārsniedz personas resursus (Lazarus & Folkman, 1984). Atzīstot kādu notikumu par stresu izraisošu, cilvēki novērtē gan attiecīgo notikumu, gan personīgos resursus un izvēlas stresa pārvarēšanas stratēģiju. Stresa pārvarēšanas

stratēģija ir iemācīta, apzināta un mērķtiecīga emocionāla un uzvedības reakcija uz stresoru, kas tiek lietota, lai adaptētos vidē vai to mainītu (Ryan, 1988). Analizējot pētījumus par stresa pārvarēšanas stratēģijām, Šmite un kolēģi (Smith & Carlson, 1997) norāda, ka vairākums no tiem diferencē aktīvās un pasīvās stratēģijas. Uz problēmu fokusētās stresa pārvarēšanas stratēģijas saistītas ar informācijas meklēšanu vai stresa avota pārvarēšanu un ir piemērotākas, ja stressors tiek uztverts kā pārveidojams. Turpretim uz emocijām fokusētās stresa pārvarēšanas stratēģijas vērstas uz adaptēšanos bez mēģinājumiem stresoru mainīt un visbiežāk tiek lietotas situācijās, kad stressors tiek uztverts kā nekontrolējams. Šīs stratēģijas ietver uzskatu/viedokļa (*outlook*) maiņu, emociju regulēšanu un prasa augstāku brieduma līmeni, tāpēc tās ne tik veiksmīgi spēj lietot mazi bērni (Band & Wiesz, 1988). Turpinot apskatu, autori (Smith & Carlson, 1997) norāda, ka spēju tikt galā ar stresu ietekmē arī resursi, ko persona var mobilizēt. Starp tiem nozīmīgākie ir ticība personīgajai kontrolei, pašefektivitātei, savai vērtībai. Fiziskā un garīgā veselība ietekmē izvēli, kādas stresa pārvarēšanas stratēģijas tiks izmantotas. Būtiski pārvarēšanas resursi ir zināšanas un intelīģence, bet īpaši – problēmu risināšanas prasmes. Nozīmīgi ir arī ekonomiskie resursi, kas paver iespējas izmantot sekundārās stresa pārvarēšanas stratēģijas, kā izklaides un izpriecas (Zeitlin & Williamson, 1994, kā minēts Smith & Carlson, 1997). Stresa pārvarēšanas spēja pati par sevi raksturota kā aizsargājošs faktors, bet tās trūkums uzskatāms par riska faktoru (Compass, Malcarne, & Fondacaro, 1988).

Hačinsone un Lema (Hutchinson & Lema, 2009), analizējot pētījumu par klientiem, kas nav gatavi atcerēties traumatisku pieredzi, norāda uz dažu autoru konstatējumu, ka represīvā stresa pārvarēšana (*repressive coping*) ir viena no stratēģijām, kas paaugstina dzīvesspēku (Bonnano et al., 2004), tomēr pieļauj iespēju, ka, izvēloties šādu stratēģiju, ilgtermiņā tā negatīvi atsaucas uz veselību.

Vārds *resilience* latviešu valodā tulkots arī kā „izturība” (Maslovska, 2008), tomēr šai darbā šāda pieceja netiek izmantota, uzskatot, ka vārdam „izturība” atbilstošāks tulkojums ir *hardiness*, kā arī pamatojoties uz to, ka, veidojot vienu no šobrīd populārākajām Dzīvesspēka aptaujām, tās autori Konors un Deividsons (Connor & Davidson, 2003) izturību uzskatījuši par vienu no nozīmīgākajiem dzīvesspēka aspektiem un to raksturojošus jautājumus iekļāvuši izveidotajā aptaujā.

Volass un kolēģi (Wallace et al., 2001) analizējot literatūru par izturības konstruktū (*hardiness construct*), norāda, ka to veido trīs komponenti: nodošanās (*commitment*), kontrole un izaicinājums (*challenge*), tas kalpo kā aizsargājošs resurss (Antonovsky, 1979) un sekmē indivīdu vispārīgo orientāciju dzīvē (Kobasa, 1982). Izaicinājums saistīts ar indivīda atvērtību jaunai pieredzei un tieksmi pieņemt pārmaiņas, kas nozīmīgas izaugsmei; nodošanās saistītas ar ticību sev un savai darbībai, bet kontrole – ar cilvēka uzskatu, ka viņš spēj kontrolēt savu likteni. Pētījumi vecāku cilvēku izlasē apstiprinājuši, ka visas trīs dimensijas ir nozīmīgi izturības konstrukta komponenti (Wallace & Bergeman, 2000). Saskaņā ar pozitīvās psiholoģijas kustību ir piedāvāts paplašināt dzīvesspēka jēdzienu un attiecināt to uz jebkuru indivīdu, kas parādījis izturību pēc postošiem dzīves notikumiem (Miller, 2003).

Izturība tiek raksturota kā attieksmju un prasmju modelis (*pattern*), kas ir kā ceļš uz dzīvesspēku paaugstināta stresa apstākļos. Ir konstatēts, ka pēdējo kursu studentiem, kas apmeklējuši izturību veicinošu kursu, uzlabojas gan izturības rādītāji, gan

akadēmiskie rezultāti (Maddi et al., 2009). Pētījumā par veciem cilvēkiem izturība raksturota kā personības individuālais faktors un līdzās sociālajam atbalstam tiek uzskatīta par nozīmīgu dzīvesspēka resursu (Wallace et al., 2001).

Ārējie aizsargājošie faktori – ģimenes un sabiedrības atbalsts

Lai arī daži indivīdi ir vairāk ievainojami, piedzīvojot stresu, neviens nav imūns, pārdzīvojot ekstrēmas situācijas. Pētījumi ir atklājuši, ka traumas radītā ietekme ir lielā mērā atkarīga no tā, vai cietušais var meklēt atbalstu, mierinājumu un drošību pie citiem. Stipras savstarpējās saites, ticība, ka citi būs pieejami, ja nepieciešams, mazina nedrošības, bezpalīdzības un bezjēdzīguma izjūtas (Walsh, 2007).

Apskatot pētījumus par sociālo atbalstu, Volass un kolēģi (Wallace et al., 2001) uzsver, ka sociālais atbalsts ir daudzdimensiju konstrukts, kas attiecināts uz starpperzonu attiecībām un iekļauj palīdzību, emocionālo atbalstu, apstiprinājumu/atbalstu formālā vai neformālā veidā (Kahn & Antonucci, 1980). Lai gan tiek nodalītas dažādas sociālā atbalsta apakšdimensijas, iekļaujot tā avotus (piemēram, ģimene, draugi, kaimiņi), tipu (piem., palīdzība, emocionālais atbalsts) un tādas dimensijas kā uztvertā atbalsta atbilstība aktuālajam, pētījumi pārsvarā fokusējas uz pieejamā ģimenes un draugu atbalsta kvantitāti. Daudz specifiskāk ģimenes un draugu atbalsta dimensijas ļauj novērtēt atbalstošo indivīdu skaits vai tīklojuma izmērs, kas pieejami personai saistībā ar dažādām jomām (piemēram, sociālā mijiedarbība, materiālā palīdzība, uzticības personas) (Wallace et al., 2001). Tiek uzskatīts, ka ģimenes locekļu loma, pretēji draugu lomai, atbalstošā tīklojumā mainās cilvēka mūža laikā (Antonucci & Jackson, 1987).

Šmite un kolēģi (Smith & Carlson, 1997), analizējot pētījumus par aizsargājošiem faktoriem, uzsver ģimenes nozīmi un norāda, ka dzīvesspēku ietekmē vecāku spēja nodrošināt atbalstu un vadību stresa un nelabvēlīgu notikumu laikā (Weinraub & Wolf, 1983). Ģimenes, kurās vecāki un bērni sakaras ar augstu risku, bet kuras, neņemot vērā dzīvi nabadzīgās un sagrautās kopienās, sekmīgi funkcionē, izmanto specifiskas pārvarēšanas stratēģijas. Šajās ģimenēs paplašinātā bērnu aprūpē tiek iekļautas vairākas personas, tiek pieļauta elastīga mātes loma un atrasti ārējie resursi un drošas nišas kopienā, tādas kā pēcskolas vai dienas aprūpes programmas (Furstenberg, 1990). Tēva klātbūtne un nekonfliktējošas attiecības uzlabo audzināšanu un bērna turpmāko attīstību (Stern & Smith, 1995). Pētot faktoros, kas saistīti ar dzīvesspēku nabadzīgās viena vecāka ģimenēs, kā nozīmīgākie tika uzsvērti ģimenes spēja adaptēties, iekšējais atbalsts ģimenē, draugu atbalsts, ģimenes izturība, pozitīva pieeja problēmu risināšanai un reliģija (Greeff & Fillis, 2009). Vēlākā bērnībā un agrīnajos pusaudžu gados pieredze tiek iegūta ne vairs tik daudz ģimenē, bet ārpus tās – īpaši skolā un starp vienaudžiem, tāpēc vidējā un vēlākā pusaudžu vecumā sociālais atbalsts var palielināt risku, ja pusaudzim ir negatīva vienaudžu grupa. Personas vecums ietekmē stresa novērtēšanas spēju, nozīmīgu pieredzēto dzīves notikumu skaitu un apjomu, pārvarēšanas resursus, kas pieejami šo notikumu pārvarēšanai, pārvarēšanas stilus un stratēģijas, bet ģimenei saglabājas amortizējošas funkcijas (Compass, 1987). Nozīmīgākie atbalsta avoti pusaudžiem iekļauj pašcieņas atbalstu, informatīvu atbalstu (piemēram, padomu problēmu risināšanā), instrumentālo atbalstu (piemēram, kā specifisku resursu vai institūciju nodrošināšanu, kas sniedz atbalstu problēmu risināšanā), biedrisku atbalstu vai iespējas piedalīties aktivitātēs

kopā ar citiem, tomēr, līdzīgi kā pieaugušajiem, reālais sociālā tīklojuma apjoms ir mazāk nozīmīgs nekā jauniešu subjektīvā uztvere par šī tīklojuma sniegto atbalstu (Berndt, 1989). Izjustais sociālais atbalsts pirms un pēc traumatiskajiem notikumiem tiek uzskatīts par būtisku faktoru, kas nosaka ievainojamību un pēctraumatiskā sindroma attīstību (Charuvastra et al., 2008).

Dzīvesspēka izpētes metodes

Atbilstoši pētnieku nostājai un akceptētajai dzīvesspēka definīcijai pētījumos tiek izmantotas daudzveidīgas pieejas un metodes. Daļa pētnieku neizmanto speciāli izveidotas dzīvesspēka aptaujas, bet novērtē traumatiskus notikumus piedzīvojušu cilvēku fiziskās un psihiskās veselību rādītājus, piemēram, depresijas līmeni un traumas izraisītos simptomus, un pēc minētajiem rādītājiem izdara secinājumus par dzīvesspēku. Šādi pētījumi veikti gan pēc sabiedrību satricinošiem notikumiem, piemēram, 11. septembra terora akta Ņujorkas tirdzniecības centrā, gan pēc atsevišķiem cilvēkiem nozīmīgiem traumatiskiem notikumiem, piemēram, tuva cilvēka nāves (Mancini & Bonanno, 2006).

Atšķirīga pieeja ir saistīta ar dzīvesspēka novērtēšanas aptauju izmantošanu. Autori, kas attīstījuši dzīvesspēka novērtēšanas aptaujas, ir devuši nozīmīgu ieguldījumu dzīvesspēka konstrukta izpētē. Vienu no plašāk izmatotajām dzīvesspēka aptaujām, kas adaptēta daudzās kultūrvidēs, izveidojuši ASV pētnieki Vagnilds un Jangs (Wagnild & Young, 1993). Autori aptauju izveidoja ar mērķi noteikt indivīdu adaptāciju veicinošās personības iezīmes. Viņi balstījās uz secinājumiem, ka par dzīvesspēcīgiem visbiežāk uzskata tos indivīdus, kuri, sakaroties ar nomācošām dzīves likstām, spēj adaptēties, atjaunot līdzsvaru un izvairīties no potenciāli kaitīgas stresa ietekmes. Aptauja veidota, izmantojot kvalitatīvā pētījumā veiktas intervijas ar divdesmit četrām gados vecākām sievietēm, kuras tika iztaujātas par to, kā tikušas galā ar pašu identificētiem traumatiskiem zaudējumiem (Wagnild & Young, 1990). Analizējot sieviešu stāstus, Vagnilds un Jangs izšķīra piecas savstarpēji saistītas tēmas, kas raksturo dzīvesspēku:

(A) nosvērtība (*equanimity*) – līdzsvarots skatījums uz savu dzīvi un pieredzi. Nosvērtību raksturo spēja pārdomāt plašāku pieredzi, būt brīvam un pieņemt notiekošo, tā mazina ekstremas reakcijas uz dzīves likstām (Beardslee, 1989; Kadner, 1989; May, 1986);

(B) neatlaidība (*perseverance*) – neatlaidīga darbība par spīti nelaimēm un drosmes zaudēšanai. Neatlaidība nozīmē gatavību turpināt pūlēt, lai atjaunotu dzīvi, un iekļauj pašdisciplīnu (Caplan, 1990; Druss & Douglas, 1988; May, 1986; Richmond & Beardslee, 1988);

(C) pašpaļāvība (*self-reliance*) – ticība sev un savām potenciālajām iespējām. Pašpaļāvība ir spēja būt atkarīgam no sevis paša un apzināties personīgo spēku un ierobežojumus (Caplan, 1990; Druss & Douglas, 1988; Richmond & Beardslee, 1988);

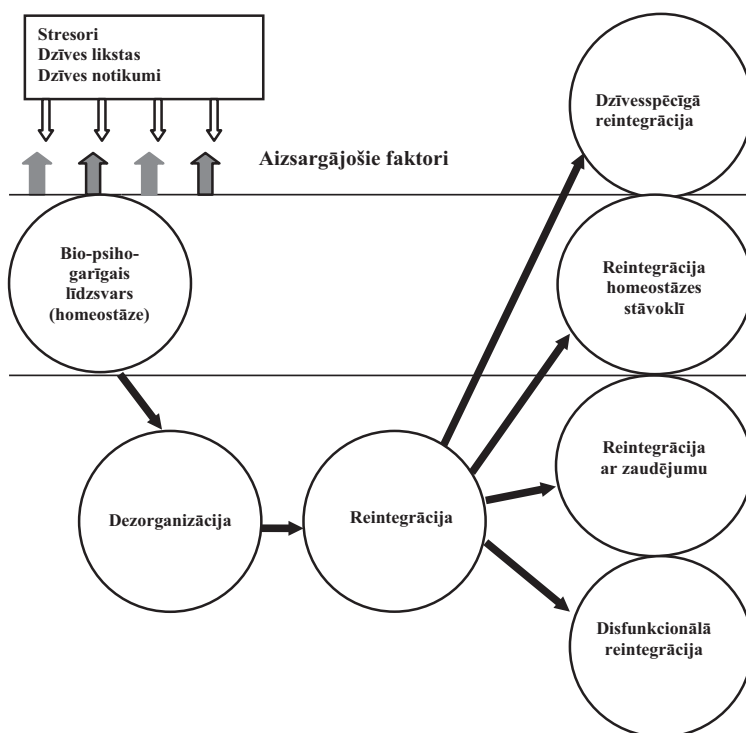
(D) jēgpilnums (*meaningfulness*) – apzināšanās, ka dzīvei ir mērķis, un sava ieguldījuma novērtēšana. Jēgpilnums izsaka izjūtu, ka ir kaut kas, kā dēļ dzīvot (Bettelheim, 1979; Caplan, 1990; Frank, 1952; Frankl, 1985; Rutter, 1985);

(E) eksistenciālā vientulība (*existential aloneness*) – sapratne, ka katra cilvēka dzīves ceļš ir unikāls. Ja ar dažām pieredzēm var dalīties, tad ir arī pieredzes, kad

jāstājas visam pretī vienam pašam; eksistenciālā vientulība ietver brīvības izjūtu un apziņu par unikalitāti (Frankl, 1985; von Witzelben, 1958).

Intervijās fiksētie apgalvojumi tika izmantoti aptaujas pantu formulēšanai. Autori paredzēja, ka aptaujās atbilstoši identificētajām tēmām būs izšķirami pieci faktori, tomēr pēc psihometriskās analīzes vislabāk interpretējams bija divu faktoru modelis. Tika izšķirti faktori „Kompetence” (*Personal Competence*) un „Sevis un dzīves akceptēšana” (*Acceptance of Self and Life*). Pārbaudot vienlaicīgo validitāti, tika konstatēts, ka augsti dzīvēsspēka aptaujas punkti ir saistīti ar augstākiem morāles,¹ apmierinātības ar dzīvi, labākas fiziskās veselības un zemākiem depresijas rādītājiem. Korelācija starp rezultātiem, kas tika iegūti ar Dzīvēsspēka aptauju un citām pētījumā iekļautajām aptaujām, bija statistiski nozīmīga.

Konors un Deividsons, izstrādājot Dzīvēsspēka aptauju, atsaucās uz Ričardsona un viņa kolēģu attīstīto teoriju par dzīvēsspēka modeli (Richardson et al., 1990).

1. attēls. Ričardsona dzīvēsspēka modelis²

¹ Morāle pētījumā tika novērtēta, lietojot *Philadelphia Geriatric Center Morale Scale* (PGCMS) (Lawton, 1975), kas mēra morāli un subjektīvo labklājību veciem cilvēkiem trīs dimensijās: satraukumu (*agitation*), attieksmi pret savu novecošanu un neapmierinātību ar vientulību.

² Izmantota shēma no interneta vietnes: http://www.cnsspectrums.com/userdocs/articleimages/26/Connor_BigFig.jpg

Esot bio-psiho-garīgā līdzsvara stāvoklī, ikviens pielāgo ķermeni, prātu un garu pašreizējiem dzīves apstākļiem. Iekšējo un ārējo stresoru klātbūtnē ir nepārtraukta, un cilvēka spēju tikt galā ar dzīves notikumiem ietekmē gan veiksmīga, gan neveiksmīga adaptācija iepriekšējo sabrukumu (*disruption*) laikā. Dažās situācijās šāda adaptācija ir neefektīva, izraisot bio-psiho-garīgā līdzsvara sabrukumu. Pēc šāda sabrukuma pamazām notiek reintegratīvs process, kas noved pie viena no četriem iznākumiem: (1) sabrukums rada jaunu augšanas iespēju un palielina dzīvesspēku, tāpēc adaptācija sabrukuma situācijā noved pie jauna, augstāka homeostāzes līmeņa; (2) atgriešanās homeostāzes sākumpunktā, notiek mēģinājumi tikt pāri sabrukumam; (3) atgūšanās ar zaudējumu, izveidojot zemāku homeostāzes līmeni; (4) disfunkcionāls stāvoklis, kad stresa pārvarēšanai tiek izmatotas neadaptīvas stratēģijas (piemēram, pašdestruktīva uzvedība) (Richardson, 2002).

Dzīvesspēku tādējādi var uzskatīt par mērauklu spējai veiksmīgi pārvarēt stresu. Tā loma kļūst nozīmīga, mainot uzsvaru no orientēšanās uz problēmām un patoloģijas uz veselību un labklājību. Uzskatot, ka neviena no agrāk izveidotajām aptaujām dzīvesspēka vai tā aspekta – izturības (*hardiness*) mērīšanai nav pietiekami plaši akceptēta, Konors un Deividsons (Connor & Davidson, 2003) izveidojuši jaunu dzīvesspēka aptauju – īsu pašnovērtējuma anketu, kas ļauj novērtēt dzīvesspēka kvantitāti un piemērotās ārstēšanas ietekmi.

Veidojot aptauju, Konors un Deividsons izmantojuši dažādus avotus. No Kobasas darbiem par izturības konstruktū (Kobasa, 1979) izmantoti panti, kas raksturo kontroli, nodošanos un ar izaicinājumu saistītas pārmaiņas. No Ruttera (Rutter, 1985) pētījuma izmantotas tādas iezīmes kā spēja attīstīt uz mērķi virzītu stratēģiju un pielāgoties pārmaiņām, orientēšanās uz darbību, stipra pašapziņa, prasme risināt sociālas problēmas, humors un spēka pieaugums stresa situācijā, atbildības uzņemšanās par stresa pārvarēšanu, stabilitas, drošas un mīlestības pilnas attiecības, panākumu un sasniegumu pieredze. No Laionsa (Lyons, 1991) darba iekļauti paragrāfi, kas novērtē pacietību, spēju paciest stresu vai sāpes. Iepazīstoties ar 1912. gada Antarktīkas ekspedīcijas vadītāja sera Eduarda Šakletona (*Edward Shackleton*) pieredzi, kā dzīvesspēka garīgais komponents tika izcelta pašlāvība un ticība labvēlīgam iznākumam. Pētījumu rezultātu psihometriskā apstrāde ļāva nodalīt piecus faktoros. Pirmais faktors atspoguļo personīgo kompetenci, augstus standartus un izturību. Otrais faktors raksturo spēju uzticēties saviem instinktiem, toleranci pret negatīviem afektiem un stresa stiprinošo ietekmi. Trešais faktors saistīts ar pārmaiņu pieņemšanu, drošām un stabilām attiecībām. Ceturtais faktors saistīts ar kontroli un piektais – ar garīgām ietekmēm (Connor & Davidson, 2003).

Dzīvesspēka aptauja pieaugušajiem

Norvēģijas pētnieku grupas (Hjemdal et al., 2001) izveidotā Dzīvesspēka aptauja pieaugušajiem (*Resilience Scale of Adults*, RSA) (Hjemdal et al., 2001; Friberg et al., 2003; Friberg et al., 2005) izmantojama klīniskajā psiholoģijā, lai novērtētu, kādi faktori palīdz atgūt un uzturēt garīgo veselību pacientiem. Personāla atlasē aptauja lietojama, lai prognozētu pretendentu spēju izturēt paaugstinātu stresu, ja to prasītu darbs. Aptaujas rezultātā tiek izšķirti 6 faktori: personības spēks saistībā ar sevis uztveri, personības spēks saistībā ar nākotnes uztveri, sociālā kompetence, strukturēts stils, ģimenes saskaņa un sociālie resursi.

Dzīvesspēka aptauja pieaugušajiem adaptēta Latvijā 2010. gadā un izmantota maģistra darbā „Dzīvesspēks, sērošana un piesaistes stils pieaugušajiem pēc vecāku zaudējuma” (Sovere, 2010).

Aptauju veido 33 panti, katram no tiem ir kopīgs iesākums, bet nobeigums formulēts divos atšķirīgos veidos, kam ir pretējas nozīmes. Respondentiem ir iespēja 7 punktu skalā atzīmēt sev atbilstošāko atbildi. Autori aptauju veidojuši, identificējot dzīvesspēka pētījumos aprakstītos aizsargājošos faktoros (Hjemdal et al., 2006). Šobrīd aptaujai ir sešas apakšskalas, četras no tām – personības spēks saistībā ar seviis uztveri (sevis uztvere), personības spēks saistībā ar nākotnes uztveri (nākotnes uztvere), strukturētais stils un sociālā kompetence – attiecas uz personīgo kompetenci un raksturo intrapersonālos aizsargājošos faktoros, bet divas apakšskalas – ģimenes saskaņa un sociālie resursi – raksturo interpersonālos dzīvesspēka faktoros jeb dimensijas (Friborg et al., 2005). Autori norāda, ka dimensija „personības spēks” ietver divus pakārtotus faktoros, kas ļauj novērtēt indivīdu skatījumu uz savu pašreizējo spēku un spējām (sevis uztvere) un viņu pārliecību par iespējām īstenot nākotnes plānus un mērķus (nākotnes uztvere). Sevis uztveri raksturojošu jautājumu piemēri: „Kad kaut kas neparedzēts notiek... es bieži jūtos apjucis / es vienmēr atrodu risinājumu”; „Negatīvie dzīves notikumi, kurus grūti ietekmēt... es spēju ar tiem sadzīvot / pastāvīgi ir iemesls uztraukumam”. Nākotnes uztveri raksturojoša jautājuma piemērs: „Mani nākotnes mērķi ir... neskaidri / labi pārdomāti”.

Faktors „strukturētais stils”, kura apzīmēšanai agrāk veiktajos pētījumos autori lietoja apzīmējumu „personas struktūra” (*personal structure*), saistīts ar spēju uzturēt ikdienas rutīnu, plānot un organizēt (Friborg et al., 2003). Šo faktoru raksturojoša panta piemērs: „Es „jūtos kā savā ādā”... kad man ir mērķis, uz kuru tiekties / dzīvoju no dienas dienā, īpaši neplānoju”. Faktors „sociālā kompetence” raksturo indivīda uzskatus par savu spēju uzsākt sarunu, būt elastīgam sociālajā saskarsmē, veidot jaunas draudzības un justies nepiespiesti sociālajā tīklojumā (Hjemdal et al., 2006). Pārliecība par savu sociālo kompetenci ir nozīmīga, lai attīstītu un uzturētu sociālās attiecības, kas var paplašināt sociālo atbalstu. Faktoru raksturojoša panta piemērs: „Nonākt kontaktā ar jauniem cilvēkiem... man ir grūti / man padodas viegli”. Faktors „ģimenes saskaņa” ļauj novērtēt ģimenes konfliktu, atbalsta, sadarbības apjomus, uzticību un stabilitāti (Friborg et al., 2003). Faktoru raksturo pants: „Manā ģimenē raksturīga... šķelšanās (domstarpības) / labas attiecības”. Faktors „sociālie resursi” raksturo ārējo atbalsta sistēmu, ļaujot novērtēt pieejamo sociālo atbalstu, intimitāti, kā arī indivīda spēju nodrošināt atbalstu (Friborg et al., 2003). Sociālo resursu novērtēšanai izmantotā apgalvojuma piemērs: „Personīgas tēmas es... nevaru pārrunāt ne ar vienu / varu pārrunāt ar draugiem, ģimenes locekļiem”.

Intervences un terapijas iespējas paaugstināt dzīvesspēku

Traumatiskie notikumi un pieredze var dziļi iespaidot psiholoģisko un fizisko labklājību un var būt cēlonis gan indivīdu lielāka dzīvesspēka, gan ievainojamības attīstībai (Miller, 2007). Uzskatot dzīvesspēku par ekoloģisku fenomenu, individuālo pēctraumatisko reakciju un atspirgšanas procesa atšķirības tiek aplūkotas kā kompleksa mijiedarbība starp indivīdu, notikumu un vides faktoriem. Ekoloģiskais modelis paredz, ka intervence, kas vērsta uz atgūšanos no traumas, atkarīga no tā, cik lielā mērā tiek ņemtas vērā indivīda – kopienas attiecības un sasniegta „ekoloģiskā piemērošanās” (Harvey, 1996).

Pētījumos tiek aprakstītas daudzveidīgas dzīvesspēku veicinošas intervences programmas un to rezultāti dažādās mērķauditorijās gan grupās, gan individuāli. Programmas visbiežāk tiek veidotas cilvēkiem, kas bijuši vai ir pakļauti paaugstinātam riskam un piedzīvojuši traumatisku pieredzi: gan pirmskolas, gan skolas vecuma bērniem, studentiem un pieaugušajiem, tomēr nereti dzīvesspēku veicinošas programmas tiek piedāvātas arī preventīvi. Dzīvesspēka veicināšanai tiek radīta labvēlīga, iedrošinoša vide un attīstītas sociālās prasmes, piemēram, pirmskolas vecuma bērni, kas cietuši no vardarbības vai novārtā pamešanas, pētījumā rosināti rotaļāties pāros ar dzīvesspēcīgiem bērniem (Fantuzzo et al., 1996). Uzskatot, ka dzīvesspēks ir pielīdzināms imunitātei, kas pastiprinās kontrolēta patogēna klātbūtnē, Austrālijā jauniešu un pieaugušo grupām agrīnā brieduma vecumā piedāvātas piedzīvojumu programmas dabā, piemēram, 22 dienu pārgājiens, kura laikā, saņemot sociālo atbalstu grupā un saskaroties ar nopietniem izaicinājumiem, tiek paaugstināts grupas dalībnieku dzīvesspēks (Neill & Dias, 2001). Dzīvesspēku veicinošas programmas tiek ieviestas skolās.

Klīniskajā psiholoģijā no terapeita var tikt prasītas atšķirīgas intervences vai darba veidi, pamatojoties uz to, ka pētījumos dzīvesspēks traumas situācijās, atgūšanās pēc traumas un pēctraumatiskā augšana tiek apskatīti kā atšķirīgi procesi. Pastāv iespēja, ka cilvēki, kam piemīt dzīvesspēks attiecībā pret traumu, nekad neizies terapiju un dažkārt, lai vadītu savu dzīvi, izmantos represīvo pārvarēšanas stratēģiju. Savukārt citi indivīdi, kas piedzīvo augstu distresu un vēlas atspīrgt, iziet terapiju, un vēl citi piedzīvo pēctraumatisko augšanu (Hutchinson & Lema, 2009). Tiek uzskatīts, ka no traumas atgūties palīdz pozitīvas emocijas. Fredriksona *broaden and build* teorija izskaidro to šādi: pozitīvās emocijas palielina un veido cilvēka personīgos resursus (piemēram, fizisko veselību), sociālos resursus (piemēram, sociālo atbalstu un draudzību), intelektuālos un psiholoģiskos resursus, kā, piemēram, dzīvesspēku, optimismu un radošumu (Fredrickson, 2001). Lai gan piedzīvot pozitīvas emocijas pēc traumas nav viegli, uz problēmu risinājumu vērstajā un naratīvajā terapijā tomēr iespējams rast vietu smiekliem, apmierinātībai un mieram. Lai to panāktu, ir ierosināts par dzīvesspēku domāt kā par praktizēšanu vai darbību, ne tikai kā kvalitāti, atbalstot klientus pozitīvas jēgas meklējumos, kā arī lietojot relaksāciju un apzinātības praksi (Hutchinson & Lema, 2009).

Padziļinot izpratni par dzīvesspēka fenomenu, turpmāk būtu mērķtiecīgi iepazīties ar atzītākajām dzīvesspēku veicinošajām intervencēm, kas ārvalstīs tiek izmantotas gan klīniskajā, gan izglītības psiholoģijā, adaptēt tās un lietot Latvijas kultūrvidē, vienlaikus novērtējot to efektivitāti.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Antonucci, T. C. (1985). Personal characteristics, social support, interpersonal efficacy, and health: A life course perspective. In L. L. Carstensen, & B. A. Edelman (Eds.), *Handbook of clinical gerontology* (pp. 291–311). New York: Pergamon.
- Antonovsky, A. (1979). *Health, stress, and coping*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Band, E. B., & Wiesz, J. R. (1988). How to feel better when it feels bad: Children's perspectives on coping with everyday stress. *Developmental Psychology*, 2, 247–255.
- Beardslee, W. R. (1989). The role of the self-understanding in resilient individuals: The development of the perspective. *American Journal of Orthopsychiatry*, 59, 266–278.

- Bergeman, C. S., & Wallace, K. A. (1999). Resilience in later life. In T. W. Whitman, T. V. Merluzzi, & R. White (Eds.), *Psychology and medicine: The life-span developmental perspective* (pp. 207–225). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Berndt, T. J. (1989). Obtaining support from friends during childhood and adolescence. In D. Belle (Ed.), *Children's Social Networks and Social Supports* (pp. 308–331). New York: Wiley.
- Bettelheim, B. (1979). *Surviving and others essays*. New York: Albert A. Knopf, Inc.
- Block, J. H., & Block, J. (1980). The role of ego-control and ego in the organization of behavior. In W. Collins (Ed.), *Development of Cognition, Affect, and Social Relations* (p. 48). Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Block, J. H., Block, J., & Morrison, A. (1981). Parental agreement-disagreement on child-rearing orientation and gender related personality correlates in children. *Child Development*, 52, 965–974. Available: <http://scholar.google.lv/scholar?q=modal+level+of+ego+control&hl=lv&client=firefox-a&rls=org.mozilla:en-US:official&hs=5Zm&um=1&ie=UTF-8&oi=scholar>
- Bonanno, G. A., Wortman, C. B., & Nesse, R. M. (2004). Prospective patterns of resilience and maladjustment during widowhood. *Psychology & Aging*, 19, 260–271.
- Caplan, G. (1990). Loss, stress, and mental health. *Community Mental Health Journal*, 26, 27–48.
- Carr, M., & Claxton, G. (2002). Tracking the development of learning disposition. *Assessment in Education*, 9, 9–37.
- Carver, C. S. (1998). Resilience and thriving: Issue, models, and linkages. *Journal of Social Issues*, 54 (2), 245–266.
- Charuvastra, A., & Cloitre, M. (2008). Social bounds and posttraumatic stress disorder. *Annual Review of psychology*, 59 (1), 301–329.
- Claxton, G. (2002). Education for the learning age: A sociocultural approach to learning to learn. In G. Wells, & G. Claxton (Eds.), *Learning for the life in the 21st century: Sociocultural perspectives on the future of education* (pp. 21–33). Oxford: Blackwell Publishers.
- Compass, B. B. (1987). Stress and life events during childhood and adolescence. *Clinical Psychology Review*, 7, 275–302.
- Compass, B. E., Malcarne, V. L., & Fondacaro, K. M. (1988). Coping with stressful events during childhood and adolescence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55, 405–511.
- Connor, K. M., & Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor – Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*, 18, 76–82.
- Druss, R. G., & Douglas, C. J. (1988). Adaptive responses to illness and disability. Healthy denial. *General Hospital Psychiatry*, 10, 163–168.
- Fantuzzo, J., Sutton-Smith, B., Stewenson, H., Coolahan, K., Weiss, A., Manz, P., Atkins, M., & Meyers, R. (1996). Community based resilient peer treatment of withdrawn maltreated preschool children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64 (6), 1377–1386.
- Feder, A., Nestler, E., & Charney, D. (2009). Psychobiology and molecular genetics of resilience. *Nature Reviews Neuroscience*, 10 (6), 446–457.
- Frank, A. (1952). *The diary of the young girl*. New York Doubleday.
- Frankl, V. E. (1985). *Man's search for meaning*. New York: Washington Square Press.
- Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The Broaden-and-built theory of positive emotions. *American Psychologist*, 56, 218–226.
- Friborg, O., Barlaug, D., Martinussen, M., Roseninge, J. H., & Hjemdal, O. (2005). Resilience in relation to personality and intelligence. *International Journal in Psychiatric Research*, 14 (1), 29–42.

- Friborg, O., Hjemdal, O., Rosenvinge, J. H., & Martinussen, M. (2003). A new rating scale for adult resilience: What are the central protective resources behind healthy adjustment? *International Journal of Methods in Psychiatric Research, 12*, 65–76.
- Furstenberg, F. F. (1990). How Families Manage Risk and Opportunity in Dangerous Neighborhoods. In W. J. Wilson (Ed.), *Sociology and Public Agenda* (pp. 231–258). Newbury Park, Calif.: Sage.
- Garnezy, N., Masten, A. S., & Tellegen, A. (1984). The study in stress and competence in children: A building block for developmental psychopathology. *Child Development, 55*, 97–111.
- Greef, A., & Fillis, A. (2009). Resiliency in poor single-parent families. *Families and Societies, 90* (3), 279–285.
- Harvey, M. R. (1996). An ecological view of psychological trauma and trauma recovery. *Journal of Traumatic Stress, 9* (1), 3–23.
- Hjemdal, O., Aune, T., Reinfjell, T., Stiles, T. C., & Friborg, O. (2007) Resilience as a predictor of depressive symptoms: a correlational study with young adolescents. *Clinical Child Psychology and Psychiatry, 12* (1), 91–104.
- Hjemdal, O., Friborg, T. C., Martinussen, M., & Rosenvinge, J. H. (2001). Preliminary results from the development and validation of a Norwegian scale for measuring adult resilience. *Journal of the Norwegian Psychology Association, 38*, 310–317.
- Hjemdal, O., Friborg, O., Stiles, T. C., Martinussen, M., & Rosenvinge, J. H. (2006). A new scale for adolescence resilience: grasping the central protective resources behind healthy development. *Measurement and Evolution in Counseling and Development, 39* (2), 84.
- Hjemdal, O., Friborg, O., Stiles, T. C., Rosenvinge, J. H., & Martinussen, M. (2006). Resilience predicting psychiatric symptoms: A prospective study of protective factors and their role in adjustment to stressful life events. *Clinical Psychology and Psychotherapy, 13*, 194–201.
- Hoge, E. A., Austin, B. A., & Pollack, M. H. (2007). Resiliene: Research evidence and conceptual considerations for posttraumatic stress disorder. *Depression and Anxiety, 24*, 139–152.
- Hutchinson, J., & Lema, J. C. (2009). Ordinary and extraordinary narratives of heroism and resistance: Uncovering resilience, competence and grow. *Counseling Psychology Review, 24* (3), 9–15.
- Kadner, K. D. (1989). Resilience: Responding to adversity. *Journal of Psychological Nursing, 27*, 20–25.
- Kahn, R. L., & Antonucci, T. C. (1980). Convoys over the life course: Attachment, roles and social support. In P. B. Baltes, & O. Brim (Eds.), *Aging: biology, and behavior* (Vol. 3, pp. 254–283). Boston: Lexington.
- Karkainen, R., Raty, H., & Kasanen, K. (2009). Parent's perceptions of their child's resilience and competencies. *European Journal of Psychology of Education, 24* (3), 405–419.
- Kobasa, S. C. (1979). Stressful life events, personality and health: an inquiry into hardiness. *Journal of Personality and Social Psychology, 37*, 1–11.
- Kobasa, S. C. (1982). The personality: Toward a social psychology of stress and health. In G. S. Sanders, & J. Suls (Eds.), *Social psychology of health and illness* (pp. 3–32). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.
- Lundman, B., Standberg, G., Eisemann, M., Gustafson, Y., & Brulin, C. (2007). Psychometric properties of the Swedish Version of the resilience Scale. *Scandinavian Journal of Caring Sciences, 21* (2), 229–237.
- Luthar, S. S. (1993). Annotation: Methodological and conceptual issues in research on childhood resilience. *Journal of Child psychology and Psychiatry, 34*, 441–453.

- Lyons, J. (1991). Strategies in assessing the potential for positive adjustment following trauma. *Journal of Traumatic Stress, 4*, 93–111.
- Maddi, S., Harvey, R., Khoshaba, D. M., Fazel, M., & Resurreccion, N. (2009). Hardiness training facilities performance in college. *Journal of Positive Psychology, 4* (6), 566–577.
- Mancini, A. D., & Bonanno, G. (2006). Resilience in the face of potential trauma: Clinical practices and illustrations. *Journal of Clinical Psychology: In Session, 62* (8), 971–985.
- Maslovskā, K. (2008). *Latvijas sievietes sērošanas pieredze pēc tuva cilvēka nāves, riski un iespējas*. Rīga: LU. Npublicēts promocijas darbs.
- Masten, A. S., Best, K. M., & Garmezy, N. (1991). Resilience and development: Contribution from study of children who overcome adversity. *Development and Psychopathology, 2*, 425–444.
- May, W. F. (1986). The virtues and vices on the elderly. In T. R. Cole, & S. A. Gadow (Eds.), *What does that mean to grow old?* (pp. 41–61). Durham: Duke University Press.
- McMillan, J., & Reed, D. (1993). *Defying the odds: A study of resilient at-risk students*. Richmond, VA: Metropolitan Education Research Consortium.
- McMiller, J. C. (1999). Better for it: How people benefit from adversity. *Social Work, 45* (5), 455–468.
- Miller, E. (2003). Reconceptualizing the role of resiliency in coping and therapy. *Journal of Loss & Trauma, 8* (4), 239–246.
- Nakaya, M., Oshio, A., & Kaneko, H. (2006). Correlation for adolescent Resilience scale with big Five personality Traits. *Psychological Reports, 98* (3), 927–930.
- Neil, J. T., & Dias, K. L. (2001). Adventure education and resilience: The double – edged sword. *Journal of Adventure Education and Outdoor Learning, 1* (2), 35–42.
- Ong, A. D., Bergeman, C. S., & Boker, C. M. (2009). Resilience comes of age: Defining features in later adulthood. *Journal of personality, 77* (6), 1777–1804.
- Oshio, A., Kaneko, H., Nagamine, S., & Nakaya, M. (2003). Construct validity of the Adolescent Resilience Scale. *Psychological Reports, 93*, 1217–1222.
- Richardson, G. E. (2002). The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of Clinical Psychology, 58*, 307–321.
- Richardson, G. E., Neiger, B., Jensen, S., & Kumpfer, K. (1990). The resiliency model. *Health Education, 21*, 31–39.
- Richmond, J. B., & Beardslee, W. R. (1988). Research of practical implications for pediatricians. *Development and Behavior Pediatrics, 9*, 157–163.
- Rutter, M. (1985). Resilience in the face of adversity: protective factors and resistance to psychiatric disorders. *British Journal of Psychiatry, 147*, 589–611.
- Rutter, M. (1987). Psychosocial resilience and protective mechanisms. *American Journal of Orthopsychiatry, 57*, 316–331.
- Ryan, N. (1988). The stress-coping process in school-age children: gaps in the knowledge needed for health promotion. *Advances in nursing Science, 11* (1), 1–12.
- Ryan-Wegner, N. (1992). A Taxonomy of children's coping strategies: A step toward theory development. *American Journal of Orthopsychiatry, 62*, 256–93.
- Ryff, C. D., Singer, B., Dienberg Love, G., & Essex, M. J. (1998). Resilience in adulthood and later life. In J. Lomaranz (Ed.), *Handbook in aging and mental health: An integrative approach*, 69–96.
- Smith, C., & Carlson, B. E. (1997). Stress, coping and resilience. *Social Service review, 71* (2), 231–256.
- Sovere, L. (2000). *Dzīvēsspēks, sērošana un piesaistes stils pieaugušajiem pēc vecāku zaudējuma*. Rīga: LU. Npublicēts maģistra darbs.
- Stern, S. B., & Smith, C. A. (1995). Family processes and delinquency in an ecological context. *Social Service Review, 69*, 703–31.

- Thomas, A., & Chess, S. (1984). Genesis and evolution of behavioral disorders from infancy to early adult life. *American Journal of Psychiatry*, *141*, 1–9.
- Vanderbilt-Adriance, E., & Shaw, D. (2008). Conceptualizing and re-evaluating resilience across levels of risk, time, and domains of competence. *Clinical Child & Family Psychology Review*, *11* (1/2), 30–58.
- Von Witzelben, H. D. (1958). On loneliness. *Psychiatry*, *21*, 37–43.
- Wagnild, G. M., & Young, H. M. (1990). Resilience among older women. *Image: Journal of Nursing Scholarship*, *22*, 252–255.
- Wagnild, G. M., & Young, H. M. (1993). Development and psychometric evolution of Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*, *1* (2), 165–178.
- Wallace, K. A., & Bergeman, C. S. (2000). *Hardiness in the elderly: maximizing reserve potential*. Manuscript submitted for publication.
- Wallace, K. A., Bisconti, T. L., & Bergeman, C. D. (2001). The mediational effect of hardiness on social support and optimal outcomes in later life. *Basic & Applied Social Psychology*, *23* (4), 267–279.
- Walsh, F. (2007) Traumatic loss and major disasters: Strengthening family and community resilience. *Family process*, *46* (2), 207–227.
- Wang, M. C., Haertel, G. D., & Walberg, H. J. (1998). *Educational resilience*. Laboratory for Student Success, publication series No. 11 Philadelphia, PA: Temple University Center for Research in Human Development and Education.
- Weinraub, M., & Wolf, B. (1983). Effects on stress and social supports on mother – Child interaction in single – and two- parents families. *Child Development*, *54*, 1297–1311.
- Werner, E. E. (1989). High risk children in young adulthood: A longitudinal study from birth to 32 Years. *American Journal of Orthopsychiatry*, *59*, 72–81.
- Werner, E. E. (1993). Risk, resilience and recovery: perspective from the Kauai longitudinal study. *Development of Psychopathology*, *5*, 503–515.
- Werner, E. E. (1995). Resilience in Development. *Current Directions in Psychological Science*, *4* (3), 81–85.
- Zeitlin, S., & Williamson, G. G. (1994). *Coping in Young Children: Early Intervention Practices to Enhance Adaptive Behavior and Resilience*. Baltimore: Brook.

Summary

The aim of this article is to review theoretical concepts of resilience, as well as to characterize methods developed for assessment of resilience. Researches of resilience are specific with their diversity, which is related to different understanding of resilience concept and also to variety of research designs. Many of researchers have granted attention to resilience, experience of stress arousal and traumatic events, investigating correlation between resilience, risk factors and protective factors. Beside theoretical studies, resilience promoting interventions and therapies are developed and used. Significant for studies of resilience concept are resilience assessment methods developed by researchers. In the frame of this article more detailed characteristics is given for Resilience Scale of Adults /RSA/, (Hjemdal, et al, 2001; Friberg, et al, 2003; Friberg, et al, 2005), adapted in Latvia by Sovero and Bite (2010).

Keywords: *resilience, resilience assessment methods.*

Vecāku kompetences izjūta, vecāku stress un saņemtais sociālais atbalsts bērnu invalīdu mātēm *Parental Sense of Competence, Parental Stress and Received Social Support by Mothers of Children with Disabilities*

Guna Geikina, Anika Miltuze

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
E-pasts: gunag@latnet.lv

Pētījuma mērķis ir izpētīt saistības un noteikt atšķirības vecāku kompetences izjūtā, izjustajā vecāku stresa līmenī un saņemtā sociālā atbalsta novērtējumā grupām – 56 bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklēja sociālā atbalsta grupas, 56 bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklēja sociālā atbalsta grupas, un 56 mātēm, kurām nav bērnu invalīdu. Pētījumā izmantotās metodes: Daudzdimensionālā sociālā atbalsta skala (Zimet, Dahlem, & Farley, 1988), Vecāku kompetences izjūtas skala (Johnston & Mash, 1989), Vecāku stresa indeksa aptauja (Abidin, 1990). Rezultāti rāda, ka bērnu invalīdu mātēm ir augstāks stresa līmenis nekā mātēm, kurām nav bērnu invalīdu. Sociālā atbalsta novērtējumam ir pozitīva saistība ar stresa līmeni, un stresa līmenis ir negatīvi saistīts ar vecāku kompetences izjūtu. Pētījums rāda, ka būtu nozīmīgi attīstīt formālo sociālo atbalstu un pakalpojumus bērnu invalīdu ģimenēm, izstrādājot psiholoģiskās atbalsta programmas, kas vērstas uz bērnu invalīdu vecāku stresa mazināšanu un vecāku kompetences izjūtas veicināšanu.

Atslēgvārdi: bērni invalīdi, vecāku stress, vecāku kompetence izjūta, sociālais atbalsts.

Vecāku kompetences izjūta, vecāku stress un saņemtais sociālais atbalsts bērnu invalīdu mātēm

Bērns invalīds ir persona vecumā līdz 18 gadiem, kurai slimības, traumas vai iedzimta defekta dēļ ir nepieciešama papildu medicīniskā un sociālā palīdzība. Atbilstoši Latvijas Republikas Centrālās statistikas pārvaldes datiem, 2011. gadā Latvijā ir reģistrēti 7313 bērni invalīdi, kuri aug ģimenēs, un 466 bērni invalīdi, kuri atrodas sociālās aprūpes iestādēs (Labklājības ministrija, 2012).

Bērna invalīda piedzimšana, iespējams, ir viens no traumatiskākajiem notikumiem, ko izjūt ģimene. Vecāki ne tikai sēro par nepiepildītām cerībām, bet arī saskaras ar milzīgu spriedzi, kas saistīta ar psiholoģisko un ekonomisko resursu jautājumiem. Daži vecāki tiek galā ar šo situāciju, bet daži piedzīvo psiholoģisko stresu. Ir veikti vairāki pētījumi (Gavidia-Payne & Hudson, 2002; Smith, Oliver, & Innocenti, 2001; Wallander, Pitt, & Mellins, 1990, kā minēts Singer, Biegel, & Ethridge, 2009), kuros pētītas stresa atšķirības mātēm, kuru bērni ir invalīdi, un

mātēm, kurām ir veseli bērni. Šajos pētījumos mātes, kurām bērni ir invalīdi, uzrāda augstāku stresa līmeni. Šis paaugstinātais stress mēdz būt hronisks un saglabājas ilgu laika posmu (Glidden & Schoolcraft, 2003).

Ģimenes, kurās ir bērns invalīds, saskaras ar problēmām, kas saistītas ar bērna attīstību, uzvedību, uzturu, medikamentiem, ārstēšanos, izglītību un agrīno intervenci. Bērnu, un īpaši bērnu invalīdu, veselība, sociālā dzīve un nākotne ir atkarīga no tā, kā vecāki risinās šīs problēmas, kā arī no tā, kāda ir šo vecāku kompetences izjūta. Vecāki, kuri ir garīgi un fiziski veseli un kuriem ir augsta vecāku kompetences izjūta, ir labāk sagatavoti, lai tiktu galā ar šiem uzdevumiem, un spēj būt atbalstoši aizstāvji saviem bērniem (Affleck, McGrade, Allen, & McQueency, 1995; Beckman, 1991).

Pasaulē veikto pētījumu rezultāti rāda, ka atbalsta programmas uzlabo šo vecāku audzināšanas stilu, apmierinātību ar dzīvi, ģimenes savstarpējās attiecības (Barlow, Coren, & Stewart-Brown, 2002; Nowak & Heinrichs, 2008) un mazina šīm ģimenēm stresu (McLennan, Doig, Rasmussen, Hutcheon, & Urichuk, 2012; Mullins, Aniol, Boyd, Page, & Chaney, 2002).

Pētījumā uzmanība pievērsta trīs nozīmīgiem faktoriem – vecāku kompetences izjūtai, vecāku stresam un saņemtā sociālā atbalsta novērtējumam, kuru savstarpējā mijiedarbība, iespējams, ietekmē šo ģimeņu un bērnu invalīdu dzīves kvalitāti.

Vecāku kompetences izjūta

Vecāku kompetence sastāv no diviem svarīgiem komponentiem – pakāpes, kādā vecāki jūtas kompetenti un pārliecināti par sava bērna audzināšanu, un apmierinātības ar savu kā vecāku lomu (Johnston & Mash, 1989). Šie abi komponenti atstāj ietekmi uz vecāku lomas emocionālo, motivējošo, kognitīvo un uzvedības sfēru (Coleman & Karraker, 1997, kā minēts Hess, Teti, & Hussey-Gardner, 2004).

Vecāku kompetences izjūta ir saistīta ar A. Banduras izveidoto jēdzienu „pašefektivitāte”, kas raksturo indivīda pārliecību jeb ticību savām spējām veiksmīgi tikt galā ar dzīves situācijām un notikumiem. Vecāku kontekstā tas raksturo pakāpi, kādā vecāki jūtas kompetenti un pārliecināti par savām iespējām risināt bērnu audzināšanas uzdevumus (Bandura, 1997). Jo augstāk vecāki novērtē savu pašefektivitāti vecāku lomā, jo neatlaidīgāki un elastīgāki viņi ir, saskaroties ar grūtībām bērna audzināšanā. Šādi vecāki veiksmīgāk pārvar stresa situācijas un maina savus neefektīvos ieradumus uz efektīvākiem. Jo augstāk bērnu mātes spēs novērtēt savu efektivitāti mātes lomā, jo neatlaidīgākas un elastīgākas viņas būs, cenšoties uzlabot savu mijiedarbību ar bērnu, un tas var veicināt bērna attīstību gan kognitīvajā, gan emocionālajā jomā (Coleman & Karraker, 1997, kā minēts Hess, Teti, & Hussey-Gardner, 2004; Donovan & Leavitt, 1989; Jones & Prinz, 2005; Swick & Hassell, 1990).

Pētījumi liecina, ka zema mātes pašefektivitāte ir saistīta ar mātes depresiju (Cutrona & Troutman, 1986; Teti & Gelfand, 1991), bērnu uzvedības problēmām (Johnston & Mash, 1989), pašīvu vecāku lomas veikšanu un augstu stresa līmeni (Wells-Parker, Miller, & Topping, 1990).

Vecāku apmierinātība ar vecāku lomu ir vairāk emocionāla kategorija, tās ir vecāku izjūtas saistībā ar vecāku lomu. Pētījumi atklāj, ka vecāku apmierinātība ir saistīta ar vecāku un bērnu savstarpējām attiecībām – jo ciešāka emocionālā saikne

ir starp vecākiem un bērniem, jo augstāka ir vecāku apmierinātība ar vecāku lomu (Peterson & Hennon, 2005).

Tāpat pētījumi atklāj, ka apmierinātība ar vecāku lomu ietekmē mātes motivāciju, trauksmes un frustrācijas līmeni (Gilmore & Cuskelly, 2012; Johnston & Mash, 1989).

Pētījumos iegūtie rezultāti ļauj secināt, ka tad, ja bērnu invalīdu mātes jutīsies pārliecinātas par savām spējām, tām būs augsta vecāku kompetences izjūta, un tās spēs izmantot efektīvākas audzināšanas metodes, veiksmīgāk pielāgoties savu bērnu individuālajām audzināšanas metodēm, kas veicinās bērnu pozitīvu attīstību.

Vecāku stress

Stresa iemesli ģimenēm, kuras audzina bērnus invalīdus, ir daudzi un dažādi: informācijas trūkums, laika trūkums, sliktas priekšnojautas, pārāk liela atbildības izjūta, uzmanības un atzinības trūkums, dusmas, savstarpējo attiecību problēmas (Deater-Deckard, 2005). Šīm ģimenēm visbiežāk stresori neizzūd, jo bērna invaliditāte noris nepārtraukti, tāpēc stress ir hronisks.

Pētījumos par bērnu invalīdu vecāku stresu nodalītas četras dažādas pieejas.

Pirmā balstās uz Seljē (*Selye*) teoriju, kurā stress tiek saprasts kā fizioloģiska un psiholoģiska reakcija un pielāgošanās saspringtām dzīves situācijām (Selye, 1956). Ģimenēm, kurās bērni ir invalīdi, tas izpaužas kā „sērošanas modelis”, kurā vecāki pārdzīvo dažādus posmus – šoku, noliegumu, dusmas, pieņemšanu. Vecāki izjūt raizes par situāciju, ko nespēj kontrolēt, nedrošību un briesmu izjūtu, bailes par to, kas varētu notikt nākotnē, un ciešanas par savu bezspēcību (Perry, 2004).

Otrā pieejā stress ir aplūkots kā reakcija uz notikumu – bērna invalīda ienākšana ģimenē, un šai pieejā tiek uzsvērts, ka stresam ir negatīva ietekme uz vecāku garīgo un fizisko veselību. Ja cilvēks nespēj, nemāk pārvaldīt stresu, viņš ir pakļauts tā hroniskai iedarbībai, kas var izraisīt gan fiziskas saslimšanas, gan psihiskas dabas traucējumus (Turnbull & Turnbull, 1986; Wilgosh, Scorgie, & Fleming, 2000, kā minēts Perry, 2004).

Ilgstoši pārdzīvojot stresu, indivīds var kļūt ātri uzbudināms, sociāli vienaldzīgs, emocionāli nestabils, var attīstīties trauksme, fobijas, panikas lēkmes, depresija u. c. emocionāla rakstura problēmas (Baum, 1990). Indivīdam var parādīties koncentrēšanās un problēmu risināšanas grūtības (Phetrasuvan & Miles, 2009).

Trešā pieeja stresu aplūko saistībā ar „dienišķām rūpēm” – stresoriem (Bebko, Konstantareas, & Springer, 1987; Freeman, Perry, & Factor, 1991). Šī pieeja balstās uz atzinumu, ka bērnu invalīdu ģimenēm ir virkne dažādu stresoru – dienīšķās rūpes, kas saistītas ar bērna invalīda ienākšanu ģimenē (piemēram, autiņbiksīšu mainīšana lielam bērnam, grūtības, liekot bērnu vannā, apgrūtinātas iespējas ar bērnu pārvietoties utt.). Šādas ikdienas situācijas iedarbojas uz indivīdu kumulatīvi, pamazām radot viņā būtisku stresu. Parasti tie ir pietiekami nelabvēlīgi, intensitātes un ilguma ziņā nozīmīgi iekšējie un ārējie kairinātāji, kas noved pie stresa stāvokļa veidošanās (Perry, 2004).

Ceturrtā pieeja stresu aplūko saistībā ar „resursu nelīdzsvarotību” starp situāciju (stresoriem) un indivīdam pieejamiem līdzekļiem un pārvarēšanas iespējām (Lazarus & Folkman, 1984). Tiek runāts par personības resursiem un apkārtējās vides resursiem. Personības resursi ir adekvāta „Es koncepcija” – pozitīvs pašnovērtējums,

zems neirotisms, internālais kontroles lokuss, optimistisks pasaules uzskats, empātijas potenciāls, spēja veidot labas starppersonu attiecības u. c. Apkārtējās vides resursi ir ģimene, draugi, labi kolēģi, radnieki, dažādas sociālās institūcijas, un par galveno vides resursu tiek uzskatīts sociālais atbalsts. Tas ir ļoti spēcīgs stresa pārvarēšanas resurss, kas samazina stresoru iedarbību, saglabājot saņēmēja labklājību.

Ģimenēm, kurās bērni ir invalīdi, ir vairāk nekā viens saspringts dzīves notikums, tāpēc stresa līmenis lielā mērā ir atkarīgs no ģimenes resursiem un no ģimenes saņemtā sociālā atbalsta. Šī pieceja pievērš uzmanību saņemtajam sociālajam atbalstam kā iespējamam aizsardzības faktoram, kas mazina stresu (Dunn, Burbine, Bowers, & Tanteleff-Dunn, 2001; Hastings & Johnson, 2001).

Sociālais atbalsts

Sociālais atbalsts un fiziskā veselība ir divi ļoti svarīgi faktori, kas veicina vispārējo indivīda labklājību, un sociālais atbalsts ir ļoti nepieciešams ģimenēm, kuras audzina bērnus invalīdus.

Pētījumi apstiprina, ka, saņemot sociālo atbalstu, vecākiem ir zemāks stresa līmenis (Ben-Zur, Duvdevany, & Lury, 2005; Eisenhower, Baker, & Blacher, 2005; Mathilde & Lina, 2006). Tāpat ir atklāts, ka sociālais atbalsts palīdz atjaunot fiziskās funkcijas un uzlabo individuālo dzīves kvalitāti (Uchino, 2009). Pētījumu rezultāti apliecina, ka sociālā palīdzība varētu paaugstināt pašvērtējumu, tā paaugstina rīcības stratēģiju, individuālo apmierinātību ar dzīvi un psiholoģisko labklājību (Feldman, McDonald, Serbin, Stack, Secco, & Yu, 2007; King, Rosenbaum, & Goffin, 1999; Trute, 1995).

Apkopojot pasaulē veikto pētījumu rezultātus par bērnu invalīdu vecāku kompetences izjūtu, stresu un sociālā atbalsta nozīmi, var secināt, ka vairākkārtējos pētījumos konstatēta ārkārtīgi liela izziņas jeb kognitīvo mehānismu (uztveres, interpretācijas un novērtējuma) nozīme stresa rašanās procesā. Tāpat iepriekš veikto pētījumu rezultāti rāda, ka vecāku efektivitāte ir nozīmīgs aizsardzības faktors, kas mazina riska faktoros, piemēram, mātēm, kurām ir augsta vecāku kompetences izjūta, ir mazākas iespējas piedzīvot depresiju (Gondoli & Silverberg, 1997; MacPhee, Fritz, & Miller-Heyl, 1996; Teti & Gelfand, 1991). Tādējādi pašefektivitātes veicināšanai svarīgas ir vecāku palīdzības programmas (Hudson, Campbell-Grossman, & Fleck, 2003; Peterson, Tremblay, Ewigman, & Saldana, 2003; Sofronoff & Farbotko, 2002) un sociālais atbalsts.

Ir svarīgi atzīmēt, ka daudzi formālie atbalsta pakalpojumi ir orientēti galvenokārt uz bērniem invalīdiem. Tās ir izglītības un ārstēšanas programmas, lai uzlabotu bērna izziņas līmeni vai pašpalīdzības iemaņas. Bet ir maz atbalsta pakalpojumu, kas paredzēti bērnu invalīdu vecākiem, programmas, kas atbalstītu šādas ģimenes. Ir maz pētījumu par bērnu invalīdu aprūpētājiem, kas palīdzētu un padziļinātu speciālistu zināšanas, kuri strādā slimnīcās, skolās un sabiedriskās organizācijās, vairoto izpratni par šādu ģimeņu vajadzībām un jūtām.

Balstoties uz iepriekš minēto, tika izvirzīti pētījuma *hipotēze un pētījuma jautājums*.

1. Bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, ir augstāki vecāku stresa rādītāji un zemāki vecāku kompetences izjūtas un saņemtā

sociālā atbalsta novērtējuma rādītāji nekā bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, un mātēm, kurām nav bērnu invalīdu.

2. Kādas ir saistības starp saņemtā sociālā atbalsta novērtējumu, vecāku kompetences izjūtas un vecāku stresa rādītājiem bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, un mātēm, kurām nav bērnu invalīdu.

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 181 māte, no tām 61 bija māte bez bērniem invalīdiem, 56 mātes, kurām ir bērns invalīds, kuras apmeklē/apmeklējušas sociālā atbalsta grupas, un 64 bērnu invalīdu mātes, kuras nav apmeklējušas sociālā atbalsta grupas. Vadoties no māšu vecuma, bērnu skaita un bērnu vecuma vidējiem rādītājiem, tika veikta grupu pielīdzināšana.

Pētījuma rezultāti tika aprēķināti 168 mātēm, no kurām pirmajā grupā bija 56 mātes bez bērniem invalīdiem – kontrolgrupa, māšu vidējais vecums ($M = 32,18$; $SD = 6,39$), vidējais bērnu skaits ģimenē ($M = 1,79$; $SD = 0,80$) un bērnu vidējais vecums ($M = 5,56$; $SD = 4,23$). Otrajā grupā – 56 mātes, kurām ir bērns invalīds un kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, māšu vidējais vecums ($M = 34,54$; $SD = 6,25$), vidējais bērnu skaits ģimenē ($M = 1,87$; $SD = 0,81$) un vidējais bērnu vecums ($M = 9,62$; $SD = 5,37$). Trešajā grupā – 56 mātes, kurām ir bērns invalīds un kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, māšu vidējais vecums ($M = 37,61$; $SD = 8,03$), vidējais bērnu skaits ģimenē ($M = 1,80$; $SD = 0,72$) un vidējais bērnu vecums ($M = 7,13$; $SD = 3,90$).

Bērnu invalīdu vidējais vecums grupā, kurā mātes neapmeklē sociālā atbalsta grupas ir 7,27 gadi ($SD = 3,56$). 50% no šiem bērniem ir nepieciešama 60–100% kopšana vai uzraudzība, 26,8% bērnu spējas ir ierobežotas par 0–25% un 23,2% bērnu fiziskās un garīgās spējas ir ierobežotas par 25–60%. Grupā, kurā ir mātes, kas apmeklē sociālā atbalsta grupas, bērnu vidējais vecums ir 9,21 gadi ($SD = 4,99$). 67,9% no šiem bērniem ir nepieciešama 60–100% kopšana vai uzraudzība, 19,6% bērnu fiziskās un garīgās spējas ierobežotas par 25–60% un 12,5% bērnu spējas ir ierobežotas par 0–25% (plašāku informāciju par māšu demogrāfiskajiem rādītājiem sk. 1. tabulā).

Instrumentārijs

Vecāku kompetences izjūtas skala (*Parenting Sense of Competence Scale*, PSOC) (Johnston & Mash, 1989). Latvijā šo metodi adaptējušas I. Skreitule-Pikše un S. Sebre (2008). Šajā skalā mātēm jānovērtē, cik lielā mērā viņas piekrīt 16 izteiktajiem apgalvojumiem. Katrs apgalvojums jānovērtē pēc 6 punktu Likerta skalas, kur vērtējums „1” atbilst atbildei „pilnībā piekrītu” un vērtējums „6” atbilst atbildei „pilnībā nepiekrītu”. Skalai ir divas apakšskalas: „Apmierinātība ar vecāku lomu” un „Vecāku efektivitāte”. „Apmierinātības ar vecāku lomu” apakšskala ietver 9 apgalvojumus un ļauj novērtēt cik indivīds jūtas apmierināts ar vecāku lomu, punkti šajā skalā jāskaita apgriezta secībā. „Vecāku efektivitātes” apakšskala ir

1. tabula. Demogrāfiskie rādītāji mātēm bez bērniem invalīdiem, bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, un bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas (N = 168)

Mainīgie lielumi	Mātes, kurām nav bērnu invalīdu (N = 56)	Bērnu invalīdu mātes, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas (N = 56)	Bērnu invalīdu mātes, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas (N = 56)
Mātes vecums gados M (SD)	32,18 (6,39)	34,54 (6,25)	37,61 (8,03)
Mātes izglītība (%)			
Pamatizglītība	7,1	14,3	3,6
Vidējā izglītība	28,6	25	26,8
Nepabeigta augstākā izglītība	8,9	17,9	14,3
Augstākā izglītība	55,4	42,9	55,4
Ģimenes stāvoklis (%)			
Precējusies	53,6	50	69,6
Dzīvo kopā	32,1	25	14,3
Šķīrusies	8,9	12,5	10,7
Cits variants	5,4	12,5	5,4
Mātes nodarbinātība (%)			
Strādā algotu darbu	55,4	44,6	51,8
Nestrādā algotu darbu	44,6	55,4	48,2
Ģimenes materiālais stāvoklis (%)			
Varam atļauties visu, ko vēlamies	3,6	1,8	0
Esam diezgan pārtikuši	30,4	10,7	19,6
Iztiekam vidēji	46,4	55,4	53,6
Ir tikai pats nepieciešamākais	16,1	26,8	25
Trūkst pat nepieciešamā	3,6	5,4	1,8
Bērnu vecums (gados) M (SD)	5,56 (4,23)	9,62 (5,37)	7,13 (3,90)
Bērnu skaits ģimenē M (SD)	1,79 (0,80)	1,87 (0,81)	1,80 (0,72)
Bērnu invalīdu vecums (gados)		7,27 (3,56)	9,21 (4,99)
Bērnām invalīdam nepieciešama:			
pastāvīga kopšana 60–100%		50	67,9
spējas ierobežotas par 25–60%		23,2	19,6
spējas ir ierobežotas par 0–25%		26,8	12,5

7 apgalvojumi, tā atspoguļo vecāku priekšstatus par savu efektivitāti vecāku lomā. Summējot apakšskalās „Apmierinātība ar vecāku lomu” un „Vecāku efektivitāte” iegūtos rādītājus, uzrādās kopējais vecāku kompetences izjūtas rādītājs. Augstāki rādītāji liecina par augstāku vecāku kompetences izjūtu.

Daudzdimensionālā sociālā atbalsta skala (*Multidimensional Scales of Perceived Social Support*, MSPSS) (Zimet, Dahlem, & Farley, 1988). Latvijā šo metodi

adaptējušas S. Voitkāne, S. Miezīte un M. Rašcevska (2004). Šīs skalas mērķis ir pētīt mātes priekšstatu par saņemto sociālo atbalstu. Skala sastāv no 12 apgalvojumiem, katrs apgalvojums jānovērtē pēc 7 punktu Likerta skalas, kur vērtējums „7” atbilst atbildei „pilnībā piekrītu” un vērtējums „1” atbilst atbildei „pilnībā nepiekrītu”. Skala sastāv no 3 apakšskalām ar 4 apgalvojumiem katrā: „Sociālais atbalsts ģimenē”, „Atbalsts no draugiem” un „Atbalsts no citiem nozīmīgiem cilvēkiem”. Summējot visās apakšskalās iegūtos rādītājus, uzrādās kopējais vecāku saņemta sociālā atbalsta novērtējums. Augstāki rādītāji norāda uz pozitīvāku saņemta sociālā atbalsta novērtējumu.

Vecāku stresa indeksa aptauja (*Parenting Stress Index, PSI*) (Abidin, 1990). Latvijā šo metodi adaptējusi L. Ļebedeva (2001). Aptauja sastāv no 36 jautājumiem, kuri veido 3 apakšskalās – „Vecāku distress”, „Attiecību grūtības” un „Grūtais bērns”. Katrs apgalvojums jānovērtē pēc 5 punktu Likerta skalas, kur vērtējums „1” atbilst atbildei „pilnībā piekrītu” un vērtējums „5” atbilst atbildei „pilnībā nepiekrītu”. „Vecāku distressa” apakšskalā ietilpst 12 jautājumi (piemēram, „Es jūtos vientuļš un bez draugiem”), „Attiecību grūtību” apakšskalā ietilpst 12 jautājumi (piemēram, „Mans bērns reti dara kaut ko man, kas man liktu labi justies”) un „Grūtais bērns” apakšskalā ietilpst 12 jautājumi (piemēram, „Bērns dara dažas lietas, kuras lielā mērā mani traucē”). Summējot visās apakšskalās iegūtos rādītājus, uzrādās kopējais vecāku stresa indekss. Aprēķinot rezultātus, punkti tika skaitīti apgrieztā secībā – augstāki rādītāji liecina par augstāku stresa indeksu.

Visām mātēm tika lūgts norādīt bērnu skaitu ģimenē, bērnu vecumu, savu vecumu, izglītības līmeni, nodarbinātības statusu, ģimenes struktūru un ģimenes materiālās labklājības novērtējumu. Bērnu invalīdu mātēm papildus tika uzdoti jautājumi par bērna invalīda vecumu, slimības diagnozi, tika lūgts novērtēt nepieciešamo kopšanu (0–25%; 25–60%; 60–100%) un vai šīs mātes apmeklē/apmeklējušas sociālā atbalsta grupas.

Procedūra

Mātēm internetā pieejamās vietnēs (*calis.lv, draugiem.lv* u. c.), kā arī vecāku, kuri audzina bērnu invalīdus, grupu forumos tika piedāvāts anonīmi piedalīties pētījumā un aizpildīt aptauju.

Rezultāti

Izmantoto metožu ticamības rādītāji

Pētījumā tika izmantotas trīs aptaujas – Vecāku stresa indeksa aptauja (VSIA), Vecāku kompetences izjūtas skala (VKIS) un Daudzdimensionālā sociālā atbalsta skala (DSAS). Lai pārbaudītu šo metožu un to apakšskalā ticamību šī pētījuma izlasē, katrai skalai un katrai apakšskalai tika aprēķināti iekšējās saskaņotības rādītāji (sk. 2. tabulu).

Rezultāti rāda, ka visas skalas un to apakšskalās uzrāda pietiekami augstu iekšējo saskaņotību. Kopējā VKIS ($\alpha > 0,83$), DSAS ($\alpha > 0,90$) un VSIA ($\alpha > 0,94$). Arī visu aptauju 21 apakšskala uzrāda pietiekami labu iekšējo saskaņotību ($\alpha > 0,67$), tas liecina, ka visas pētījumā izmantotās metodes sniedz pietiekami ticamus rādītājus.

2. tabula. Vecāku kompetences izjūtas skalas, Vecāku stresa indeksa aptaujas un Daudzdimensionālās sociālā atbalsta skalas iekšējās saskaņotības rādītāji ($N = 168$)

Aptaujas nosaukums Skalas nosaukums	Jautājumu skaits	Kronbaha α
Vecāku kompetences izjūtas skala		
Kopējā vecāku kompetence	16	0,83
Apmierinātība ar vecāku lomu	9	0,84
Vecāku efektivitātes apakšskala	7	0,71
Daudzdimensionālā sociālā atbalsta skala		
Kopējais sociālais atbalsts	12	0,90
Sociālais atbalsts ģimenē	4	0,81
Atbalsts no draugiem	4	0,67
Atbalsts no citiem nozīmīgiem cilvēkiem	4	0,75
Vecāku stresa indeksa aptauja		
Kopējais vecāku stresa indekss	36	0,94
Vecāku distress	12	0,83
Attiecību grūtības	12	0,89
Grūtais bērns	12	0,89

Atšķirības vecāku kompetences izjūtā, izjustajā vecāku stresa līmenī un saņemtā sociālā atbalsta novērtējumā

Lai pierādītu vai noraidītu izvirzīto hipotēzi – „Bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, ir augstāki vecāku stresa rādītāji un zemāki vecāku kompetences izjūtas un saņemtā sociālā atbalsta novērtējuma rādītāji nekā bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, un mātēm, kurām nav bērnu invalīdu” –, tika pārbaudītas atšķirības starp minētajām grupām VKIS rādītājos un šīs aptaujas apakšskalu „Vecāku efektivitātes” un „Apmierinātība ar vecāku lomu” rādītājos. Lai noteiktu izmantojamās statistikas metodes, katrā grupā tika pārbaudīts, vai rezultātu empīriskais sadalījums atbilst normālajam sadalījumam. Tika secināts, ka grupu (bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, un mātēm, kurām nav bērnu invalīdu) rezultāti nevienā no skalām neatbilst normālajam sadalījumam.

Līdz ar to starpgrupu atšķirību aprēķināšanai tika izmantota neparametriskā metode – Kruskala-Valisa H-tests (rezultātus sk. 3. tabulā).

Aprēķini rāda, ka visas grupas uzrāda līdzīgus rezultātus gan kopējā VKIS, gan šīs aptaujas apakšskalās „Apmierinātība ar vecāku lomu” un „Vecāku efektivitāte”, jo atšķirības starp grupām nesasniedza statistiskās nozīmības līmeni ($p > 0,016$).

Pārbaudot atšķirības starp minētajām grupām VSIA kopējos rādītājos un šīs aptaujas skalu „Attiecību grūtības”, „Vecāku distress” un „Grūtais bērns” rādītājos, tika konstatēts, ka statistiski nozīmīgas atšķirības starp grupām parādījās VSIA rezultātos kopumā – $H(2) = 17,68$, $p < 0,001$ un šīs aptaujas skalās „Attiecību grūtības” – $H(2) = 24,53$, $p < 0,001$, un „Grūtais bērns” – $H(2) = 20,35$, $p < 0,001$. Apakšskalā

3. tabula. Vecāku kompetences izjūtas skalas, Vecāku stresa indeksa aptaujas un Daudzdimensionālā sociālā atbalsta skalas aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji dažādās māšu grupās

Mainīgie lielumi	Mātēm bez bērniem invalīdiem (N = 56)			Bērnu invalīdu mātes, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas (N = 56)			Bērnu invalīdu mātes, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas (N = 56)			
	M	Mdn	SD	M	Mdn	SD	M	Mdn	SD	H
VKIS	4,22	4,25 ^b	0,65	4,08	4,08 ^b	0,56	4,00	4,12 ^b	0,56	3,1
„Apmierinātība”	3,83	3,83 ^b	0,84	3,73	3,73 ^b	0,76	3,58	3,77 ^b	0,83	1,82
„Efektivitāte”	4,71	4,71 ^b	0,59	4,52	4,52 ^b	0,57	4,53	4,50 ^b	0,53	3,94
VSIA	2,31	2,26 ^a	0,64	2,68	2,64 ^b	0,55	2,77	2,93 ^b	0,67	17,68***
„Attiecību grūtības”	1,92	1,79 ^a	1,73	2,35	2,25 ^b	0,65	2,55	2,58 ^b	0,69	24,53***
„Vecāku distress”	2,61	2,46 ^a	0,65	2,73	2,75 ^a	0,64	2,80	3,00 ^a	0,67	3,75
„Grūtais bērns”	2,41	2,42 ^a	0,76	2,95	3,00 ^b	0,63	2,95	3,12 ^b	0,81	20,35***
DSAS	4,51	4,71 ^a	1,02	3,92	4,25 ^b	1,20	4,49	4,67 ^a	0,96	10,61**
„Atbalsts no draugiem”	4,48	4,75	1,30	4,05	4,37	1,43	4,51	4,87	1,17	4,34
„Atbalsts no ģimenes”	4,92	5,00 ^a	1,16	4,17	4,75 ^a	1,58	4,69	5,00 ^b	1,19	6,11*
„Atbalsts no citiem”	5,01	5,00	1,85	4,33	5,00	1,49	2,80	5,25	1,33	4,69

Piezīme. Katrā rindā tās mediānas, kam ir kopīgs apakšraksta burts, statistiski nozīmīgi neatšķiras saskaņā ar *Post-hoc* testa rezultātiem ar Bonferroni korekciju ($p > 0,0167$).

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

„Vecāku distress” statistiski nozīmīgas atšķirības grupu rādītājos neparādījās ($p > 0,05$). Lai veiktu *Post-hoc* testus, tika izmantots Manna-Vitnija tests ar Bonferroni korekciju (statistiskās nozīmības līmenis – $p = 0,0167$). Rezultāti rāda, ka VSIA kopumā un tās skalās „Attiecību grūtības” un „Grūtais bērns” bērnu invalīdu mātes, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, un bērnu invalīdu mātes, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, uzrāda statistiski nozīmīgi augstākus rādītājus nekā mātes, kurām nav bērnu invalīdu ($p < 0,0167$). Atšķirības starp abām māšu grupām, kurām bērni ir invalīdi, nesasniedza statistiskās nozīmības līmeni ($p > 0,0167$).

Pārbaudot atšķirības starp minētajām grupām DSAS kopējos rādītājos un šīs aptaujas skalu „Atbalsts no draugiem”, „Atbalsts no ģimenes” un „Atbalsts no citiem” nozīmīgiem cilvēkiem” rādītājos, tika konstatēts, ka statistiski nozīmīgas atšķirības starp grupām parādījās DSAS kopumā – $H(2) = 10,61$, $p < 0,001$ un šīs aptaujas skalā „Atbalsts no ģimenes” – $H(2) = 6,11$, $p < 0,05$. Skalās „Atbalsts no citiem” nozīmīgiem cilvēkiem” un „Atbalsts no draugiem” statistiski nozīmīgas atšķirības neparādījās ($p > 0,05$). Lai veiktu *Post-hoc* testus, tika izmantots Manna-Vitnija tests ar Bonferroni korekciju (statistiskās nozīmības līmenis – $p = 0,0167$). Tas parādīja, ka DSAS kopējie rādītāji bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, uzrāda statistiski nozīmīgi zemākus rezultātus nekā mātes, kurām nav bērnu invalīdu, un bērnu invalīdu mātes, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas. Skalas „Atbalsts no ģimenes” rezultāti rāda, ka bērnu invalīdu mātes, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, uzrāda statistiski nozīmīgi zemākus rādītājus nekā mātes,

kurām nav bērnu invalīdu ($p < 0,0167$). Atšķirības starp mātēm, kuru bērni nav invalīdi, un bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, nesasniedza statistiskās nozīmības līmeni ($p > 0,0167$).

Saistības starp saņemtā sociālā atbalsta novērtējumu, vecāku kompetences izjūtas un vecāku stresa rādītājiem

Tika izvirzīts pētījuma jautājums: „Kādas ir saistības starp saņemtā sociālā atbalsta novērtējumu, vecāku kompetences izjūtas un vecāku stresa rādītājiem bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas un mātēm, kurām nav bērni invalīdi.”

Tā kā mainīgo rezultātu empīriskais sadalījums neatbilst normālajam sadalījumam, analizējot saistību starp DSAS, VKIS un VSIA rādītājiem, tika izmantots Spīrmena korelācijas koeficients (sk. 4. tabulu). Rezultāti rāda, ka starp kopējiem DSAS un kopējiem VSIA rādītājiem vērojama negatīva korelācija visām grupām – mātēm, kurām nav bērnu invalīdu ($r_s(54) = -0,31, p < 0,05$), bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas ($r_s(54) = -0,49, p < 0,01$), un bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas ($r_s(54) = -0,30, p < 0,05$). Jo augstāk mātes novērtē saņemto sociālo atbalstu, jo zemāki ir viņu vecāku stresa rādītāji, savukārt jo zemāk mātes novērtē saņemto sociālo atbalstu, jo augstāki ir viņu vecāku stresa rādītāji.

Analizējot saistību starp DSAS un VKIS rādītājiem, rezultāti rāda, ka vērojama pozitīva korelācija tikai grupai mātēm, kurām nav bērnu invalīdu ($r_s(54) = 0,28, p < 0,05$). Pieaugot māšu saņemtā sociālā atbalsta novērtējumam, pieaug viņu vecāku kompetences izjūtas rādītāji. Abām pārējām grupām – bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas un grupai – bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, neuzrādās statistiski nozīmīgas korelācijas.

Rezultāti rāda, ka pastāv statistiski nozīmīga negatīva korelācija starp VKIS un VSIA rādītājiem visās māšu grupās – starp mātēm, kurām nav bērnu invalīdu ($r_s(54) = -0,82, p < 0,01$), bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas ($r_s(54) = -0,49, p < 0,01$), un bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas ($r_s(54) = -0,72, p < 0,01$). Pieaugot māšu vecāku kompetences izjūtai, samazinās vecāku stresa rādītāji, un otrādi.

Iztirzājums

Analizējot grupu atšķirības DSAS kopējos rādītājos un tās apakšskalu rādītājos, rezultāti rāda, ka bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, ir zemāks kopējais saņemtā sociālā atbalsta novērtējums nekā mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, un mātēm, kurām nav bērnu invalīdu. Šie rezultāti liecina, ka bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, ir lielāks sociālais atbalsts no draugiem, ģimenes un citiem nozīmīgiem cilvēkiem nekā grupai, kurā ir bērnu invalīdu mātes, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas. Ņemot vērā, ka sociālais atbalsts ir viens no pašefektivitāti veidojošiem elementiem (Bandura, 1997), var pieņemt, ka sociālā palīdzība, ko saņem šīs mātes, apmeklējot sociālā atbalsta grupas, varētu paaugstināt šo māšu pašvērtējumu un pašefektivitāti. Šis atbalsts ļauj šīm māmiņām būt apmierinātākām ar savu kā vecāku lomu un būt efektīvākām saistībā ar bērna audzināšanu.

4. tabula. Spīrmena korelācijas koeficienti starp Daudzdimensionālās sociālā atbalsta skalas, Vecāku stresa indeksa aptaujas un Vecāku kompetences izjūtas skalas rādītājiem dažādās māšu grupās

Skalas, aptaujas / Grupas	1.	2.	3.	4.	5.
Mātes, kurām nav bērnu invalīdu ($N = 56$)					
1. Daudzdimensionālā sociālā atbalsta skala					
2. Vecāku stresa indeksa aptauja (VSIA)	-0,31*				
3. VSIA apakšskala „Attiecību grūtības”	-0,16				
4. VSIA apakšskala „Vecāku distress”	-0,39**				
5. VSIA apakšskala „Grūtais bērns”	-0,25				
6. Vecāku kompetences izjūtas skala (VKIS)	0,28*	-0,82**	-0,66**	-0,72**	-0,81**
7. VKIS apakšskala „Apmierinātība”	0,32*	-0,76**	-0,62**	-0,67**	-0,76**
8. VKIS apakšskala „Efektivitāte”	0,08	-0,65**	-0,52**	-0,55**	-0,63**
Bērnu invalīdu mātes, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas ($N = 56$)					
1. Daudzdimensionālā sociālā atbalsta skala					
2. Vecāku stresa indeksa aptauja (VSIA)	-0,49**				
3. VSIA apakšskala „Attiecību grūtības”	-0,34**				
4. VSIA apakšskala „Vecāku distress”	-0,50**				
5. VSIA apakšskala „Grūtais bērns”	-0,35**				
6. Vecāku kompetences izjūtas skala (VKIS)	0,20	-0,49**	-0,40**	-0,33*	-0,45**
7. VKIS apakšskala „Apmierinātība”	0,07	-0,47**	-0,42**	-0,31*	-0,43**
8. VKIS apakšskala „Efektivitāte”	0,39**	-0,28*	-0,19	-0,20	-0,25
Bērnu invalīdu mātes, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas ($N = 56$)					
1. Daudzdimensionālā sociālā atbalsta skala					
2. Vecāku stresa indeksa aptauja (VSIA)	-0,30*				
3. VSIA apakšskala „Attiecību grūtības”	-0,26*				
4. VSIA apakšskala „Vecāku distress”	-0,36**				
5. VSIA apakšskala „Grūtais bērns”	-0,27*				
6. Vecāku kompetences izjūtas skala (VKIS)	0,05	-0,72**	-0,72**	-0,66**	-0,62**
7. VKIS apakšskala „Apmierinātība”	-0,08	-0,60**	-0,58**	-0,58**	-0,50**
8. VKIS apakšskala „Efektivitāte”	0,30*	-0,57**	-0,62**	-0,45**	-0,54**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Analizējot grupu atšķirības VKIS rādītājos, redzams, ka starp grupām nav statistiski nozīmīgu atšķirību, visas grupas uzrāda līdzīgus rezultātus – gan kopējā VKIS, gan šīs aptaujas. Saskaņā ar šiem rezultātiem mātēm, kurām ir bērns invalīds, un mātēm, kurām nav bērna invalīda, nav atšķirību vecāku kompetences izjūtā.

Analizējot grupu atšķirības VSIA kopējos rādītājos un tās apakšskalās, rezultāti rāda, ka abām grupām – bērnu invalīdu mātēm, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, un bērnu invalīdu mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, – ir augstāki

stresa rādītāji kopumā, kā arī augstāki stresa rādītāji apakšskālās „Attiecību grūtības” un „Grūtais bērns” salīdzinājumā ar mātēm, kurām nav bērnu invalīdu. Šie rezultāti sasaucas ar pasaulē veiktajiem pētījumiem, kuros secināts, ka mātēm, kuru bērni ir invalīdi, ir augstāks stresa līmenis (Dyson, 1993; Glidden & Schoolcraft, 2003).

Rezultāti neuzrāda statistiski nozīmīgas atšķirības starp grupām, kurās ir mātes ar bērniem invalīdiem. Abām grupām ir līdzīgi augsti stresa rādītāji. Šie rezultāti nesaskan ar izvirzīto hipotēzi, bet, iespējams, norāda uz to, ka mātēm, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas, atbalsts, ko mātes gūst šajās grupās, var nebūt pietiekams, lai mazinātu vecāku stresa līmeni. Šos rezultātus varētu izskaidrot arī ar to, ka Latvijā atbalsta pasākumi, kas organizēti ģimenēm, kuras audzina bērnus invalīdus, nav izstrādāti šo vecāku vajadzībām. Pamatā šie atbalsta pasākumi orientēti uz slimajiem bērniem, šo bērnu aprūpi, rehabilitāciju, adaptāciju.

Analizējot sociālā atbalsta novērtējuma saistību ar vecāku stresu, rezultāti rāda, ka sociālā atbalsta novērtējums kopumā ir negatīvi saistīts ar māšu stresa līmeni visām grupām. Jo augstāk mātes novērtē saņemto sociālo atbalstu, jo zemāki ir vecāku stresa rādītāji, savukārt jo augstāki ir vecāku stresa rādītāji, jo zemāk mātes novērtē saņemto sociālo atbalstu. Šie rezultāti rāda, ka nepietiekams sociālais atbalsts ir saistīts ar psiholoģisko stresu, ko izjūt vecāki – gan bērna invalīda vecāki, gan vecāki, kuriem nav bērnu invalīdu. Tas sasaucas ar teoriju, ka sociālais atbalsts tiek uzskatīts par ļoti spēcīgu stresa pārvarēšanas stratēģiju resursu, kas samazina stresoru iedarbību, saglabājot saņēmēja subjektīvo labklājību (Lazarus & Folkman, 1984). Stresa līmenis lielā mērā ir atkarīgs no ģimenes resursiem un no ģimenes saņemtā sociālā atbalsta. Saņemtais sociālais atbalsts ir kā aizsardzības faktors, kas mazina ģimenēm stresu (Dunn, Burbine, Bowers, & Tanteleff-Dunn, 2001; Hastings & Johnson, 2001).

Analizējot pētījuma datus, uzrādījās cieša negatīva korelācija starp VSIA rezultātiem un VKIS rezultātiem visām trīs māšu grupām. Šie rezultāti rāda: ja mātēm būs zemāks stresa līmenis, viņām būs augstāka vecāku kompetences izjūta.

Šādas mātes spēs izmantot efektīvākas audzināšanas metodes un veiksmīgāk pielāgoties savu bērnu individuālajām audzināšanas metodēm, kas veicinātu bērnu pozitīvo attīstību (Teti & Gelfand, 1991; MacPhee, Fritz, & Miller-Heyl, 1996; Gondoli & Silverberg, 1997).

Analizējot rezultātus kopumā, var izdarīt secinājumu, ka bērnu invalīdu mātēm neatkarīgi no tā, vai viņas apmeklē sociālā atbalsta grupas vai nē, ir augstāks vecāku stress salīdzinājumā ar mātēm, kurām nav bērnu invalīdu. Tāpat rezultāti rāda, ka sociālā atbalsta novērtējumam ir pozitīva saistība ar vecāku stresa līmeni, savukārt vecāku stresa līmenis ir negatīvi saistīts ar vecāku kompetences izjūtu.

Par pētījuma ierobežojumu var uzskatīt grūtības veidot dažādas grupas ar bērnu invalīdu mātēm. Pirmkārt, grūtības ir atrast šādas ģimenes, jo Latvijā ir ļoti ierobežots skaits atbalsta pasākumu, kuri paredzēti ģimenēm ar bērniem invalīdiem, un tāpēc ir ļoti maz māšu, kuras apmeklē sociālā atbalsta grupas.

Otrkārt, bērnu invalīdu mātes, kuras neapmeklē sociālā atbalsta grupas, tika uzrunātas piedalīties pētījumā ar interneta palīdzību, un var pieņemt, ka šīs mātes jau ir adaptējušās savai dzīves situācijai, viņas piedalās grupu forumos, kas domāti bērnu invalīdu vecākiem, un to jau var uzskatīt par sociālo atbalstu, savā ziņā par sociālā atbalsta grupu.

Nākamajos pētījumos būtu vērtīgi veidot izlasi, kurā iekļautu mātes, kuras neņem sociālo atbalstu, kā arī nav adaptējušās situācijai – bērna invalīda ienākšanai ģimenē. Tāpat būtu jāizmanto sociālā atbalsta novērtēšanas metode, kura izvērtētu ne tikai neformālo atbalstu – atbalstu no ģimenes, draugiem un citiem nozīmīgiem cilvēkiem, bet arī formālo atbalstu – atbalsta grupu utt. novērtēšanu. Veidojot izlasi, būtu jāņem vērā arī respondentu ģimenes stāvoklis (vai māte dzīvo viena), materiālais stāvoklis (kāds ir ģimenes materiālais nodrošinājums) un tas, cik ilgs laiks ir pagājis, kopš bērns invalīds ienācis ģimenē.

Izvērtējot šādus rezultātus, būtu nozīmīgi attīstīt formālo sociālo atbalstu un pakalpojumus bērnu invalīdu ģimenēm, kuros ir iesaistīti profesionāļi – veselības aprūpes speciālisti, sociālie darbinieki, atbalsta grupas un citas profesionālās organizācijas.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Abidin, R. R. (1990). *Parenting Stress Index manual* (4th Ed.). Charlottesville, VA: Pediatric Psychology Press.
- Affleck, G., McGrade, B. J., Allen, D. A., & McQueeney, M. (1995). Mothers' beliefs about behavioral causes for their developmentally disabled infant's condition: What do they signify? *Journal of Pediatric Psychology, 10*, 293–303.
- Bandura, A. (1997). *Self – efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.
- Barlow, J., Coren, E., & Stewart-Brown, S. (2002). Meta analysis of the effectiveness of parenting programmes in improving maternal psychosocial health. *British Journal of General Practice, 52*, 223–233.
- Baum, A. (1990). Stress, intrusive imagery and chronic stress. *Journal Health Psychology, 9*, 653–675.
- Bebko, J. M., Konstantareas, M. M., & Springer, J. (1987). Parent an professional evaluations of family stress associated with characteristics of autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 17*, 565–576.
- Beckman, P. J. (1991). Comparison of mothers' and fathers' with and without disabilities. *American Journal on Mental Retardation, 95*, 585–595.
- Ben-Zur, H., Duvdevany, I., & Lury, L. (2005). Associations of social support and hardiness with mental health among mothers of adult children with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research, 49*, 54–62.
- Coleman, P. K., & Karraker, K. H. (1997). Self – efficacy and parenting quality: findings and future applications. *Developmental Review, 18*, 47–85.
- Cutrona, C., & Troutman, B. (1986). Social support, infant temperament, and parentings-elf-efficacy: A mediational model of postpartum depression. *Child Development, 57*, 1507–1518.
- Deater-Deckard, K. (2005). Parenting stress and children's development: Introduction to the special issue. *Infant and Child Development, 14*, 111–115.
- Donovan, W. L., & Leavitt, L. A. (1989). Maternal self-efficacy and infant attachment: Integrating physiology, perceptions, and behavior. *Child Development, 60*, 460–472.
- Dunn, M. E., Burbine, T., Bowers, C. A., & Tantleff-Dunn, S. (2001). Moderators of stress in parents of children with autism. *Community Mental Health Journal, 37*, 39–52.
- Dyson, L. (1993). Response to the presence of a child with disabilities: Parental stress and family functioning over time. *American Journal on Mental Retardation, 98*, 207–218.
- Eisenhower, A. S., Baker, B. L., & Blacher, J. (2005). Preschool children with intellectual disability: Syndrome specificity, behavior problems and maternal well – being. *Journal of Intellectual and Disability Research, 49*, 657–671.

- Feldman, M., McDonald, L., Serbin, L., Stack, D., Secco, M. L., & Yu, C. T. (2007). Predictors of depressive symptoms in primary caregivers of young children with or at risk for developmental delay. *Journal of Intellectual Disability Research, 51*, 606–619.
- Freeman, N. L., Perry, A., & Factor, D. C. (1991). Child behaviors as stressors: Replicating and extending the use of the cars as a measure of stress: A Research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines, 32*, 1025–1030.
- Gavidia-Payne, S., & Hudson, A. (2002). Behavioural supports for parents of children with an intellectual disability and problem behaviours: an overview of the literature. *Journal of Intellectual and Developmental Disability, 27*, 31–55.
- Gilmore, L., & Cuskelly, M. (2012). Parenting satisfaction and self-efficacy: A longitudinal study of mothers of children with Down syndrome. *Journal of Family Studies, 18* (1), 28–35.
- Glidden, L. M., & Schoolcraft, S. A. (2003). Depression: Its trajectory and correlates in mothers rearing children with developmental disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research, 47*, 250–263.
- Gondoli, D. M., & Silverberg, S. B. (1997). Maternal emotional distress and diminished responsiveness: the mediating role of parenting efficacy and parental perspective taking. *Developmental Psychology, 33*, 861–868.
- Hastings, R. P., & Johnson, E. (2001). Stress in UK families conducting intensive home-based behavioral intervention for their young children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 31*, 327–336.
- Hess, C. R., Teti, D. M., & Hussey-Gardner, B. (2004). Self-efficacy and parenting of high-risk infants: The moderating role of parent knowledge of infant development. *Journal of Applied Developmental Psychology, 7*, 423–437.
- Hudson, D. B., Campbell-Grossman, C., & Fleck, M. O. (2003). Effects of the new fathers network on first-time fathers' parenting self-efficacy and parenting satisfaction during the transition to parenthood. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing, 26*, 217–229.
- Johnston, C., & Mash E. J. (1989). A measure of parenting satisfaction on effical. *Journal of Clinical Child Psychology, 18*, 165–175.
- Jones, T. L., & Prinz, R. J. (2005). Potential roles of parental self-efficacy in parent and child adjustment: A Review. *Clinical Psychology Review, 25*, 341–363.
- King, G., King, S., Rosenbaum, P., & Goffin, R. (1999). Family – centered caregiving and well – being of parents of children with disabilities: linking process with outcome. *Journal of Pediatric Psychology, 24*, 41–53.
- Labklājības ministrija. (2012). *Labklājības ministrijas ziņojums*. Pieejams: <http://www.lm.gov.lv/news/id/2637>
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). In coping with stress during childhood and Adolescence. *Psychological Bulletin, 101* (3), 393–403.
- Lebedeva, L. (2001). *Vēcāku stresa indeksa aptaujas adaptācija*. Latvijas Universitāte.
- MacPhee, D., Fritz, J., & Miller-Heyl, J. (1996). Ethnic variations in personal social networks and parenting. *Child Development, 67*, 3278–3295.
- Mathilde, A., & Lina, K. B. (2006). The adaptation of mothers of children with intellectual disability in Lebanon. *Journal of Transcultural Nursing, 17*, 375–380.
- McLennan, J. D., Doig, J., Rasmussen, C., Hutcheon, E., & Urichuk, L. (2012). Stress and Relief: Parents Attending a Respite Program. *Journal of the Canadian Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 21*, 261–269.
- Mullins, L., Aniol, K., Boyd, M., Page, M., & Chaney, J. (2002). The influence of respite care on psychological distress in parents of children with developmental disabilities: A longitudinal study. *Children's Services: Social Policy, Research, and Practice, 5*, 123–128.
- Nowak, C., & Heinrichs, N. (2008). A comprehensive meta-analysis of Triple P-Positive Parenting Program using hierarchical linear modeling: Effectiveness and moderating variables. *Clinical Child and Family Psychology Review, 11*, 114–144.
- Perry, A. (2004). *Families of developmentally disabled children: Theoretical conceptualizations of stress and a proposed new integrative model*. Available: <http://uais.lzu.edu.cn/uploads/soft/20110811/18-110Q1095336.pdf>.

- Peterson, G. W., & Hennon, C. B. (2005). Conceptualizing parental stress with family stress theory. In P. C. McKenry, & S. J. Price (Eds.), *Families and Change: Coping with Stressful Events and Transitions* (3rd Ed., pp. 25–48). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Peterson, L., Tremblay, G., Ewigman, B., & Saldana, L. (2003). Multilevel selected primary prevention of child maltreatment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 71*, 601–612.
- Phetrasuvan, S., & Miles, M. S. (2009). Parenting stress in mothers of children with autism spectrum disorders. *Journal for Specialists in Pediatric Nursing, 14* (3), 157–165.
- Selye, H. (1956). *The stress of life*. New York: McGraw Hill.
- Singer, G. H. S., Biegel, D. E., & Ethridge, B. I. (2009). Toward a cross disability view of family support for caregiving families. *Journal of Family Social Work, 12*, 97–118.
- Skreitule-Pikše, I. (2011). *Mātes kompetences izjūtas, mātes – bērna emocionālās pieejamības un bērna uzvedības izmaiņas pēc mātes piedalīšanās vecāku mācību programmā „Bērnu emocionālā audzināšana”*. Promocijas darbs. Latvijas Universitāte.
- Smith, T. B., Oliver, M. N. I., & Innocenti, M. S. (2001). Parenting stress in families of children with disabilities. *American Journal of Orthopsychiatry, 71*, 257–261.
- Sofronoff, K., & Farbotko, M. (2002). The effectiveness of parent management training to increase self-efficacy in parents of children with Asperger syndrome. *Autism, 6*, 271–286.
- Swick, K. J., & Hassell, T. (1990). Parental efficacy and the development of social competence in young children. *Journal of Instructional Psychology, 17*, 24–32.
- Teti, D. M., & Gelfand, D. M. (1991). Behavioral competence among mothers of infants in the first year: The mediational role of maternal self-efficacy. *Child Development, 62*, 918–929.
- Trute, B. (1995). Gender differences in the psychological adjustment of parents of young, developmentally disabled children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines, 36*, 1225–1242.
- Turnbull, A. P., & Turnbull, H. R. (1986). *Families, professionals and exceptionalities: A special partnership*. Columbus, OH: Charles E. Merrill.
- Uchino, B. (2009). Understanding the links between social support and physical health: A life-span perspective with emphasis on the separability of perceived and received support. *Perspectives on Psychological Science, 4*, 236–255.
- Voitkāne, S., Miezīte, S., & Raščevska, M. (2004). Saistība starp praktisko intelektu, psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem. *Latvijas Universitātes Raksti. Psiholoģija, 664*, 89–121.
- Wallander, J. L., Pitt, L. C., & Mellins, C. A. (1990). Child functional independence and maternal psychosocial stress as risk factors threatening adaptation in mothers of physically or sensorially handicapped children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 58*, 818–824.
- Wells-Parker, E., Miller, D. I., & Topping, S. (1990). Development of control of outcome scales and self-efficacy scales for women in four life roles. *Journal of Personality Assessment, 54*, 564–575.
- Wilgosh, L., Scorgie, K., & Fleming, D. (2000). Effective life management in parents of children with disabilities: A survey replication and extension. *Developmental Disabilities Bulletin, 28* (2), 1–14.
- Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G., & Farley, G. K. (1988). The multidimensional scale of perceived social support. *Journal of Personality Assessment, 52*, 30–41.

Summary

The aim of the research was to investigate commitments and to determine differences in the sense of parenting competence, level of stress, and evaluation of social support in 56 mothers of disabled children who attend social support groups,

56 mothers of disabled children, who do not attend social support groups and 56 mothers without disabled children.

Were used the Multidimensional Scales of perceived Social Support (Zimet, Dahlem, & Farley, 1988), the Parenting Sense of Competence Scale (Johnston & Mash, 1989) and the Parenting Stress Index (Abidin, 1990).

Results showed that mothers with disabled children had a higher level of stress. Assessment of social support has a positive correlation with the level of stress control, and the stress levels are negatively related to parents' sense of competence. This results demonstrate the potential importance of parental stress levels towards influencing parenting sense of competence. Study proves that it would be worthwhile to develop psychological support programs which reduce parental stress, and facilitate parental competence.

Keywords: *children with disabilities, parenting stress, parenting sense of competence, social support.*

Piedošanas jēdziens psiholoģijā *Concept of Forgiveness in Psychology*

Ilze Plauča

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

E-pasts: *i.plauca@gmail.com*

Jēdziens „piedošana” visbiežāk tiek saistīts ar teoloģijas vai filozofijas disciplīnu, bet šis jēdziens ir nozīmīgs arī psiholoģijā. Šī pētījuma mērķis ir iepazīstināt lasītājus ar jēdzienu, teorētiskām pieejām piedošanas jēdziena izpratnē un sniegt ieskatu mūsdienu pētījumos par piedošanu.

Latvijā piedošana līdz šim ir maz pētīta, taču pētījumi Latvijā varētu būt nozīmīgi, ņemot vērā gan Latvijas vēsturiskos aspektus, gan sabiedrības kultūras daudzšķautņainību un krīzes radīto sabiedrības sociālo noslāņošanu. Piedošanai veltītās zinātniskās literatūras analīze šai rakstā parāda, kas līdz šim ir pētīts un atklāts par pašu piedošanu, un ar to saistītos konceptus, kā arī dod ieskatu, ko pētīt nākotnē Latvijā.

Atslēgvārdi: piedošana, piedošanas veidi, ietekme, sekas.

Cilvēki nereti tiek sāpināti dažādos attiecību kontekstos – gan tuvās attiecībās, gan lietišķās. Ir dažādi veidi, kā cilvēki izkļūst no šīm situācijām – atdara ar to pašu vai izturas tā, it kā otra cilvēka nemaz nebūtu, vai arī piedod un dzīvo tālāk, aizmirstot notikumu. Jēdziens „piedošana” visbiežāk saistās ar teoloģijas vai filozofijas disciplīnu, taču šim jēdzienam ir vieta arī psiholoģijā. Kopš iepriekšējā gadsimta astoņdesmitajiem gadiem piedošana psiholoģijā ir pētīta sistemātiski.

Pētot piedošanu, ir svarīgi saprast kontekstu, kurā piedošana risinās. Tādā veidā mainās jēdziena būtība. Ja cilvēks piedod sev un galvenā ideja ir personīgās lab-sajūtas atjaunošana, mazāk svarīgs ir attiecību konteksts (Hall & Fincham, 2005). Starppersonu piedošanas konteksts regulē dažādas attiecības (Riek & Mania, 2012). Psiholoģijā arī tiek skatīta Dieva piedošanas ietekme reliģioziem cilvēkiem (Akl & Mullet, 2010). Piedošana pāra attiecībās tiek aplūkota attiecību saglabāšanas kontekstā (Braithwaite, Selby, & Fincham, 2011). Sociālā un starpkultūru kontekstā piedošana tiek aplūkota kā sociālo dialogu veicinoša, īpaši vidē, kur ir bijušas ilgstošas, kultūrvēsturiskas nesaskaņas. Piemēram, Belfāstā veica piedošanas apmācības pilotpētījumu bērniem skolās. Tika izvēlēti rajoni, kur protestanti un katoļi dzīvo netālu, jo tie pārsvarā ir zināmi kā vardarbīgi un nabadzīgi rajoni. Rezultāti dusmu mazināšanā piedošanas terapijas grupas apmeklētājiem bija statistiski nozīmīgi salīdzinājumā ar kontrolgrupu (Gassin, Enright, & Knutson, 2005). Šajā rakstā tiks aplūkota piedošana starppersonu un pāru attiecību kontekstā, izgaismojot piedošanas aspektus pāridarījuma situācijās.

Šī pētījuma mērķis ir apkopot un analizēt informāciju, kas ir zināma par starppersonu piedošanu psiholoģijas zinātnē: iepazīstināt lasītājus ar jēdzienu, teorētiskajām

pieejām piedošanas jēdziena izpratnē un sniegt ieskatu mūsdienu pētījumos par piedošanu.

Jēdziena vēsturiskais aspekts

Piedošanas jēdziens psiholoģijas laukā pirmo reizi minēts 1932. gadā, kad Pjažē (Piaget, 1932) un Bēns (Behn, 1932) savos darbos min piedošanas attīstību saistībā ar morālo spriedumu veidošanos (McCullough, Pargament, & Thoresen, 2001b). Pirmo reizi piedošanas afektīvā struktūra ir aprakstīta žurnālā *Journal of General Psychology* (Litwinski, 1945, kā minēts McCullough et al., 2001b). Savukārt pirmās palīdzības grupas saistībā ar piedošanu parādījās pastorālajā aprūpē. Endžjals (*Angyal*) darbā ar psihoterapijas pacientiem palīdzēja izjust Dieva piedošanu kā svarīgu pretlīdzekli patoloģiskai vainas izjūtai, ko tajā laikā uzskatīja par pamatu psihopatoloģijām (Angyal, 1952, kā minēts McCullough et al., 2001b). Šajā pašā pastorālās aprūpes laukā Emersons (*Emerson*) ir veicis teorētisko piedošanas aprakstu, lietojot *Q-sort* pētījuma dizainu, lai pārbaudītu asociāciju starp piedošanu un psiholoģisko labklājību (Emerson, 1964). Tas ir pirmais publicētais pētījums, kur skaidrota sakarība starp piedošanu un labklājību. Jāatzīst, ka šie pirmie centieni ieskicēt piedošanu nav atstājuši paliekošu iespaidu uz jēdziena izpratni mūsdienās. Šī jēdziena intensīva un sistemātiska zinātniskā izziņāšana sākās pagājušā gadsimta astoņdesmito gadu vidū. Vortintons (Worthington, 2005) savā grāmatā min, ka to aizsāka psihoterapeiti pēc Smedes (Smedes, 1984) grāmatas „Piedot un aizmirst: dziedēt brūces, ko neesam pelnījuši” publicēšanas (grāmata ir tulkota arī latviski). Lai gan grāmatas autors ir teologs, viņš apraksta, kā piedodot var uzlabot labklājību un garīgo veselību. Šo ideju tālāk attīstīja psihoterapeiti. Viņi apskatīja, kā piedošana var palīdzēt dusmu, depresijas un traumas gadījumos (Worthington, 2005).

Jāatzīst, ka finansējums ir veicinājis to, ka deviņdesmitajos gados ievērojami palielinājās pētījumu skaits par piedošanu. 1998. gadā Džona Tempļona fonds (*John Templeton Foundation*) piešķīra 4,5 miljonu ASV dolāru finansējumu plašam piedošanas pētniecības projektam (A Campaign for Forgiveness Research | The John Templeton Foundation, 1998). Projekta vadītājs bija Vortintons, kurš ir viens no vadošajiem piedošanas pētniekiem un daudzu rakstu autors. Tajā piedalījās vēl citi pazīstami piedošanas pētnieki, to starpā Enraits (*Enright*), Makulovs (*McCullough*), Raja (*Rye*) un citi. Finansējumu saņēma gandrīz trīsdesmit pētniecības laboratorijas uz trijiem gadiem. Projektā tika pētīta piedošana starp indivīdiem, ģimenēs, starp nācijām, tās saistība ar bioloģiju un starpkultūras aspekts: samierināšanās Dienvidāfrikā, piedošana Ruandā, Dienvidīrijā. Tika pētīta piedošanas un AIDS saistība un piedošana korporāciju kontekstā (A Campaign for Forgiveness Research, 1999).

Mūsu laikos plaši tiek veikti pētījumi par piedošanu un izziņāti jauni, līdz šim neatklāti aspekti. Tie tiek pētīti dažādās psiholoģijas nozarēs: klīniskajā psiholoģijā tiek pētītas piedošanas intervences; attīstības psiholoģija skata, kā attīstās bērna izpratne par piedošanu; personības psiholoģija skata, kādas ir personību atšķirības cilvēkiem, kuri piedod un kuri nepiedod; sociālā psiholoģija aplūko, kā piedošana izpaužas ikdienas saskarsmē; veselības psiholoģija skata, kā piedošana ietekmē veselību (Worthington, 2005).

Piedošana un tās veidi

Ja literatūrā meklē piedošanas definīciju, tad vispirms var atrast atziņu par to, ka jēdziena definēšana nav tik viennozīmīga, t. i., vienota definīcija nepastāv. Vairāki pētnieki ir skaidrojuši piedošanas jēdzienu atšķirīgi. Makulovs un Vitleta (*Witvliet*) ir diferencējuši trīs dažādus aspektus, kā piedošana tiek skaidrota (McCullough & Witvliet, 2001). Pirmais aspekts ir piedošana kā atbildes reakcija: upuris, kuram ir nodarīts pāri, maina savas domas, emocijas un uzvedību pozitīvā virzienā attiecībā uz pāridarītāju. Literatūrā bieži ir sastopams jēdziens „situatīva piedošana” (angl. – *state forgiveness*), kas attiecas uz piedošanas procesu, kad saistībā ar kādu specifisku pāridarījumu emocijas un domas mainās no negatīvām uz pozitīvām attiecībā uz pāridarītāju (Toussaint & Webb, 2005), uzsverot tieši vienas situācijas kontekstu. Tā Makulovs un kolēģi starppersonu piedošanu definē kā „motivācijas izmaiņu kompleksu, kad kāds kļūst mazāk motivēts atriebties apvainotājam; kļūst mazāk motivēts izvairīties no apvainotāja; kļūst vairāk motivēts izlīgt un būt labvēlīgs pret apvainotāju, neskatoties uz tā aizvainojošo darbību” (McCullough, Worthington, & Rachal, 1997, 321–322), uzsverot tieši motivācijas izmaiņas pret apvainotāju. Otrais aspekts ir piedošana kā personības dispozīcija jeb tendence (angl. – *trait forgiveness, dispositional forgiveness, forgivingness*), tā ir stabila laika gaitā un dažādās situācijās (Berry, Worthington, Parrott, O’Connor, & Wade, 2001), ar to saprotot cilvēka gatavību piedot citiem, neņemot vērā dažādus apstākļus. Apstākļi var būt divējādi: eksterņāli un internāli. Eksterņālie apstākļi ir pāridarītāja vecums, dzimums, reliģiozitāte, attiecību ar pāridarītāju specifika, nodarījuma smagums, pāridarījuma sekas (Mullet, Houdbine, Laumonier, & Girard, 1998). Tiek aplūkots piedošanas–nepiedošanas konteksts. Trešais aspekts ir piedošana kā sabiedrības institūciju kvalitāte, kurā piedošanu var uzlūkot kā intimitāti, uzticību vai lojalitāti. Piemēram, ģimene kā sabiedrības institūcija ir piedodošāka nekā darba kolektīvs (McCullough & Witvliet, 2001).

Savukārt Vortintons un Šērsers (*Scherer*) nodala uz lēmumu balstītu un emocionālu piedošanu (Worthington & Scherer, 2004). Uz lēmumu balstīta piedošana izpaužas upura uzvedībā, kura ir tāda pati kā pirms pāridarījuma. Emocionālā piedošana ietelmē motivāciju, t. i., cilvēki, kuriem ir nodarīts pāri vai kuri ir ievainoti, izjūt netaisnības radīto nesaskaņu starp to, ka viņi gribētu, lai pāridarījums būtu pilnībā atrisināts, un to, kā viņi uztver notikušo situāciju.

Piedošanu pēc sekām attiecību kontekstā iedala divos veidos: piedošana, kas vieno (angl. – *conjunctive*), un piedošana, kas izšķir (angl. – *disjunctive*). Pirmais piedošanas veids saistāms ar attiecībām, kad upuris piedod pāridarītājam notikušo, abi ir izlīguši un turpina attiecības. Otrajā gadījumā piedošana ir attiecināma uz pāridarījumu, kad upuris piedod pāridarītājam nodarījumu, bet izvēlas attiecības neturpināt, ieturot emocionālu un fizisku distanci. Šis piedošanas veids attiecināms uz seksuālas vardarbības upuriem, kad ir ieteicams attiecības ar varmāku neturpināt, lai izslēgtu nodarījuma atkārtošanās iespējamību. Bet, piedodot pašu pāridarījumu, upurim ir iespēja mazināt pārdzīvojuma sajūtas par šo notikumu (Helm, Cook, & Berecz, 2005), tādā veidā uzlabojot pašsajūtu, bet varmācīgās attiecības neturpinot.

Piedošanu ietekmējošie faktori

Ir veikti daudzi pētījumi, kuros dažādu attiecību kontekstā skaidrotas sakarības starp piedošanu un citiem mainīgajiem, labklājību, personības iezīmēm, veselības rādītājiem. *PsyArticle* un *Academic Search Complete* datubāzēs ierakstot meklētājā vārdu *forgiveness* (latv. – *piedošana*), zinātniskajos žurnālos tiek atlasīti 2410 raksti (raksts tapis 2013. gada maijā). Rakstu skaits ir liels, un, lai apskatītu piedošanas sakarību ar citiem mainīgajiem, par pamatu izmantošu Makulova un kolēģu izveidoto iedalījumu par starppersonu piedošanu ietekmējošiem faktoriem (McCullough et al., 1998; Riek & Mania, 2012). Autori uzskata, ka visvairāk piedošanu ietekmē sociālās izziņas faktors, tas, kā upuris izprot pāridarījumu un kā attiecas pret pāridarītāju. Nākamais ietekmes faktors ir attiecināms uz pašu nodarījumu, kāds tas ir un cik smags tas ir upura izpratnē. Tam seko upura attiecību kvalitāte ar pāridarītāju – tuvās attiecībās piedošana ir iespējamāka nekā nenozīmīgās attiecībās. Vismazākā cēloņsakarība piedošanai ir ar personības iezīmēm un izziņas procesiem.

Empātija, sociālās izziņas procesi un piedošana

Ir veikti pētījumi, kuros pierādījis, ka spēju piedot ietekmē tas, vai upuris izjūt empātiju pret apvainotāju, vai viņš vairākkārt atkārtoti pārdomā notikušo (domu iestrēgšana, angl. – *ruminaton*) un kā upuris izskaidro pāridarītāja uzvedību.

Šo izziņas procesu rezultātā veidojas nodarījuma interpretācija, un tie ietekmē to, kā cilvēks uztver nodarījumu un savas attiecības ar pāridarītāju. Empātija tiek izvirzīta par vienu no galvenajiem rādītājiem piedošanas procesā. Tā palīdz upurim izprast lietas būtību no pāridarītāja perspektīvas, veicinot lielāku sapratni par vainīgā uzvedību, un līdz ar to veicina piedošanu (Riek & Mania, 2011). Ir noskaidrots, ka upurim vieglāk no apvainotāja sagaidīt atvainošanos, ja viņš pret to izjūt empātiju (McCullough et al., 1997). Pētījumā, kurā piedalījās piedošanas intervences grupas, secināts, ka, pateicoties izjustai empātijai pret pāridarītāju, cilvēkam ir lielākas iespējas izmainīt savu attieksmi pret notikušo un piedot (Sandage & Worthington Jr., 2010). Longitudināli pētījumi par piedošanu, domu iestrēgšanu un empātijas attiecībām laulībā rāda, ka partneres, kuras izjūt augstāku empātiju pret partneri apvainotāju un mazāk domās iestrēgst par notikušo, ir labvēlīgākas un vairāk piedod (Palleari, Regalia, & Fincham, 2005). Jo vairāk cilvēki fokusējas uz pagātnes pāridarījumiem, jo grūtāk viņiem ir piedot (McCullough, Bono, & Root, 2007). Domu iestrēgšanai ir arī saistība ar uztveri par nodarījuma smagumu – jo vairāk par to domā, jo izjustais nodarījuma smagums palielinās (Kachadourian et al., 2005). Var secināt: lai piedotu pāridarījumu, ir svarīgi izjust, ko izjūt pāridarītājs. Taču ir svarīgi, lai cilvēks par notikumu nedomātu atkal un atkal, jo tas mazina piedošanas spēju, un, galvenais, izmaina attieksmi pret notikumu.

Piedošana un nodarījuma specifika

Tāpat kā izpratnei par notikušo ir nozīme piedošanas procesā, tā svarīgi ir arī tas, kāds un cik smags ir bijis pats nodarījums, kāda ir nodarījuma specifika. Nodarījuma smagums ir rādītājs tam, cik viegli ir piedot nodarījumu. Tādi smagi nodarījumi kā publisks pazemojums, uzticības zudums un neuzticība iespaido spēju piedot (Fincham, Jackson, & Beach, 2005).

Savukārt, ja pēc pāridarījuma upuris zina, ka pāridarītājs atvainojas, kauna vai vainas sajūtu vadīts, tas paaugstina piedošanas iespējamību, savukārt, ja atvainojas žēluma pēc, tad iespējamība piedot var mazināties (Hareli & Eisikovits, 2006). Citā pētījumā atklāts, ka atvainošanās paaugstina piedošanas iespējamību, bet tas nav obligāts priekšnoteikums, lai piedošana notiktu (Zechmeister & Romero, 2002).

Piedošana attiecību kontekstā

Lai piedotu pāridarījumu, ir svarīgas divas attiecību kvalitātes: lojalitāte un attiecību drošība. Pētījumi rāda: lai piedotu, upurim ir jāizjūt lojalitāte ar pāridarītāju. Tāpat svarīgs ir ieguldījums attiecībās: jo vairāk cilvēki ir ieguldījuši attiecībās un tām redz nākotni, jo viņi ir motivētāki izskaidrot partnera pāridarījumu labvēlīgā gaisotnē. Piemēram, Finkels (*Finkel*) ar kolēģiem veica eksperimentu, kurā dalībniekiem aktivizēja augstas vai zemas lojalitātes kognīcijas. Pēcāk dalībniekiem tika piedāvāts hipotētisks pāridarījuma atgadījums ar norādi, ka to būtu izdarījis partneris. Dalībnieki, kuriem bija aktivizētas augstas lojalitātes kognīcijas, bija mazāk motivēti atbildēt attiecībām par sliktu nekā tie, kuriem bija aktivizētas zemas lojalitātes kognīcijas (Finkel, Rusbult, Kumashiro, & Hannon, 2002). Tātad dalībnieki, kuri bija lojalāki pret partneri, vairāk bija vērsti uz attiecībām. Savukārt, ja lojalitāte tiek saistīta ar nodarījuma smagumu, tad rezultāti vairs nav tik viennozīmīgi. Longitudinālā pētījumā pētnieki novērtēja lojalitātes un piedošanas dinamiku divu smagu nodarījumu kontekstā. Viņi secināja, ka nozieguma smagums mazina lojalitāti, bet piedošana ir mediācijas efekts, t. i., lielāka piedošana mazina lojalitātes zudumu (Ysseldyk & Wohl, 2012). Šis pētījums rada neskaidrības par piedošanas un lojalitātes attiecībām – vai persona piedod, jo ir lojala šīm attiecībām, vai arī piedošana veicina attiecībās lojalitāti.

Savukārt Kāremans (*Karremans*) ar kolēģi secina, ka drošās attiecībās tieksme piedot tuvam cilvēkam kļūst automātiska salīdzinājumā ar mazāk tuvām attiecībām. Autori skaidro, ka šeit ir iesaistīti arī izziņas procesi – domājot par tuvu cilvēku, piedošanas iespējamība pieaug (Karremans & Aarts, 2007). Individīdiem ar drošu piesaistes stilu ir izteiktāka spēja piedot (Lawler-Row, Hyatt-Edwards, Wuensch, & Karremans, 2011; Lawler-Row, Younger, Piferi, & Jones, 2006). Šajos pētījumos tiek apskatīta piedošanas labvēlīgā ietekme uz savstarpējām attiecībām ar domu, ka attiecības ir veselīgas. Pietrūkst informācijas par piedošanas izpratni mazfunkcionālās, atkarīgās attiecībās.

Neņemot vērā attiecību kvalitāti, piedošanu ietekmē arī paši partneri, viņu personība un rakstura iezīmes.

Kā personība un izziņas procesi ietekmē piedošanu?

Vairākos pētījumos ir noskaidrota saistība starp piedošanas un personības iezīmēm pēc „Lielā piecinieka” personības raksturojumiem. Cilvēki, kuri ir tendēti uz piedošanu, uzrāda augstāku labvēlīgumu un zemāku neirotizmu: jo augstāks neirotizma līmenis, jo cilvēkam ir grūtāk piedot, savukārt, jo labvēlīgāks ir cilvēks, jo augstāka ir piedošanas iespēja (Berry et al., 2005; McCullough et al., 1998; Walker & Gorsuch, 2002; Wang, 2008). Makulovs ar Hoitu (*Hoyt*) personības iezīmju ietekmi salīdzināja ar vienu no piedošanas modeļiem, kurā tiek pretstatīta labvēlīga

motivācija, izvairīšanās motivācija vai atreibības motivācija pret apvainotāju (*Transgression Related Interpersonal Motivation*, TRIM). Pētījumā atklājās, ka labvēlība konsekventi prognozē mazāk atreibību, ko autori skaidro ar to, ka labvēlīgiem cilvēkiem ir uz sociumu vērsta orientācija un augstāks sliekšnis nepatodīs provokācijām. Savukārt neirotisms paredz izvairīšanos, ko var skaidrot ar to, ka neirotiskiem indivīdiem ir lielāka tendence izvairīties no tiem, kas viņus ir sāpinājuši (McCullough & Hoyt, 2002). Citā pētījumā tika skatīts, kā personības iezīmes ietekmē piedošanas līmeni laika gaitā, un rezultāti rāda, ka neirotisms, īpaši naidīgas dusmas (angl. – *anger hostility*), paredz izvairīšanos un atreibības motivāciju pēc diviem gadiem (Maltby et al., 2008).

Personības narcistiskās iezīmes ir negatīvi saistītas ar piedošanu, tas tiek skaidrots ar to, ka narcistiskās personības ir mazāk ieinteresētas piedošanā, jo ir mazāk vērstas uz attiecībām un uzskata, ka piedošana viņiem nav pareizā izvēle (Exline, Baumeister, Bushman, Campbell, & Finkel, 2004). Līdzīgi rezultāti ir pētījumos ar dusmu iezīmi (angl. – *trait anger*) saistībā ar piedošanu – jo augstāki ir dusmu rādītāji, jo mazāka spēja piedot (Berry et al., 2005; Welton, Hill, & Seybold, 2008).

Piedošanas sekas

Visbeidzot, viena no interesantākajām tēmām – kāds labums ir no piedošanas? Pētījumos ir noskaidrotas šādas saistības. Ja pēc aizvainojuma ir sekojusi piedošana, tad salīdzinājumā ar tiem cilvēkiem, kuri nav piedevuši, piedevušie cilvēki ir vairāk tendēti mazināt agresiju pret apvainotāju, labprātīgāk sadarboties un ir gatavi upurēt personīgās intereses attiecību labā (Karremans & Van Lange, 2004). Makulovs ar kolēģiem secina, ka starppersonu attiecībās piedošana paaugstina apmierinātību ar attiecībām (McCullough et al., 1998). Piedošana uzlabo psiholoģisko labklājību pēc aizvainojošām situācijām, un tā pastiprina savstarpējo lojalitāti (Karremans, Van Lange, Ouwerkerk, & Kluwer, 2003).

Vai piedošanai ir saistība ar veselību un labklājību?

Ir atklāti vairāki iemesli, kāpēc piedot ir svarīgi. Piemēram, pēc piedošanas mazinās stresa līmenis (Harris et al., 2006). Grupu terapijā ar alkoholiķu bērniem pēc piedošanas dalībniekiem mazinājās trauksme (Osterndorf, Enright, Holter, & Klatt, 2011) un depresija (Hirsch, Webb, & Jeglic, 2011; Osterndorf et al., 2011). Tendence piedot korelē ar asinsspiediena mazināšanos (Lawler et al., 2003). Visbeidzot, piedošana paaugstina apmierinātību ar dzīvi un labklājību (Ysseldyk, Matheson, & Anisman, 2007).

Šie secinājumi rāda, ka piedodošiem cilvēkiem ir vairāk ieguvumu ne tikai attiecību jomā, bet arī pašizjūtā un veselībā.

Vai vienmēr ir vajadzīgs piedot?

Lai gan iepriekšminētais liecina, ka piedodot cilvēks gūst vairākus labumus, pastāv arī negatīvu seku iespējamība saistībā ar piedošanu partnerattiecībās. Piedošana vardarbīgam partnerim ļauj viņam turpināt savu rīcību. Pāridarītājs skaidro, ka partneris viņam piedod šādu uzvedību un piedos arī nākamreiz (McNulty, 2010).

Iepriekšējā longitudinālā pētījumā Maknaltijs (*McNulty*) secināja, ka tās partneres, kuru partneri retāk iesaistījās negatīvā verbālā uzvedībā, uzskatīja, ka ir bijis labi, ka viņas piedevušas, savukārt tās sievietes, kuru partneri ir biežāk iesaistījušies verbāli agresīvā uzvedībā, ir mazāk apmierinātas par to, ka bijušas piedodošas (*McNulty*, 2008). Tas liecina, ka sievietes pāridarījuma notikumu saistīja ar sekojošo negatīvo partnera uzvedību. Jo biežāki ir pāridarījumi partnerattiecībās, jo upuri biežāk var justies frustrēti (satriekti). Tā rāda pētījums par piedošanu vardarbīgās attiecībās. Mājsaimnieces, kuras bija vairāk tendētas piedot, biežāk izvēlējās atgriezties pie saviem vardarbīgajiem partneriem (*Gordon, Burton, & Porter*, 2004; kā minēts *McNulty*, 2008). Tas diemžēl visbiežāk nozīmē atkārtotu vardarbības pieredzi. Tāpēc pastāv jautājums, vai šādā gadījumā arī piedot ir labāk.

Nemot vērā iepriekšminēto, paliek neskaidrs – ja ir tik daudz labumu, ko cilvēks var gūt piedodot, kā rīkoties tiem, kuri ir partnerattiecībās ar vardarbīgiem partneriem: vai nu piedot un turpināt šīs attiecības, vai arī nepiedot un nesamierināties ar notiekošo. Atbildi var sniegt *Helma (Helm)* un kolēģu veiktais pētījums par piedošanu seksuālas vardarbības gadījumos, kurā viņi secina, ka tie pētījuma dalībnieki, kuri ir piedzīvojuši seksuālu vardarbību, piedzīvo arī verbālu un fizisku vardarbību. Šie cilvēki sūdzas par sliktu garīgo un fizisko veselību. Viņiem tika piedāvāts izvēlēties piedošanas modeli, kad piedod notikumu un attiecības turpina, vai piedošanas modeli, kad notikumu piedod, bet attiecības neturpina. 13 no 23 dalībniekiem, kuri piedzīvojuši seksuālo vardarbību, izvēlējās piedošanas veidu, kas izšķir, t. i., piedot, bet ieturēt fizisku un emocionālu distanci, un tikai viens dalībnieks izvēlējās piedot un būt kopā ar vardarbīgo partneri, bet pārējie izvēlējās nepiedot (*Helm et al.*, 2005).

Kā piedošana tiek mērīta pētījumos?

Literatūrā ir sastopams veids, kā klasificēt instrumentārijus par piedošanu. Makulovs ar kolēģiem (*McCullough, Hoyt, & Rachal*, 2001) ir nodalījis 3×4×2 kategorizācijas taksonomiju piedošanas pētījumos, ko var dēvēt par dažādu līmeņu mērījumu kategorizāciju. Pirmajā līmenī piedošanu var mērīt specifiski, t. i., novērtēt, kādā mērā upuris piedod īpašu nodarījumu; diādiski – kā upuris piedod pāridarījumus vienu attiecību kontekstā; tendencionāli – kā upuris piedod dažādus pāridarījumus dažādu attiecību kontekstā. Nākamajā līmenī viņi nodala, kā piedošanu var novērtēt no dažādām perspektīvām – no piedevēja vai no pāridarītāja perspektīvas. Trešajā līmenī piedošanu var mērīt, lietojot dažādas metodes: pašnovērtējuma anketas, partnera aizpildītu anketu, cita novērotāja anketu.

Jāatzīst, ka visbiežāk tiek lietotas pašnovērtējuma anketas. Instrumentāriji ir pieejami daudzu dažādu situāciju un gadījumu piedošanas mērīšanai. Minēšu dažas biežāk lietotajās (*Transgression Related Interpersonal Motivations Inventory*, TRIM-18) (*McCullough, Root, & Cohen*, 2006). Anketā ir 18 jautājumi un 3 pakšskalās, kas mēra atreibības, izvairīšanas vai labvēlības motivāciju pret pāridarītāju (*The Enright Forgiveness Inventory*, EFI) (*Enright & Rique*, 2004). Aptauja sastāv no 60 jautājumiem un trīs apakšskalām, kuras novērtē afektus, uzvedību un kognīcijas pret apvainotāju u. c.

Piedošanas intervences

Sākotnēji parādījās daudz rakstu par piedošanas teorētisko aspektu, vēlāk arī pētījumi par piedošanas iekļaušanu praktiskajā psiholoģijā. Praktiskajā darbā ar klientiem būtisks jautājums ir, vai piedošanas terapijas modeli iekļaut kādā no esošajiem terapijas veidiem vai arī veikt tieši piedošanas terapiju (Wade, Johnson, & Meyer, 2008). Pētnieki ir izstrādājuši vairākus piedošanas terapijas modeļus. Viens no zināmākajiem ir Enraita piedošanas procesa attīstības modelis (Enright & Fitzgibbons, 2000). Modelim ir četras fāzes, kuras sastāv no 20 vienībām. Sākotnējā ir atklāšanas fāze, kurā persona apzinās jūtas un domas par notiekošo; nākamā ir lēmuma fāze, tajā cilvēki pieņem lēmumu piedot un apzinās, kas šim procesam ir vajadzīgs; pēc tam seko darba fāze, kurā cilvēki mēģina izprast pāridarītāju un pāridarījuma notikuma kontekstu; visbeidzot seko nobeiguma fāze, kurā indivīds piedod un attīsta dziedējošās jūtas. Šī metode ir populāra darbā ar bērniem un jauniešiem (Freedman, Enright, & Knutson, 2005).

Otrs zināmais ir Vortintona REACH piedošanas modelis (Osterndorf, Enright, Holter, & Klatt, 2011b). REACH terapijas modelis palīdz piedot īpašus aizvainojumus. Tas ir mācību modelis, kā cilvēkiem piedot, un tas sastāv no pieciem soļiem. Katram solim ir nosaukums, un to pirmie burti veido terapijas nosaukumu – REACH. Pirmais solis tiek apzīmēts ar R, kas ir veidojies no vārda *recall*, kas savukārt nozīmē atsaukt atmiņā sāpīgo notikumu. E apzīmē vārdu *empathize*, kas nozīmē emocionāli aizvietot; šis solis nozīmē izveidot empātiju un sapratni emocijām, kas neļauj piedot. A apzīmē *altruistic*, šinī solī notiek piedošana caur pazemību un empātiju, tiek pieņemts lēmums emocionāli piedot. C apzīmē *commit*, tas ir, izveidot lojalitāti vai sajūst un pieņemt jaunizveidoto piedošanu. H cēlies no vārda *hold*, kas nozīmē saglabāt sasniegto piedošanas stāvokli. Terapijai ir labi rezultāti specifiskām grupām. Pieaugušo alkoholiķu bērnu terapijas grupā piedošana pozitīvi korelē ar depresijas simptomiem, trauksmi, pašcieņu, dūsmām, pozitīvām attiecībām (Osterndorf, Enright, Holter, & Klatt, 2011). Tas parāda piedošanas intervences modeļa efektivitāti un lietojuma svarīgumu.

Piedošanas terapija ir veiksmīga bērniem pēc vecāku laulības šķiršanas. Bērni pēc vecāku šķiršanās izjūt dusmas pret vecākiem vai vienu no vecākiem, un piedošanas terapija šādās situācijās palīdz (Nousse Graham, Enright, & Klatt, 2012). Bono un Makulovs iesaka piedošanu integrēt kognitīvajā psihoterapijā (Bono & McCullough, 2006). Cik zināms, neviena no piedošanas intervencēm Latvijā līdz šim netiek lietota.

Piedošanas pētījumi Latvijā

Latvijā man ir zināmi divi darbi par piedošanu psiholoģijas jomā. Viens ir V. Saukas un A. Karpovas raksts (Sauka & Karpova, 2003), diemžēl Latvijas Universitātes datubāzē tas netika atrasts līdz šī raksta tapšanas brīdim.

Otrs darbs par piedošanu, bet pirmais promocijas darbs par piedošanu Latvijā (izstrādāts Daugavpils Universitātē) ir Aijas Dudkinas pētījums par piedošanas divu dimensiju sociāli psiholoģiskā satura modeli (Dudkina, 2008). Teorētiskā bāze ir balstīta uz Enraita un Norta veidotā piedošanas modeļa atziņām. Autore min, ka piedošanas divas dimensijas veidojas no intrapsihiskām un interpsihiskām norisēm

pāridarījuma ietvaros starp pāridarītāju un upuri. Darbam ir kvalitatīvi kvantitatīvs pētījuma dizains. Pētījums rāda, ka svarīgs piedošanas rādītājs ir upura kognitīvā attieksme pret pāridarītāju. Piedošanu veicinošie personības rādītāji ir pozitīvas jūtas, veicinošais sociālais konteksts – attiecību saglabāšana. Darbā ir izdarīti secinājumi, ka respondenti ar augstāku izglītību labāk izprot piedošanas saturu nekā respondenti ar zemāku izglītību, bet piedot ir grūtāk kognitīvās attieksmes maiņas dēļ, tāds pats iemesls grūtākai piedošanai ir vīriešiem salīdzinājumā ar sievietēm (Dudkina, 2008).

Latvijā piedošana līdz šim ir maz pētīta, taču pētījumi Latvijā varētu būt interesanti, gan ņemot vērā Latvijas vēsturiskos aspektus, gan sabiedrības kultūras daudzšķautņainību un sabiedrības sociālo noslāņošanu.

Diskusija

Starppersonu piedošana ir sarežģīti pētāms konstrukts, jo tam ir daudz ietekmējošo mainīgo. Tādēļ ir svarīgi skatīt ne tikai pašu piedošanu, bet tā konstruktū. Šī piedošanai veltītās zinātniskās literatūras analīze sniedz ieskatu par to, kas līdz šim ir pētīts un atklāts par pašu piedošanu, ar to saistītos konceptus, kā arī atklāj, kas ir pētīts un ko pētīt nākotnē Latvijā.

Tā kā zinātniskās literatūras par piedošanu ir daudz, tad šajā rakstā nav analizēti vairāki būtiski aspekti par savstarpējo piedošanu, piemēram, vai piedošanai ir saistība ar iedzimtību, kā noteikti psihofizioloģiski mehānismi ir iesaistīti piedošanas procesā, kā dzimumatšķirības un demogrāfiskie rādītāji ietekmē piedošanu.

Līdzšinējos pētījumos respondenti bieži vien ir studenti, un tas nozīmē, ka ne vienmēr secinājumus var attiecināt uz vispārējo populāciju.

Šai rakstā aplūkoti tikai tādi pētījumi, kuros piedošana skatīta no upura redzespunkta, taču būtu interesanti apkopot informāciju par to, kā jūtas pāridarītājs, saņemot piedošanu.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Akl, M., & Mullet, E. (2010). Forgivingness: Relationships With Conceptualizations of Divine Forgiveness and Childhood Memories. *International Journal for the Psychology of Religion*, 20 (3), 187–200.
- Angyal, A. (1952). The Convergence of Psychotherapy and Religion. *The Journal of Pastoral Care*, (5), 9–10.
- Behn, S. (1932). Concerning forgiveness and excuse. *Archiv fuer die Gesante Psychology*, (86), 55–62.
- Berry, J. W., Worthington, E. L., O'Connor, L. E., Parrott, L., & Wade, N. G. (2005). Forgivingness, Vengeful Rumination, and Affective Traits. *Journal of Personality*, 73 (1), 183–226.
- Berry, J. W., Worthington, E. L., Parrott, L., O'Connor, L. E., & Wade, N. G. (2001). Dispositional Forgivingness: Development and Construct Validity of the Transgression Narrative Test of Forgivingness (TNTF). *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27 (10), 1277–1290. doi:10.1177/01461672012710004
- Bono, G., & McCullough, M. E. (2006). Positive responses to benefit and harm: Bringing forgiveness and gratitude into cognitive psychotherapy. *Journal of Cognitive Psychotherapy*, 20 (2), 147–158.

- Braithwaite, S. R., Selby, E. A., & Fincham, F. D. (2011). Forgiveness and relationship satisfaction: Mediating mechanisms. *Journal of Family Psychology, 25* (4), 551–559. doi:10.1037/a0024526
- A Campaign for Forgiveness Research. (1999). Retrieved March 24, 2013. Available: <http://www.forgiving.org/Campaign/research.asp>
- A Campaign for Forgiveness Research | The John Templeton Foundation. (1998). Retrieved March 24, 2013. Available: <http://www.templeton.org/what-we-fund/grants/a-campaign-for-forgiveness-research>
- Dudkina, A. (2008). *Piedošanas divu dimensiju sociāli psiholoģiskā satura modelis*. Daugavpils: Daugavpils Univeristāte.
- Eaton, J., Ward S. C., & Santelli, A. G. (2006). Dispositional and state forgiveness: The role of self-esteem, need for structure, and narcissism. *Personality and Individual Differences, 41* (2), 371–380. doi:10.1016/j.paid.2006.02.005
- Emerson, J. G. (1964). *Dynamics of forgiveness*. Westminster Press.
- Enright, R. D., & Fitzgibbons, R. (2000). *Helping clients forgive: An empirical guide for resolving anger and restoring hope*. Washington, DC: APA Books.
- Enright, R. D., & Rique, J. (2004). *The Enright Forgiveness Inventory*. (EFI) user's manual. Mind Gardner Press.
- Exline, J. J., Baumeister, R. F., Bushman, B. J., Campbell, W. K., & Finkel, E. J. (2004). Too proud to let go: narcissistic entitlement as a barrier to forgiveness. *Journal of personality and social psychology, 87* (6), 894–912. doi:10.1037/0022-3514.87.6.894
- Fincham, F. D., Jackson, H., & Beach, S. R. H. (2005). Transgression Severity and Forgiveness: Different Moderators for Objective and Subjective Severity. *Journal of Social and Clinical Psychology, 24* (6), 860–875. doi:10.1521/jscp.2005.24.6.860
- Finkel, E. J., Rusbult, C. E., Kumashiro, M., & Hannon, P. A. (2002). Dealing with betrayal in close relationships: Does commitment promote forgiveness? *Journal of Personality and Social Psychology, 82* (6), 956–974. doi:10.1037/0022-3514.82.6.956
- Freedman, S. R., Enright, R. D., & Knutson, J. (2005). A progress report on the process model of forgiveness. In E. L. Worthington, Jr. (Ed.), *Handbook of Forgiveness* (pp. 393–406). New York: Brunner-Routledge.
- Gassin, E. A., Enright, R. D., & Knutson, J. A. (2005). Bringing peace to the central-city: Forgiveness education in Milwaukee. *Theory Into Practice, 44*, 319–328.
- Gordon, K. C., Burton, S., & Porter, L. (2004). Predicting the intentions of women in domestic violence shelters to return to partners: does forgiveness play a role? *Journal of family psychology: JFP: journal of the Division of Family Psychology of the American Psychological Association (Division 43), 18* (2), 331–338. doi:10.1037/0893-3200.18.2.331
- Hall, J. H., & Fincham, F. D. (2005). Self-Forgiveness: The Stepchild of Forgiveness Research. *Journal of Social & Clinical Psychology, 24* (5), 621–637.
- Hareli, S., & Eisikovits, Z. (2006). The Role of Communicating Social Emotions Accompanying Apologies in Forgiveness. *Motivation & Emotion, 30* (3), 189–197. doi:10.1007/s11031-006-9025-x
- Harris, A. H. S., Luskin, F., Norman, S. B., Standard, S., Bruning, J., Evans, S., & Thoresen, C. E. (2006). Effects of a group forgiveness intervention on forgiveness, perceived stress, and trait-anger. *Journal of clinical psychology, 62* (6), 715–733. doi:10.1002/jclp.20264
- Helm, J., Cook, J. R., & Berez, J. M. (2005). The Implications of Conjunctive and Disjunctive Forgiveness for Sexual Abuse. *Pastoral Psychology, 54* (1), 23–34.
- Hirsch, J. K., Webb, J. R., & Jeglic, E. L. (2011). Forgiveness, depression, and suicidal behavior among a diverse sample of college students. *Journal of Clinical Psychology, 67* (9), 896–906. doi:10.1002/jclp.20812

- Kachadourian, L. K., Fincham, F., & Davila, J. (2005). Attitudinal ambivalence, rumination, and forgiveness of partner transgression in marriage. *Personality and Social Psychology Bulletin, 31*, 334–342.
- Karremans, J. C., & Aarts, H. (2007). The role of automaticity in determining the inclination to forgive close others. *Journal of Experimental Social Psychology, 43* (6), 902–917. doi:10.1016/j.jesp.2006.10.012
- Karremans, J. C., & Van Lange, P. M. (2004). Back to caring after being hurt: the role of forgiveness. *European Journal of Social Psychology, 34* (2), 207–227. doi:10.1002/ejsp.192
- Karremans, J. C., Van Lange, P. A. M., Ouwerkerk, J. W., & Kluwer, E. S. (2003). When forgiving enhances psychological well-being: The role of interpersonal commitment. *Journal of Personality and Social Psychology, 84* (5), 1011–1026. doi:10.1037/0022-3514.84.5.1011
- Lawler, K. A., Younger, J. W., Piferi, R. L., Billington, E., Jobe, R., Edmondson, K., & Jones, W. H. (2003). A Change of Heart: Cardiovascular Correlates of Forgiveness in Response to Interpersonal Conflict. *Journal of Behavioral Medicine, 26* (5), 373.
- Lawler-Row, K. A., Hyatt-Edwards, L., Wuensch, K., & Karremans, J. C. (2011). Forgiveness and health: The role of attachment. *Personal Relationships, 18* (2), 170–183. doi:10.1111/j.1475-6811.2010.01327.x
- Lawler-Row, K. A., Younger, J. W., Piferi, R. L., & Jones, W. H. (2006). The role of adult attachment style in forgiveness following an interpersonal offense. *Journal of Counseling & Development, 84* (4), 493–502.
- Litwinski, L. (1945). Hatred and Forgetting. *The Journal of General Psychology, 33* (1), 85–109. doi:10.1080/00221309.1945.10544496
- Maltby, J., Wood, A. M., Day, L., Kon, T. W. H., Colley, A., & Linley, P. A. (2008). Personality predictors of levels of forgiveness two and a half years after the transgression. *Journal of Research in Personality, 42* (4), 1088–1094. doi:10.1016/j.jrp.2007.12.008
- McCullough, M. E., Bono, G., & Root, L. M. (2007). Rumination, emotion, and forgiveness: Three longitudinal studies. *Journal of Personality and Social Psychology, 92*, 490–505.
- McCullough, M. E., & Hoyt, W. T. (2002). Transgression-Related Motivational Dispositions: Personality Substrates of Forgiveness and their Links to the Big Five. *Personality and Social Psychology Bulletin, 28* (11), 1556–1573. doi:10.1177/014616702237583
- McCullough, M. E., Pargament, K. I., & Thoresen, C. E. (2001a). *Forgiveness: Theory, Research, and Practice*. Guilford Press.
- McCullough, M. E., Pargament, K. I., & Thoresen, C. E. (2001b). Psychology of Forgiveness. History, Conceptual Issues, and Overview. In *Forgiveness: Theory, Research, and Practice* (McCullough, Vol. 334, pp. 1–12). Guilford Press.
- McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, E. L., Jr, Brown, S. W., & Hight, T. L. (1998). Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical elaboration and measurement. *Journal of personality and social psychology, 75* (6), 1586–1603.
- McCullough, M. E., Root, L. M., & Cohen, A. D. (2006). Writing about the benefits of an interpersonal transgression facilitates forgiveness. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 74* (5), 887.
- McCullough, M. E., & Witvliet, C. V. O. (2001). The Psychology of Forgiveness. In C. R. Snyder, & J. S. Lopez (Eds.), *Handbook of positive psychology* (pp. 446–458). Oxford University Press.
- McCullough, M. E., Worthington, E. L., Jr., & Rachal, K. C. (1997). Interpersonal forgiving in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology, 73* (2), 321–336. doi:10.1037//0022-3514.73.2.321
- McNulty, J. K. (2008). Forgiveness in marriage: putting the benefits into context. *Journal of family psychology: JFP: journal of the Division of Family Psychology of the American Psychological Association (Division 43), 22* (1), 171–175. doi:10.1037/0893-3200.22.1.171

- McNulty, J. K. (2010). When positive processes hurt relationships. *Current Directions in Psychological Science, 19*, 167–171.
- Mullet, E., Houdbine, A., Laumonier, S., & Girard, M. (1998). „Forgivingness”: Factor structure in a sample of young, middle-aged, and elderly adults. *European Psychologist, 3* (4), 289–297. doi:10.1027/1016-9040.3.4.289
- Nousse Graham, V., Enright, R. D., & Klatt, J. S. (2012). An Educational Forgiveness Intervention for Young Adult Children of Divorce. *Journal of Divorce & Remarriage, 53* (8), 618–638. doi:10.1080/10502556.2012.725347
- Osterndorf, C. L., Enright, R. D., Holter, A. C., & Klatt, J. S. (2011a). Treating Adult Children of Alcoholics Through Forgiveness Therapy. *Alcoholism Treatment Quarterly, 29* (3), 274–292.
- Osterndorf, C. L., Enright, R. D., Holter, A. C., & Klatt, J. S. (2011b). Treating Adult Children of Alcoholics Through Forgiveness Therapy. *Alcoholism Treatment Quarterly, 29* (3), 274–292.
- Paleari, F. G., Regalia, C., & Fincham, F. (2005). Marital quality, forgiveness, empathy, and rumination: a longitudinal analysis. *Personality & social psychology bulletin, 31* (3), 368–378. doi:10.1177/0146167204271597
- Piaget, J. (1932). *The Moral Judgment Of The Child*. The Free Press. Available: <http://archive.org/details/moraljudgmentoft005613mbp>
- Riek, B. M., & Mania, E. W. (2012). The antecedents and consequences of interpersonal forgiveness: A meta-analytic review. *Personal Relationships, 19* (2), 304–325.
- Sandage, S. J., & Worthington Jr., E. L. (2010). Comparison of Two Group Interventions to Promote Forgiveness: Empathy as a Mediator of Change. *Journal of Mental Health Counseling, 32* (1), 35–57.
- Sauka, V., & Karpova, Ā. (2003). Piedošana kā personības garīgās izaugsmes iespēja. *Izglītības soli, 4*, 76–77.
- Smedes, L. B. (1984). *Forgive and Forget: Healing the Hurts We Don't Deserve* (2nd ed.). Harper One.
- Toussaint, L., & Webb, J. R. (2005). Theoretical and empirical connections between forgiveness, mental health, and well-being. In E. L. Worthington, Jr., *Handbook of forgiveness*, 207–226.
- Wade, N. G., Johnson, C. V., & Meyer, J. E. (2008). Understanding concerns about interventions to promote forgiveness: A review of the literature. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training, 45* (1), 88–102. doi:10.1037/0033-3204.45.1.88
- Walker, D., & Gorsuch, R. (2002). Forgiveness within the Big Five personality model. *Personality and Individual Differences, 32* (7), 1127–1137. doi:10.1016/S0191-8869(00)00185-9
- Wang, T.-W. (2008). Forgiveness and Big Five Personality Traits Among Taiwanese Undergraduates. *Social Behavior & Personality: An International Journal, 36* (6), 849–850. doi:10.2224/sbp.2008.36.6.849
- Welton, G. L., Hill, P. C., & Seybold, K. S. (2008). Forgiveness in the Trenches: Empathy, Perspective Taking, and Anger. *Journal of Psychology and Christianity*. Available: <http://www.highbeam.com/doc/1P3-1492493601.html>
- Worthington, E. L. (2005). *Handbook of Forgiveness*. Taylor & Francis.
- Worthington, E. L., & Scherer, M. (2004). Forgiveness is an emotion-focused coping strategy that can reduce health risks and promote health resilience: theory, review, and hypotheses. *Psychology & Health, 19* (3), 385–405. doi:10.1080/0887044042000196674
- Ysseldyk, R., Matheson, K., & Anisman, H. (2007). Rumination: Bridging a gap between forgivingness, vengefulness, and psychological health. *Personality & Individual Differences, 42* (8), 1573–1584.

- Ysseldyk, R., & Wohl, M. J. A. (2012). I forgive therefore I'm committed: A longitudinal examination of commitment after a romantic relationship transgression. *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement*, 44 (4), 257–263. doi:10.1037/a0025463
- Zechmeister, J. S., & Romero, C. (2002). Victim and offender accounts of interpersonal conflict: autobiographical narratives of forgiveness and unforgiveness. *Journal of personality and social psychology*, 82 (4), 675–686.

Summary

Historically the concept of „forgiveness” has been predominantly associated with religion and philosophy, however; this concept is important also for psychology. The objective of this literature review is to define forgiveness, provide overview of the main theories and provide insight in the most recent research on forgiveness.

In Latvia forgiveness has been little researched until now, however; it could be meaningful taking into account the historical context of Latvia, the cultural diversity of its inhabitants and the social inequality. This review of literature provides insight concerning what has been discovered about forgiveness, and also provides suggestions for future research of forgiveness in Latvia.

Keywords: *forgiveness, types of forgiveness, causes and consequences of forgiveness.*

**M. Makkalova izveidotās Ar pāridarījumu saistītas
starppersonu motivācijas aptaujas (TRIM-18)
adaptācija Latvijā**
*Adaption of M. McCullough's Transgression-Related
Interpersonal Motivations Inventory (TRIM-18) in Latvian*

Saiva Brūdere-Ruska, Viktorija Perepjolkina

Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija
E-pasts: saiva.brudere.ruska@gmail.com

Pētījuma mērķis ir adaptēt Ar pāridarījumu saistītas starppersonu motivācijas aptauju (*Transgression-Related Interpersonal Motivations Inventory*, TRIM-18) (McCullough et al., 2006) latviešu valodā un pārbaudīt aptaujas latviskās versijas ticamību un validitāti. TRIM-18 ir pašraksturojuma aptauja, kas sastāv no 18 apgalvojumiem un ļauj novērtēt trīs ar piedošanu saistītus motivācijas aspektus – motivāciju izvairīties no pāridarītāja, atiebties viņam/viņai un motivāciju salabt (būt labvēlīgam pret pāridarītāju). Pētījumā piedalījās 311 Latvijas iedzīvotāji (20–59 gadu vecumā, vidējais vecums $M = 33,06$; 74% – sievietes). Izpētošās faktoru analīzes rezultāti uzrāda skaidru trīs faktoru struktūru, kas saskan ar teorētiski paredzēto modeli. Visu trīs skalū iekšējā saskaņotība ir augsta (Kronbaha alfa variē no 0,84 līdz 0,86), retesta ticamība ir augsta atiebības un izvairīšanās motivācijas skalai (attiecīgi 0,81 un 0,79), labvēlības skalai tā ir pazemināta (0,63), tomēr kopumā aptaujas ticamības rādītāji saskan ar oriģinālās versijas rādītājiem. Ir pamatota aptaujas latviskās versijas faktoriālā un konverģentā validitāte. Aptauja ir piemērota turpmākajiem pētījumiem Latvijas kultūrvidē.

Atslēgvārdi: piedošana, TRIM-18 aptauja, psihometriskie rādītāji, adaptācija.

Ievads

Latvijā piedošanas tēma ir salīdzinoši maz pētīta, tādējādi šis ir pietiekami jauns virziens psiholoģijas zinātnē Latvijā, un, lai tas turpinātu attīstīties, ir nepieciešami atbilstoši mērījumu instrumenti. Ir zināms, ka Latvijā adaptētas tādas piedošanas aptaujas kā Enraita piedošanas aptauja (*The Enright Forgiveness Inventory*, EFI; Enright et al., 1998; adapt. A. Dudkina, 2008), Piedošanas aptauja (*The Heartland Forgiveness Scale*, HFS; Thompson & Snyder, 2003; adapt. S. Pāvuliņa un V. Perepjolkina, 2010) un Piedošanas varbūtības aptauja (*The Forgiveness Likelihood Scale*, FLS; Rye, 1998; adapt. S. Pāvuliņa un V. Perepjolkina, 2010) un izveidota Aptauja par piedošanu (Dudkina, 2008). Katrā no minētajām aptaujām piedošanas konstrukts ir atšķirīgi konceptualizēts un ļauj novērtēt atšķirīgus ar piedošanas fenomenu saistītus aspektus, piemēram, EFI aptauja izvērtē trīs psiholoģisko attieksmju komponentus: emocionālo (jūtu), uzvedības (izturēšanās) un kognitīvo (izzinās), HFS ļauj novērtēt tādas aspektus kā piedošana sev, citiem un situācijai/notikumam (kad neviens konkrēts indivīds nav vainīgs), bet FLS ļauj novērtēt tikai piedošanas varbūtības pakāpi.

Vienā no mūsdienās plaši atzītām piedošanas fenomena interpretācijām tiek uzskatīts, ka piedošana ir saistīta ar pārmaiņām indivīda starppersonu motivācijā pēc piedzīvotas pārestības – kad cilvēks piedod, mazinās viņa motivācija izvairīties no pāridarītāja un atbēties viņam un pieaug motivācija salabēt un būt labvēlīgam pret pāridarītāju (McCullough et al., 1998; McCullough, Root, & Cohen, 2006). Šos trīs ar piedošanu saistītos motivācijas aspektus (izvairīšanos, atbētbu un labvēlību) neviena līdz šim Latvijā adaptētā aptauja neļauj novērtēt, līdz ar to tika nolemts adaptēt Latvijā vienu no citur pasaulē visplašāk izmantotajām aptaujām piedošanas mērīšanai – M. E. Makkalova un viņa kolēģu izstrādāto Ar pāridarījumu saistītas starppersonu motivācijas aptauju (*Transgression-Related Interpersonal Motivations Inventory*, TRIM; McCullough et al., 1998; McCullough, Root, & Cohen, 2006). Dotā pētījuma mērķis ir veikt TRIM aptaujas adaptāciju, empīriski pārbaudot latviskās versijas ticamību un validitāti, novērtējot iegūto psihometrisko rādītāju atbilstību oriģinālās aptaujas rādītājiem un iegūtajiem rezultātiem, adaptējot TRIM-18 aptauju citās kultūrās.

Piedošana kā motivācijas izmaiņas starppersonu attiecībās

Reti kuru cilvēku neviens nekad nav sāpinājis, nodevis, un reti kurš nekad dzīvē nav izjutis netaisnību vai vilšanos. Kā dabiska reakcija uz pārestību rodas negatīvas jūtas pret pāridarītāju (piemēram, dusmas, aizvainojums, vilšanās, sašutums), un šo jūtu ietekmē rodas tieksme atbēties, atmaksāt pāridarītājam vai izvairīties no viņa. Šīs negatīvās motivācijas pārmaiņas var būt proporcionālas piedzīvotajam aizvainojumam (Rusbult et al., 1991). Ja pārestība ir liela, motivācijas pārmaiņas notiek pat attiecībās, kas pirms tam bijušas ļoti tuvas un sakārtotas. M. E. Makkalovs apgalvo, ka atbēšanās tieksme ir dziļi iesakņojusies cilvēka dabas bioloģiskajā, psiholoģiskajā un kultūras līmenī (McCullough et al., 2001). Izvairīšanās no pāridarītāja savukārt var pasargāt indivīdu no turpmākas sāpīgas pieredzes un jūtām, tā palīdz uzturēt drošu psiholoģisko distanci ar pāridarītāju (Rusbult et al., 1991), taču tas var novest arī pie turpmākas attiecību pasliktināšanās.

Tomēr cilvēkiem piemīt iedzimta sociālā daba, tāpēc motivācija atbēties un izvairīties bieži ir pretstatīta spēcīgai motivācijai saglabāt pozitīvas attiecības ar citiem (McCullough, 2000). Cilvēki bieži vien pēc piedzīvota konflikta aktīvi mēģina kaut ko darīt, lai atjaunotu pozitīvas attiecības ar viņiem nozīmīgiem cilvēkiem (Aureli & de Waal, 2000). Viens no veidiem, kā to izdarīt, ir piedot pāridarītājam.

Piedošana ietver attiecībām destruktīvu uzvedības tendenču (pret pāridarītāju) pārvarēšanu un tādas rīcības īstenošanu, kas būtu labvēlīga attiecību saglabāšanai un turpmākai uzturēšanai (Rusbult et al., 1991). Saskaņā ar M. E. Makkalova uzskatiem izvairīšanās un atbēšanas motivācijas mazināšanās kopā ar atjaunotu labvēlības motivāciju ir trīs psiholoģiskās dimensijas, kurās parādās piedošana. Tātad, kad cilvēks piedod, notiek konstruktīvas pārmaiņas starppersonu attiecību motivācijā: 1) mazinās viņa motivācija izvairīties no pāridarītāja, 2) mazinās motivācija atbēties viņam, un 3) pieaug motivācija uz salabšanu un labvēlības izjūšanu pret pāridarītāju, par spīti pāridarītāja rīcībai, kas sāpinājusi indivīdu (McCullough & Hoyt, 2002; McCullough, Fincham, & Tsang, 2003). Tādējādi piedošana var tikt definēta kā prosociālu pārmaiņu komplekss indivīda starppersonu motivācijā pēc piedzīvotas pārestības (McCullough, 2000). Ar vārdu „prosociāls” šajā gadījumā tiek saprasts:

kad cilvēki piedod, viņi kļūst mazāk motivēti nodarīt kaitējumu pāridarītājam (vai viņu attiecībām ar pāridarītāju) un kļūst vairāk motivēti rīkoties tādā veidā, kas dod labumu pāridarītājam (vai viņu attiecībām ar pāridarītāju) (McCullough, 2001).

Arī R. D. Enraits un R. P. Fitzgibons (Enright & Fitzgibbons, 2000) uzskata, ka piedošanas rezultātā pārmaiņas notiek no sprieduma uz izpratni, no aizvainotības uz mīlestību, no trauksmes uz atbrīvotību, no konfliktiem uz sadarbību. Piedodot cilvēki apzināti atsakās no aizvainojuma un līdzīgām atbildes reakcijām un cenšas reaģēt uz pāridarītāju, balstoties uz morāliem labvēlības principiem, kas var ietvert līdzjūtību, beznosacījuma pieņemšanu, augstsirdību un mīlestību. Ikviens, kurš mēģinājis piedot, zina, ka tas nav viegli izdarāms, patiesībā tas sagādā lielas grūtības, jo ir jāpieliek pūles, lai izietu caur emocionālajām sāpēm, neizvairoties no tām (Fincham, 2009).

Piedošana iespaido kā fizisko, tā garīgo veselību (Kaplan, 1992; Karremans et al., 2003). Piemēram, neizdevusies piedošana var novest pie psiholoģiskā saspriecinājuma, kas ir saistīts ar ambivalentām jūtām, kas radušās no neveiksmes izturēties labvēlīgi pret nozīmīgo attiecību partneri, kurš nodarījis pāri (Karremans & Lange, 2004). Šī psiholoģiskā spriedze, no vienas puses, veicina negatīvās jūtas, no otras – tā var mazināt upura apmierinātību ar dzīvi un pašcieņu.

Piedošana ir viens no attiecību noregulēšanas veidiem, kas sekmē harmonijas atjaunošanu un uzturēšanu. Tiek uzskatīts (McCullough et al., 1998): lai gan piedošanas potenciālā vērtība tuvu attiecību atjaunošanā (piemēram, laulība, ģimene, romantiskas attiecības un draudzība) ir ievērojama, tomēr, iespējams, piedošana ir līdzīga nozīme pozitīvu sociālu attiecību atjaunošanā starp jebkuriem diviem cilvēkiem, kuru attiecības ir kļuvušas destruktīvas pēc pārdzīvota pāridarījuma. Šāds konteksts var ietvert darbabiedru, darbinieka un darba devēja attiecības un attiecības starp noziedznieku, vardarbības upuri un upura piederīgajiem. Tā kā atbēdība bieži kalpo par motīvu vardarbībai starppersonu attiecībās, piedošana var būt nozīmīgs konteksta mainīgais pētījumos par starppersonu konfliktiem, agresiju un vardarbību. Ir nepieciešami longitudināli pētījumi, kas papildinātu šķērsriezuma un retrospektīvos atklājumus iepriekšējos pētījumos (McCullough, Worthington, & Rachal, 1997). Šādi pētījumi ļautu labāk izprast piedošanu specifiskā attiecību kontekstā un tās saistību gan ar pozitīviem, gan negatīviem attiecību un psiholoģiskajiem atrisinājumiem. Bet, lai varētu veikt korektus pētījumus, ir nepieciešami korekti, ticami un valīdi pētīšanas instrumenti.

Ar pāridarījumu saistītas starppersonu motivācijas aptaujas (TRIM) oriģinālās versijas raksturojums

Aptaujas izstrādes vēsture

Sākotnēji uz Veida Piedošanas aptaujas (*Wade's Forgiveness Scale*; Wade, 1989) bāzes, modificējot vairākus tās apgalvojumus, tika izstrādāta Ar pāridarījumu saistītas starppersonu motivācijas aptaujas 12 apgalvojumu versija (TRIM-12, McCullough et al., 1998), kurā bija divas skalas, kas mērīja izvairīšanās un atbēdības motivāciju (jo savos pirmajos pētījumos par piedošanu (McCullough, Worthington, & Rachal, 1997) Makkalovs izdalīja divas indivīda reakcijas uz pāridarījumu: motivāciju atbēdīties un motivāciju izvairīties no pāridarītāja. Turpmākajos pētījumos

(McCullough et al., 2001; McCullough, Fincham, & Tsang, 2003; McCullough & Hoyt, 2002) tika secināts, ka, mazinoties izvairīšanās un atreibības motivācijai, var atjaunoties indivīda motivācija būt labvēlīgam pret pāridarītāju, un TRIM-12 aptaujai tika pievienota labvēlības motivācijas skala. Šīs skales 1. versijā bija 7 pozitīvi formulēti apgalvojumi, un tā uzrādīja augstu iekšējās saskaņotības koeficientu ($\alpha > 0,85$) (McCullough & Hoyt, 2002). Nākamajā pētījumā no labvēlības skales tika izņemti 2 apgalvojumi, iegūstot Kronbaha alfas rādītāju robežās no 0,91 līdz 0,93 (McCullough, Fincham, & Tsang, 2003). Tomēr 2006. gadā (McCullough, Root, & Cohen, 2006) labvēlības skales galaversijā tika atstāti 6 apgalvojumi (t. sk. viens no pirms tam izņemtajiem apgalvojumiem „Es viņam/viņai piedodu par to, ko viņš/viņa man nodarīja”¹). Tātad TRIM-18 ir tā pati TRIM-12 aptauja, kurai ir pievienoti vēl 6 apgalvojumi, kuri veido labvēlības motivācijas skalu. Abās versijās izvairīšanās motivācijas skala sastāv no 7 apgalvojumiem un atreibības motivācijas skala – no 5 apgalvojumiem.

Faktoru analīze

TRIM-18 aptaujas oriģinālās versijas izpētošā faktoru analīze (McCullough, Root, & Cohen, 2006), piemērojot galveno komponentu metodi un *oblimin* rotāciju ar Kaizera normalizāciju, uzrādīja divus faktorus ar īpašvērtību, lielāku par vienu (Kaizera kritērijs). Iegūtie divi faktori izskaidroja 65,3% no kopējās variācijas. Pirmo faktoru ar pozitīviem faktoru svāriem veidoja visi izvairīšanās skales apgalvojumi un ar negatīviem faktoru svāriem – labvēlības skales apgalvojumi. Aptaujas autors šo faktoru nodēvēja par izvairīšanās *versus* labvēlības motivāciju (augstāki rādītāji šajā faktorā nozīmē augstāku izvairīšanās motivāciju un zemāku labvēlības motivāciju) (McCullough, Root, & Cohen, 2006). Atriebības skales apgalvojumi veidoja otro faktoru, izskaidrojot 12,1% no kopējās variācijas. Šis faktors tika nodēvēts par atreibības motivāciju. Tika secināts, ka izvairīšanās/labvēlības un atreibības skalu apgalvojumi aizpilda atšķirīgus, bet korelējošus faktorus.²

Ticamība

Vairāku pētījumu rezultāti uzrāda augstus ticamības rādītājus visām TRIM-12 un TRIM-18 aptaujas skalām: piemēram, izvairīšanās skales Kronbaha alfas rādītājs dažādās izlasēs variē no 0,86 līdz 0,94, atreibības skalai $\alpha = 0,90$ un labvēlības skalai no 0,91 līdz 0,93 (McCullough et al., 1998; McCullough, Root, & Cohen, 2006). Retesta ticamības rādītāji (ar testēšanas intervālu 3, 8 un 9 nedēļas) dažādās izlasēs izvairīšanās skalai variēja no 0,44 līdz 0,86, atreibības skalai – no 0,53 līdz 0,79 un labvēlības skalai – no 0,52 līdz 0,87 (McCullough et al., 1998; McCullough & Hoyt, 2002; McCullough, Fincham, & Tsang, 2003; McCullough, Root, & Cohen, 2006).

¹ Šo apgalvojumu aptaujas autori piedāvā lietot arī kā patstāvīgu viena jautājuma piedošanas mērījuma instrumentu.

² Neskatoties uz iegūto divu faktoru struktūru, aptaujas autori savos pētījumos analizē trīs atsevišķu skalu rādītājus, pieļaujot iespēju apkopot rezultātus divās skalās, iepriekš pārkodējot pretējā virzienā punktus, kas piešķirti par atbildēm uz labvēlības motivācijas skales apgalvojumiem, un tad apvienojot tos ar izvairīšanās skalā iegūto punktu summu.

Validitāte

TRIM-12 un TRIM-18 aptaujas konverģentās validitātes pamatošanai tika izmantots Piedošanas viena jautājuma instruments, lūdzot novērtēt, cik lielā mērā indivīds ir piedēvis pāridarītājam, sniedzot novērtējumu 5 punktu Likerta skalā no 1 (nemaz) līdz 5 (pilnībā). Līdzīgs vispārējs piedošanas pakāpes novērtēšanas apgalvojums ticis izmantots arī citos pētījumos (piemēram, Boon & Sulsky, 1997; Darby & Schlenker, 1982; Weiner et al., 1991; Subkoviak et al., 1995). Korelācijas koeficienti starp šo vispārējo piedošanas jautājumu un izvairīšanās motivācijas skalu dažādās izlasēs variēja no $r = -0,41$ līdz $-0,57$ (vidēji $-0,49$) un starp atreibības skalu – no $r = -0,47$ līdz $-0,67$ (vidēji $-0,57$) (McCullough et al., 1998).

TRIM-12 un TRIM-18 aptaujas adaptācija citās kultūrvidēs

TRIM-12 un TRIM-18 aptauja ir tulkota vairākās valodās, piemēram, holandiešu, ebreju, poļu, vācu, spāņu, portugāļu un persiešu valodā, kā arī vāciski runājošo izlasē Šveicē un ir adaptēta vairākās valstīs. Ar aptaujas tulkojumiem šajās valodās var iepazīties Miami Universitātes Psiholoģijas departamenta mājaslapā: http://www.psy.miami.edu/faculty/mccullough/Forgiveness_Page.htm. Minētajā interneta adresē publicēta arī aptaujas tulkotā versija latviešu valodā.

2011. gadā publicētajā šveiciešu pētījumā parādīti TRIM-18 aptaujas adaptācijas rezultāti vāciski runājošo izlasē (Ghaemmaghami, Allemand, & Martin, 2011). Veicot izpētošo faktoru analīzi, tika iegūta trīs faktoru struktūra, un šis modelis izskaidroja 57,78% no variācijas. Aptaujas panti atbilda teorētiskajai trīs faktoru struktūrai (izvairīšanās, atreibības un labvēlības skalai). Starp visiem trim faktoriem (skalām) tika uzrādīta statistiski nozīmīga korelācija. Izvairīšanās faktors pozitīvi korelēja ar atreibības faktoru ($r = 0,35$, $p < 0,001$) un negatīvi – ar labvēlības faktoru ($r = -0,64$, $p < 0,001$). Starp atreibības un labvēlības faktoriem tika konstatēta negatīva korelācija ($r = -0,44$, $p < 0,001$). Aptaujas skalas uzrādīja augstus iekšējās saskaņotības rādītājus (Kronbaha alfas): izvairīšanās skalai $\alpha = 0,91$, atreibības skalai $\alpha = 0,82$ un labvēlības skalai $\alpha = 0,86$.

Pētījuma jautājumi

Pētījumā tika izvirzīti šādi jautājumi: vai Ar pāridarījumu saistītās starppersonu motivācijas aptaujas (TRIM-18; McCullough et al., 2006) latviešu versijas psihometriskie rādītāji atbilst oriģinālās aptaujas attiecīgajiem rādītājiem; kāda ir TRIM-18 aptaujas latviskās versijas faktoru struktūra; kā tās rezultāti ir saistīti ar Piedošanas varbūtības aptaujas rezultātiem un atbildēm uz vispārējo piedošanas pakāpes novērtēšanas jautājumu?

TRIM-18 adaptācijas gaita Latvijā

Ar pāridarījumu saistītās starppersonu motivācijas aptaujas (TRIM-18) adaptācija Latvijas kultūrvidē norisinājās vairākos posmos, atbilstoši Starptautiskās testu komisijas vadlīnijām (International Test Commission, 2010) un testu teorijas nostādņiem. TRIM-18 adaptācijas process tika uzsākts 2010. gadā.

1. Atļaujas saņemšana. Lai gan aptaujas oriģinālā versija un tās detalizēts apraksts (ieskaitot instrukciju, apgalvojumus, norādes rezultātu apstrādei utt.) ir publiski pieejams vairākās M. E. Makalova publikācijās (piem., McCullough et al., 1998;

McCullough & Hoyt, 2002; McCullough, Fincham, & Tsang, 2003; McCullough, Root, & Cohen, 2006), tomēr sākumā tika saņemta autora oficiāla atļauja aptaujas adaptācijai Latvijās kultūrvidē.

2. Tulkošana. TRIM-18 aptaujas tulkošanai tika izvēlēta turp un atpakaļ simetriskā tulkošanas stratēģija (Campbell, 1960, kā minēts Raščevska, 2005). Aptaujas apgalvojumi tika sakārtoti pa trim skalām: izvairīšanās, atriebība un labvēlība, lai tulkošana noritētu konkrētās skalas ietvaros. Tulkošanas procesā tika iesaistīti divi tulkošanas biroji, viena biroja tulku komanda veica tulkošanu no angļu valodas uz latviešu valodu, bet cita biroja komanda veica „atpakaļ tulkošanu” no latviešu valodas uz angļu valodu. Abi tulkojumu biroji tika izvēlēti, jo tie nodrošināja ne tikai teksta tulkošanu, bet arī rediģēšanu (tulkojuma atbilstību oriģinālam, pareizrakstības un stila pārbaudi). Iegūtie tulkojumi tika salīdzināti un atzīti par saskanīgiem.³ Izveidoto aptaujas versiju izvērtēja divi psiholoģijas eksperti, precizējot 3. un 15. apgalvojuma formulējumus. Gatavo TRIM-18 aptaujas latviskās versijas variantu izpildīja trīs cilvēki, kuri atzina, ka aptaujas pantu saturs un forma, kā arī instrukcija ir skaidra un izprotama.

3. Pilotpētījums. Pirms pamatpētījuma veikšanas (kura rezultāti ir aprakstīti šajā rakstā) sākumā tika veikts pilotpētījums, kurā piedalījās 50 respondenti vecumā no 20 līdz 40 gadiem ($M = 27,76$, $SD = 5,83$; 50% vīrieši). Pantu psihometriskā analīze uzrādīja, ka visi 18 apgalvojumi pēc aprēķinātajiem psihometriskajiem rādītājiem (panta reakcijas un diskriminācijas indeksa) ir derīgi un var būt izmantojami turpmākajā aptaujas adaptācijas posmā.

4. Pamatpētījums. Pamatpētījuma norises procedūra un iegūtie rezultāti aprakstīti turpmākajās raksta sadaļās. Daļa rezultātu, kas nav iekļauti šajā rakstā, ir apkopoti RPIVA Jauno zinātnieku konferences VIII rakstu krājumā rakstā „Piedošanas saistība ar reliģiozitāti un sociāldemogrāfiskajiem rādītājiem” (Brūdere-Ruska & Perepjolkina, in-press).

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 311 Latvijā dzīvojoši respondenti⁴ vecumā no 20 līdz 59 gadiem ($M = 33,06$, $SD = 10,88$), 230 jeb 74% no kopējā respondentu skaita bija sievietes. Respondenti pārstāvēja dažādas sociālās grupas: 71% respondentu strādāja, 16% studēja, bet 13% pētījuma dalībnieku bija nestrādājoši (mājsaimnieces, bezdarbnieki un pensionārs); 7% aptaujāto respondentu bija pamata izglītība, pusei pētījuma dalībnieku bija vidējā izglītība, savukārt augstākā izglītība bija 43% respondentu; 64% pētījuma dalībnieku bija precējušies vai dzīvoja kopā ar partneri, savukārt 36% respondentu bija šķīrušies vai dzīvoja vieni.

Retestā piedalījās (intervāls starp pirmo un otro testēšanu bija vidēji 20 dienas) 64 respondenti (20 līdz 54 gadu vecumā; vidējais vecums $M = 30,8$; $SD = 9,5$; 78% – sievietes), kuri brīvprātīgi piekrita atkārtoti aizpildīt aptauju.

³ Ar tulkojumu variantiem var iepazīties pēc pieprasījuma, sazinoties ar pirmo raksta autori.

⁴ Latviešu valoda bija pētījuma dalībnieku dzimtā valoda.

Instrumentārijs

Pētījumā tika izmantoti trīs instrumenti, kas ir paredzēti piedošanas konstrukta novērtēšanai: 1) Ar pāridarījumu saistīta starppersonu motivācijas aptauja (TRIM-18), 2) Piedošanas varbūtības aptauja (FLS) un 3) Vispārējs piedošanas jautājums. Pēdējās divas aptaujas tika izmantotas kā kritērija mērījumi TRIM-18 aptaujas konverģentās validitātes pamatošanai. Papildus respondentiem tika lūgts norādīt viņu vecumu, dzimumu, izglītības līmeni, nodarbošanās veidu un ģimenes stāvokli.⁵

- 1) Ar pāridarījumu saistītas starppersonu motivācijas aptauja (*Transgression-Related Interpersonal Motivations Inventory – 18-Item Version*, TRIM-18; McCullough, Root, & Cohen, 2006; adapt. S. Brūdere-Ruska un V. Perepjolkina, 2012). TRIM-18 ir pašraksturojuma aptauja. Respondentiem tika lūgts novērtēt, cik lielā mērā viņi piekrīt katram no dotajiem apgalvojumiem, novērtējot Likerta tipa piecu punktu skalā no 1 (pilnīgi nepiekrītu) līdz 5 (pilnīgi piekrītu) tā brīža domas un jūtas pret personu, kura nesen ir sāpinājusi. Aptaujā ir trīs skalas: izvairīšanās, atreibība un labvēlība. Izvairīšanās skala mēra personas motivāciju izvairīties no pāridarītāja. Tajā ir 7 apgalvojumi (piemēram, „Es dzīvoju tā, it kā viņš/viņa neeksistētu, nebūtu tuvumā”, „Es no viņa/viņas attālinos”). Minimālais iegūstamo punktu skaits ir 7, maksimālais – 35. Lielāks punktu skaits šajā skalā norāda uz augstāku izvairīšanās motivāciju. Atriebības skala mēra personas motivāciju atiebties pāridarītājam. Tajā ir 5 apgalvojumi (piemēram, „Es likšu viņam/viņai par to samaksāt”, „Es vēlos, lai ar viņu notiktu kaut kas slihts”). Minimālais iegūstamo punktu skaits ir 5, maksimālais – 25. Lielāks punktu skaits šajā skalā norāda uz augstāku atreibības motivāciju. Labvēlības skala mēra personas motivāciju izjust labvēlību pret pāridarītāju. Tajā ir 6 apgalvojumi (piemēram, „Es vēlos, lai mēs salīgtu mieru un turpinātu mūsu attiecības”, „Par spīti tam, ko viņš/viņa man nodarīja, es vēlos, lai mums atkal būtu labas attiecības”). Minimālais iegūstamo punktu skaits ir 6, maksimālais – 30. Lielāks punktu skaits šajā skalā norāda uz augstāku labvēlības motivāciju. Analizējot rezultātus, atzīmētie punkti kopā jāskaita tikai konkrētās skalas ietvaros. Oriģinālā aptaujas versija nekorelē ar sociālo vēlamību (McCullough et al., 1998).
- 2) Piedošanas varbūtības aptauja (*The Forgiveness Likelihood Scale*, FLS; Rye, 1998; adapt. S. Pāvuliņa un V. Perepjolkina, 2010) – tā ir pašraksturojuma aptauja, kas sastāv no 10 pantiem (katrā pantā ir aprakstīta kāda hipotētiska situācija un respondenta uzdevums ir 5 punktu skalā novērtēt, cik liela ir varbūtība, ka viņš/viņa piedos pāridarītājam šādā situācijā – no 1 = „nav iespējams” līdz 5 = „ļoti iespējams”). Piemēram, 3. pants skan šādi: „Jūsu mīļotais cilvēks pārtrauc ar jums attiecības, jo ir uzsācis jaunas attiecības ar jums tuvu draugu. Vai ir iespējams, ka jūs piedosiet mīļotajam cilvēkam?” Minimālais iegūstamo punktu skaits ir 10, maksimālais – 50. Analizējot rezultātus, visi atzīmētie punkti ir jāskaita kopā. Augstāks punktu skaits

⁵ Papildus respondenti bija aizpildījuši Santa Klara reliģiskās ticības spēka aptaujas īso formu (*The Santa Clara Strength of Religious Faith Questionnaire – Short Form*, SCSORFQ-SF; Plante & Boccaccini, 1997; aprob. S. Brūdere-Ruska un V. Perepjolkina, 2012), bet tās rezultāti netiks apskatīti šajā pārskatā.

atspoguļo izteiktāku gatavību piedot. Oriģinālās aptaujas versijas Kronbaha alfas rādītājs ir $\alpha = 0,85$ un retesta ticamības rādītājs $r = 0,81$ (Rye et al., 2000), latviskās versijas iekšējās saskaņotības rādītājs (Kronbaha alfa) ir 0,77 (Dudkina, Pavulina, & Perepjolkina, 2011).

- 3) Vispārējs piedošanas jautājums. Pētījuma dalībniekiem tika lūgts novērtēt, cik lielā mērā viņi ir piedevuši pāridarītājam, dodot novērtējumu piecu punktu Likerta tipa skalā no 1 (nemaz neesmu piedēvis/-usi) līdz 5 (pilnībā esmu piedēvis/-usi). Līdzīgs jautājums bieži tiek iekļauts arī citos pētījumos piedošanas aptauju psihometrisko parametru novērtēšanai (Subkoviak et al., 1995).

Procedūra

Lai gan TRIM-12 un TRIM-18 aptaujas oriģinālās versijas izstrādes izlasi veidoja studenti, tādējādi pārstāvot tikai vienu sabiedrības grupu, tika pieņemts lēmums adaptācijas pētījumā veidot reprezentatīvāku izlasi no vairākām sociālajām grupām. Arī 2011. gadā publicētajā šveiciešu pētījumā, izmantojot šo aptauju un veicot tās faktoru analīzi, dati tika ievākti pieaugušo (nevis tikai studentu) izlasē (Ghaemmaghami, Allemand, & Martin, 2011). Pētījuma dalībnieki tika atlasīti, izmantojot sniega pikas metodi, kas izmantota vairākos līdzīgos pētījumos (piemēram, Fox & Thomas, 2008).

Visi respondenti tika informēti par pētījuma norisi un pētījumā piedalījās brīvprātīgi. Lielākā daļa respondentu aizpildīja aptaujas elektronisko versiju. Laika ierobežojums netika paredzēts.

Datu apstrāde un analīze

Empīrisku datu statistiskā analīze tika veikta ar SPSS (*Statistical Package for the Social Science v. 19.0*) programmu un R 2.15.2 programmu. Tika aprēķināti TRIM-18 aptaujas latviskās versijas psihometriskie rādītāji (pantu reakcijas un diskriminācijas indeksi⁶), veikta izpētošā faktoru analīze. TRIM-18 pantu savstarpējo korelāciju grafisks atspoguļojums tika iegūts, izmantojot *qgraph* datu analīzes rīku R programmā (Epskamp & Cramer et al., 2012). Pantu iekšējā saskaņotība tika novērtēta, izmantojot Kronbaha alfas rādītāju un Makdonalda hierarhiskās un kopējās omegas rādītāju (sk. Zinbarg, Revelle, Yovel, & Li, 2005; Zinbarg, Yovel, Revelle, & McDonald, 2006) izmantojot „omega” funkciju R programmā (<http://personality-project.org/r/r.omega.html>). Apstiprinošā faktoru analīze (CFA) tika veikta, izmantojot R programmas 3.0.1. versiju un *lavaan* (Rosseel, 2012) datu apstrādes paketi, kas ļauj iegūt vairākus modeļa derības indeksus: SRMR, CFI, TLI un RMSEA.

Rezultātu stabilitāte laikā tika novērtēta, analizējot Pīrsona korelācijas koeficientus starp pirmā un otrā mērījuma rezultātiem. Ar Pīrsona korelācijas koeficienta palīdzību tika pētītas arī TRIM-18 aptaujas skalu savstarpējās sakarības un to saistība ar Piedošanas varbūtības aptaujas un vispārēja piedošanas jautājuma rezultātiem.

---

⁶ Diskriminācijas indeksi tika aprēķināti ar SPSS programmas palīdzību, korelējot atbildes uz x_j pantu ar pārējo skalu veidojošo pantu punktu summu (*Corrected Item-Total Correlation*).

Rezultāti

TRIM-18 aptaujas latviskās versijas psihometriskie rādītāji tika analizēti vairākos aspektos gan pantu, gan skalu līmenī. Pantu psihometriskajai analīzei sekoja izpētošā faktoru analīze, skalu ticamības pārbaude (iekšējās saskaņotības analīze un rezultātu noturība laikā) un aptaujas konverģentās validitātes pārbaude.

TRIM-18 aptaujas pantu psihometriskā analīze

Lai pārbaudītu katra TRIM-18 aptaujas apgalvojuma (panta) piemērotību pazīmes mērīšanai Latvijas kultūrvidē, sākumā tika aprēķināti katra panta reakcijas indeksi. Rezultāti rāda (sk. 1. tabulu), ka gandrīz visu pantu (izņemot 4., 13. un 17. pantu) reakcijas indeksi ietilpst optimālajā reakcijas indeksu variācijas intervālā (5 punktu Likerta skalas optimālās robežas (20–80% variācijai) ir no 1,80 līdz 4,20) un kopumā variēja robežās no 1,69 līdz 3,42. Vidējais reakcijas indekss izvairīšanās skalā ir 3,00, atriebības skalā – 2,00 un labvēlības skalā – 3,19.

Pēc diskriminācijas indeksiem visi panti iekļaujas robežās no 0,20 līdz 0,80 (Kline, 2000): izvairīšanās skalā tie variēja intervālā no 0,53 līdz 0,70 ar vidējo vērtību 0,63, atriebības skalā – no 0,58 līdz 0,71 ar vidējo vērtību = 0,66 un labvēlības skalā – no 0,41 līdz 0,75 ar vidējo vērtību = 0,61 (sk. 1. tabulu).

1. tabula. Ar pāridarījumu saistītas starppersonu motivācijas aptaujas izpētošās faktoru analīzes rezultāti un pantu psihometriskie rādītāji

Aptaujas panti	Faktoru sviri				h^2	Pantu psihometriskie rādītāji	
	1.	2.	3.	v. f.		M	r
2. Es cenšos starp mums ieturēt tik lielu distanci, cik vien iespējams.	0,76	-0,03	-0,04	0,66	0,60	3,08	0,66
18. Es no viņa/viņas attālinos.	0,75	-0,04	-0,08	0,67	0,61	3,14	0,67
11. Es no viņa/viņas izvairos.	0,73	-0,01	-0,10	0,70	0,62	2,93	0,70
7. Es viņam/viņai neuzticos.	0,73	-0,05	0,06	0,54	0,46	3,42	0,53
5. Es dzīvoju tā, it kā viņš/viņa neeksistētu, nebūtu tuvumā.	0,70	0,10	-0,01	0,67	0,55	2,77	0,63
10. Man sagādā grūtības izturēties pret viņu sirsnīgi.	0,62	0,17	0,05	0,61	0,46	3,01	0,55
15. Es pārtraucu ar viņu jebkādas attiecības.	0,56	0,00	-0,34	0,76	0,64	2,69	0,70
13. Es viņam/viņai atriebšos.	-0,13	0,87	-0,06	0,52	0,72	1,71	0,71
17. Es vēlos redzēt viņu sāpinātu un nelaimīgu.	0,06	0,81	0,06	0,55	0,67	1,78	0,70
4. Es vēlos, lai ar viņu notiktu kaut kas slikts.	0,06	0,80	0,01	0,58	0,68	1,69	0,71
1. Es likšu viņam/viņai par to samaksāt.	-0,01	0,74	0,02	0,48	0,54	2,18	0,58
9. Es vēlos, lai viņš/viņa saņem to, ko ir pelnījis/-usi.	0,14	0,66	0,06	0,52	0,49	2,66	0,58
14. Es viņam/viņai piedodu par to, ko viņš/viņa man nodarīja.	0,06	-0,48	0,33	-0,53	0,40	3,39	0,41

1. tabulas turpinājums

Aptaujas panti	Faktoru svari				h^2	Pantu psihometriskie rādītāji	
	1.	2.	3.	v. f.		M	r
12. Lai gan viņš/viņa mani sāpināja, es tieku pāri aizvainojumiem, lai mēs varētu atjaunot mūsu attiecības.	0,08	-0,02	0,85	-0,63	0,66	3,07	0,65
8. Par spīti tam, ko viņš/viņa man nodarīja, es vēlos, lai mums atkal būtu labas attiecības.	-0,12	0,05	0,81	-0,72	0,74	3,21	0,75
6. Es vēlos, lai mēs saļīgtu mieru un turpinātu mūsu attiecības.	-0,12	0,05	0,79	-0,71	0,70	3,14	0,70
16. Es esmu atbrīvojies/-usies no dusmām, tāpēc es cenšos atjaunot mūsu attiecības.	-0,06	-0,07	0,73	-0,69	0,63	2,98	0,64
3. Lai gan viņa/viņas rīcība mani sāpināja, es joprojām iztuos pret viņu labvēlīgi.	-0,28	-0,14	0,38	-0,64	0,43	3,36	0,53
Īpašvērtība pēc rotācijas	7,06	2,33	1,19	--	--	--	--
% no dispersijas	39,24	12,93	6,58	58,75	--	--	--
Kronbaha alfa	0,86	0,84	0,85	0,91	--	--	--

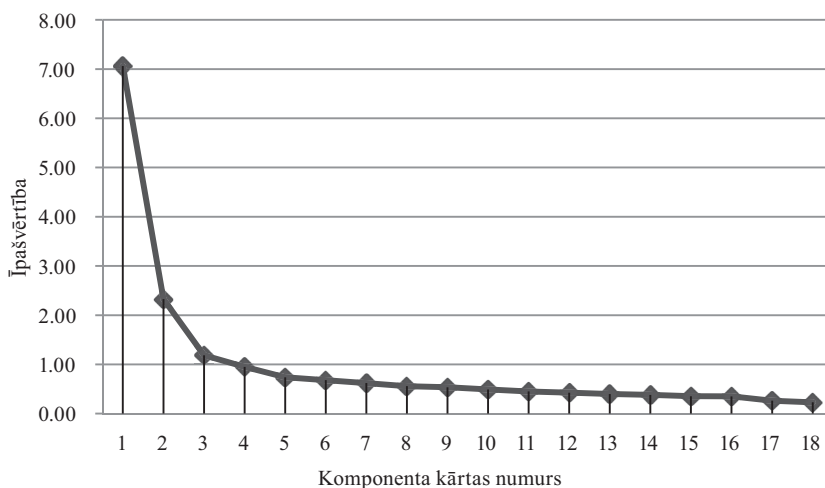
Piezīme. $N = 311$. Treknajā drukā attēlots faktoru svars virs 0,40. Faktori izgūti ar galveno komponentu metodi, piemērojot *oblīmīn* rotāciju ar *Kaizera normalizāciju*. 1 – izvairīšanās vs. labvēlības motivācija, 2 – atriebības motivācija, v. f. – piedošana (vispārējs piedošanas faktors – 1. faktors pirms rotācijas). M – reakcijas indekss, r – diskriminācijas indekss (aprēķināts attiecīgās apakšskalas ietvaros (14. pants tika iekļauts labvēlības motivācijas skalā)).

Faktoriālā validitāte

Lai noskaidrotu TRIM-18 aptaujas latviskās versijas iekšējo struktūru un tās atbilstību oriģinālās aptaujas struktūrai, tika veikta izpētošā faktoru analīze, izmantojot galveno komponentu metodi ar *oblīmīn* rotāciju (neierobežojot izdalāmo faktoru skaitu), līdzīgi, kā to bija darījuši oriģinālās aptaujas autori. KMO (*Kaiser-Meyer-Olkin*) rādītājs bija 0,92, kas norāda, ka faktoru analīzē izmantotā izlase pēc apjoma ir bijusi adekvāta. Bertleta rādītājs (*Bartlett's Test of Sphericity*) (aptuvenais $\chi^2(153) = 2606,93$, $p < 0,0001$) norāda uz pietiekamu mainīgo savstarpējo korelāciju faktoru analīzes veikšanai. Izdalāmo faktoru skaits tika noteikts pēc Kaizera kritērija (īpašvērtība lielāka par 1). Rezultātā tika izgūti trīs faktori (pirmās 4 īpašvērtības pirms rotācijas bija: 7,06, 2,33, 1,19 un 0,95) (sk. 1. attēlu). Iegūtais trīs faktoru modelis pēc rotācijas izskaidroja 58,75% no variācijas respondentu atbildēs, kas ir nedaudz mazāk nekā oriģinālajā versijā (65,3%) (McCullough, Root, & Cohen, 2006). Kopumā tas nozīmē, ka iegūtais 3 faktoru modelis pietiekami labi izskaidro sākotnējo mainīgo lielumu variāciju. Pirmo faktoru veido visi 7 izvairīšanās skalas panti (faktoru svāriem variējot no 0,56 līdz 0,76), otro faktoru veido visi 5 atriebības skalas panti un ar negatīvo faktoru svaru (-0,48) 14. pants (kurš saskaņā ar aptaujas oriģinālo versiju ir iekļaujams labvēlības skalā), savukārt trešo komponentu veido 5 labvēlības skalas panti (faktoru svāriem variējot no 0,38 līdz 0,85). Pirms rotācijas visi 18 panti dod vērā ņemamu ieguldījumu pirmajā kopējā komponentē (faktoru

svariem variējot no $|0,48|$ līdz $|0,76|$), kas norāda, ka visi aptaujas panti ir savstarpēji saistīti un aptaujā veidojas vispārējs – galvenais faktors nerotētā matricā, kuru varētu interpretēt kā piedošanas vispārējo rādītāju (sk. 1. tabulu). Pirmais komponents pēc rotācijas izskaidro 39,24%, otrais – 12,93% un trešais – 6,55% no variācijas respondentu atbildēs. Faktoru analīze uzrāda, ka 14. pants („Es viņam/viņai piedodu par to, ko viņš/viņa man nodarīja”) lielāku (negatīvu) faktoru svaru uzrāda atreibības faktorā, lai gan oriģinālajā versijā tas atbilst labvēlības motivācijai (skalai).

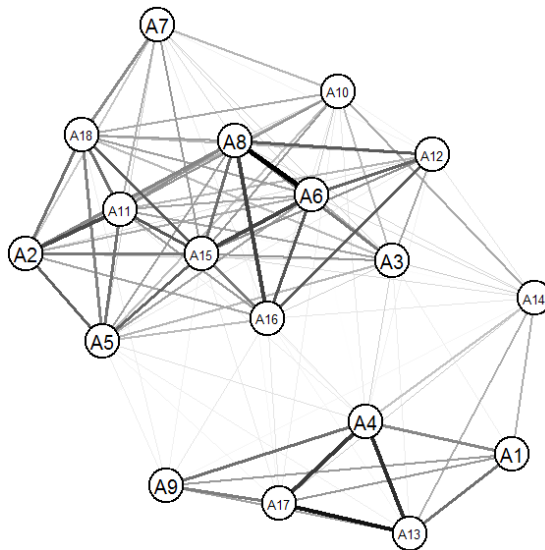

1. attēls. TRIM-18 latviskās versijas komponentu īpašvērtības

Atkārtojot izpētošo faktoru analīzi bez 14. jautājuma, tika iegūta līdzīga skaidra 3 faktoru struktūra, un modelis ļāva izskaidrot 60,30% no atbilžu variācijas. Veicot izpētošo faktoru analīzi (ierobežojot izdalāmo faktoru skaitu līdz 2, līdzīgi kā oriģinālajā aptaujas versijā tika iegūta 2 faktoru struktūra, kur pirmajā faktorā apvienojās izvairīšanās (ar pozitīviem faktoru svāriem) un labvēlības skalas panti (ar negatīviem faktoru svāriem) un otro faktoru veidoja atreibības skalas panti. Tomēr divu faktoru modelis ļāva izskaidrot tikai 52,17% no atbilžu variācijas. Arī šajā faktoru risinājumā 14. pants reversētā veidā ietilpa atreibības motivācijas faktorā ar faktoru svaru $-0,49$ (bet pirmajā apvienotajā izvairīšanās/labvēlības motivācijas faktorā šim pantam faktoru svārs bija $= -0,20$).⁷

To, ka ir pieņemama arī 2 faktoru struktūra, uzskatāmi parāda TRIM-18 latviskās versijas pantu savstarpējo korelāciju tīkls (sk. 2. attēlu). Tajā uzskatāmi ir redzams, ka atreibības skalas panti veido vienu klasteri (5 pantu grupējums attēla lejasdaļā), bet labvēlības un izvairīšanās skalas panti veido otro grupējumu, savukārt 14. pants ir saistīts ar abiem grupējumiem, it kā savienojot tos.

⁷ Ar iegūtajiem faktoru risinājumiem var iepazīties pēc pieprasījuma, sazinoties ar jebkuru no raksta autorēm.

2. attēls. TRIM-18 latviskās versijas pantu savstarpējo korelāciju tīkls

Attēls izveidots, izmantojot R programmas *qgraph* datu analīzes rīku (Epskamp & Cramer et al., 2012); aplīši atspoguļo pantus (skaitļi aplīšos atspoguļo panta kārtas nr.), līnijas grafiski atspoguļo saistības starp pantiem – jo tumšāka un biezāka līnija, jo ciešāka korelācija.

Turpmākajā rezultātu analīzē 14. apgalvojums tiks izmantots, tikai aprēķinot vispārējo piedošanas rādītāju (ko iegūst, saskaitot kopā atbildes uz visiem TRIM aptaujas 18 pantiem, iepriekš pārkodējot atriebības un izvairīšanās skalas pantu punktus pretējā virzienā, tā, lai lielāks punktu skaits norādītu uz lielāku piedošanas pakāpi), bet tas netiks iekļauts, aprēķinot apakšskalu rādītājus.

Apstiprinošās faktoru analīzes rezultāti

Apstiprinošā faktoru analīze (CFA) tika veikta ar R 3.0.1. programmas un *lavaan* (Rosseel, 2012) datu apstrādes paketes palīdzību. Empīriskā TRIM-18 aptaujas iekšējās struktūra modeļa atbilstība teorētiskajam modelim tika novērtēta, izmantojot MLR metodi. Analīzes rezultātā tika iegūti vairāki modeļa derības indeksi (SRMR, CFI, TLI un RMSEA) 3 faktoru un 2 faktoru iekšējās struktūras risinājumam (sk. 2. tabulu). Kā var redzēt, abos gadījumos pilnīgi visi modeļa derības indeksi norāda uz empīriskā modeļa atbilstību teorētiskajam modelim, un līdz ar to abi TRIM-18 iekšējās struktūras modeļi ir pilnīgi pieņemami, tomēr 3 faktoru modelim būtu dodama priekšroka, jo tā derības indeksi ir nedaudz labāki.

2. tabula. 3 faktoru un 2 faktoru TRIM-18 aptaujas latviešu valodas versijas iekšējas struktūras modeļu salīdzinājums

3 faktoru TRIM-18 (LV) struktūra $df = 101, \chi^2 = 148,912, p = 0,001,$ ScCor = 1,259				2 faktoru TRIM-18 (LV) struktūra $df = 103, \chi^2 = 228,253, p < 0,001,$ ScCor = 1,259			
SRMR	CFI	TLI	RMSEA	SRMR	CFI	TLI	RMSEA
0,044	0,970	0,964	0,039	0,050	0,922	0,909	0,063
[0,026; 0,051]				[0,053; 0,072]			

Piezīme. Modeļa piemērotība tika aprēķināta ar MLR metodi. Analīzē netika iekļauts 14. pants. Empīriskā modeļa atbilstība teorētiskajām tiek atzīta par akceptējamu, ja: SRMR < 0,08 (Hu & Bentler, 1999), CFI un TLI > 0,90 (Bentler, 1990), RMSEA < 0,08 (Brown & Cudeck, 1993).

Ticamība

Tika novērtēti divi ticamības veidi: TRIM-18 aptaujas latviskās versijas skalu iekšējā saskaņotība tika novērtēta, izmantojot Kronbaha alfas rādītāju un Makdonalda hierarhiskās un kopējās omegas rādītāju (sk. Zinbarg, Revelle, Yovel, & Li, 2005; Zinbarg, Yovel, Revelle, & McDonald, 2006),⁸ un rezultātu stabilitāte laikā tika novērtēta, analizējot Pīrsona korelācijas koeficientus starp pirmā un otrā mērījuma rezultātiem.

Iegūtie Kronbaha alfas koeficienti visām TRIM-18 aptaujas skalām norāda uz augstu iekšējo saskaņotību: izvairīšanās skalai $\alpha = 0,86$ ($k = 7, N = 311$), atriebības skalai $\alpha = 0,84$ ($k = 5, N = 311$), labvēlības skalai $\alpha = 0,85$ ($k = 5, N = 311$) un vispārējam piedošanas pakāpes rādītājam $\alpha = 0,91$ ($k = 18, N = 311$). Līdzīgu secinājumu var izdarīt, balstoties uz Makdonalda kopējās omegas rādītāju $\omega_{total} = 0,93$ un hierarhiskās omegas rādītāju $\omega_h = 0,73$ (Makdonalda omegas rādītāju aprēķini balstās uz dispersijas daļu, ko izskaidro kopīgā latentā pazīme: 1) visu pantu līmenī (ω_{total}) un 2) apakšskalu līmenī (ω_h); šie aprēķini tiek veikti hierarhiskās faktoru analīzes (izmantojot Šmita Leimana (*Schmid Leiman*) transformāciju) ietvaros (sīkāk sk. Zinbarg, Revelle, Yovel, & Li, 2005; Zinbarg, Yovel, Revelle, & McDonald, 2006).

Retesta ticamības rādītājs izvairīšanās skalai ir 0,79, atriebības skalai – 0,81, bet labvēlības skalai – 0,63. Kopumā šie koeficienti liecina par apmierinošiem retesta ticamības rādītājiem.

Konverģentā validitāte

TRIM-18 aptaujas latviskās versijas konverģentās validitātes pamatošanai tika pārbaudīta šāda hipotēze: TRIM-18 aptaujas summārais rādītājs un labvēlības skalas rādītāji pozitīvi korelē ar Piedošanas varbūtības aptaujas rezultātiem un vispārējo piedošanas pakāpes pašnovērtējumu, savukārt izvairīšanās un atriebības skalas rezultāti negatīvi korelē ar minētajiem piedošanas novērtēšanas instrumentiem. Iegūtie rezultāti saskan ar izvirzīto hipotēzi – visas iegūtās korelācijas ir statistiski nozīmīgas un ir prognozētajā virzienā (sk. 3. tabulu). Apakšskalu rādītāji nedaudz vājāk korelē ar kritērija mērījumiem salīdzinājumā ar TRIM-18 aptaujas

⁸ Makdonalda omegas rādītāji tika aprēķināti, izmantojot „omega” funkciju (<http://personality-project.org/r/r.omega.html>) R programmas 2.15.2 versijā.

summāro rādītāju. Jāatzīmē, ka sakarības ciešums starp abiem kritērija mērījumiem (Piedošanas varbūtības aptaujas un atbildēm uz vispārējo piedošanas pašnovērtējuma jautājumu – $r = 0,37$) ir saskanīgs ar vidējo absolūto korelācijas rādītāju = $|0,38|$, kas atspoguļo sakarības ciešumu starp TRIM-18 aptaujas rezultātiem un kritērija mērījumiem.

3. tabula. Aprakstošās statistikas rādītāji un Pīrsona korelācijas koeficienti starp TRIM-18 aptaujas skalām, Piedošanas varbūtības aptaujas rezultātiem un atbildēm uz vispārējo piedošanas pakāpes novērtēšanas jautājumu

Mainīgie lielumi	Aprakstošās statistikas rādītāji		Pīrsona r				
	<i>M</i>	<i>SD</i>	1.	2.	3.	4.	5.
1. Izvairīšanās motivācija	21,03	5,68	--				
2. Atriebības motivācija	10,02	3,95	0,40*	--			
3. Labvēlības motivācija	15,76	3,98	-0,69*	-0,39*	--		
4. Piedošanas pakāpe (TRIM) ¹	60,10	11,68	-0,88*	-0,70*	0,84*	--	
5. Piedošanas varbūtība	28,57	7,45	-0,24*	-0,35*	0,37*	0,39*	--
6. Piedošanas pakāpes pašnovērtējums ²	3,55	1,08	-0,34*	-0,45*	0,42*	0,50*	0,37*

Piezīme. $N = 311$.

¹ – Aprēķināts kā visu pantu summa (pēc atriebības un izvairīšanās skalas pantu pārkodēšanas); lielāks punktu skaits norāda uz lielāku piedošanas pakāpi.

² – Vispārējs piedošanas jautājums.

* – $p < 0,01$.

Iztirzājums

Pētījuma mērķis bija adaptēt Ar pāridarījumu saistītas starppersonu motivācijas aptauju (TRIM-18) Latvijas kultūrvidē, pārbaudīt šīs aptaujas psihometriskos rādītājus, ticamību un validitāti.

Veiktā analīze liecina, ka adaptētās aptaujas pantu psihometriskie rādītāji pēc diskriminācijas un reakcijas indeksiem atbilst labu aptaujas pantu psihometriskajiem kritērijiem (Raščevska, 2005). Tas liecina par adekvātu oriģinālās aptaujas tulkojumu Latvijas kultūrvidē, tādējādi novēršot aptaujas validitātes draudus pantu līmenī (Van de Vijver & Hambleton, 1996).

Kaut arī visu trīs skalu Kronbaha alfas rādītāji ir nedaudz zemāki nekā oriģinālajā aptaujas versijā, tomēr tie variē robežās, kas minētas pētījumos (McCullough et al., 1998; McCullough et al., 2001; McCullough & Hoyt, 2002; McCullough et al., 2003; McCullough et al., 2006), un liecina par visu trīs aptaujas skalu augstu iekšējo saskaņotību.

Latvijas izlasē iegūtie retesta ticamības rādītāji ir saskanīgi ar oriģinālās aptaujas versijas rādītājiem un kopumā norāda uz pietiekamu rezultātu noturību laikā, lai gan aptaujas labvēlības skalas retesta ticamības rādītājs ir nedaudz pazemināts (0,63) (līdzīgi kā oriģinālajā versijā) (McCullough et al., 1998; McCullough, Fincham, & Tsang, 2003).

Faktoru analīzes rezultāti apstiprināja, ka TRIM-18 aptaujas latviešu valodas versijai ir skaidra trīs faktoru struktūra, kas ir viegli interpretējama piedošanas teorijas ietvaros (McCullough et al., 1998; McCullough, Root, & Cohen, 2006) un ir saskanīga ar oriģinālās aptaujas atslēgu: pirmais faktors atbilst izvairīšanās motivācijai (skalai), otrais – atriebības motivācijai (skalai) un trešais – labvēlības motivācijai (skalai). Trīs faktoru struktūra ļauj izskaidrot lielāku variācijas daļu respondentu atbildēs (> 8%), pie tam tā ir saskanīga ar faktoru struktūru, kas tika iegūta citos TRIM-18 aptaujas adaptācijas pētījumos, piem., Šveicē veiktajā pētījumā (Ghaemmaghami, Allemand, & Martin, 2011). Var uzskatīt, ka TRIM-18 aptaujas latviskās versijas faktoriālā validitāte ir pamatota (to apstiprina arī apstiprinošās faktoru analīzes rezultāti), un turpmāk iesakāms izmantot 3 faktoru struktūru, bet akceptējama ir arī 2 faktoru struktūra, īpaši ņemot vērā, ka izvairīšanās un labvēlības skalu savstarpējā korelācija ir $r = -0,69$, $p < 0,01$ (sk. 3. tabulu un 1. attēlu), un visi 2 faktoru modeļa derības indeksi, kas iegūti, veicot apstiprinošo faktoru analīzi, ir apmierinoši. Arī oriģinālās aptaujas versija uzrāda divus faktorus, kurus M. E. Makkalovs un viņa kolēģi nodēvējuši par izvairīšanās *versus* labvēlības faktoru (pozitīvi faktoru svāri izvairīšanās, negatīvi – labvēlības motivācijā) un atriebības faktoru. Līdzīgas statistiski nozīmīgas skalu savstarpējās korelācijas tika iegūtas arī šveiciešu pētījumā (Ghaemmaghami, Allemand, & Martin, 2011).

Vienīgā nosacītā novirze no teorētiskā modeļa ir konstatēta attiecībā uz 14. apgalvojumu „Es viņam/viņai piedodu par to, ko viņš/viņa man nodarīja”, kurš Latvijas izlasē reversētā veidā iekļaujas atriebības faktorā, lai gan saskaņā ar teoriju tam jāmēra labvēlības motivācija. Tomēr būtu jāatzīmē, ka arī Makkalova un viņa kolēģu veiktā faktoru analīze uzrāda, ka šim apgalvojumam ir nozīmīgs faktoru svārs (-0,46) ne tikai 1. faktorā (izvairīšanās *versus* labvēlības motivācija), bet arī 2. faktorā (atriebības motivācija) (McCullough, Root, & Cohen, 2006). Saturiski šis apgalvojums ir formulēts pārāk vispārīgi, un Latvijas izlasē cilvēku atbildes uz šo pantu vairāk ir saistītas ar motivācijas atriebties esamību vai neesamību nekā ar labvēlīgu attieksmi pret pāridarītāju. Ņemot vērā, ka šī panta korelācijas ar TRIM-18 aptaujas skalām (ar atriebības skalu $r = -0,46$, ar izvairīšanās skalu $r = -0,34$ un ar labvēlības skalu $r = 0,41$) ir gandrīz identiskas ar tām, kādas tika iegūtas, analizējot sakarības ar vispārējo piedošanas pakāpes pašnovērtējumu (sk. 3. tabulu), var secināt, ka šo pantu vēlams vai nu iekļaut visās apakšskālās, vai arī labāk izmantot kā aptaujā integrēto vispārējo piedošanas pakāpes pašnovērtējuma rādītāju un lietot, aprēķinot tikai aptaujas summāro rādītāju, bet neiekļaut apakšskalu rādītāju aprēķinos.

Lai gan tiek pausts viedoklis, ka izvairīšanās, atriebības un labvēlības motivācija ir trīs atšķirīgas piedošanas dimensijas, tomēr vairāki citi zinātnieki uzskata, ka tās ir nedalāmas piedošanas mērīšanai tuvu attiecību kontekstā, uzskatot, ka šīs upura motivācijas pret pāridarītāju var pastāvēt līdzās (Worthington & Wade, 1999; Fincham, 2009). Šajā pētījumā iegūtās statistiski nozīmīgās skalu savstarpējās korelācijas (sk. 3. tabulu), kā arī augsti kopējās un hierarhiskās Makdonalda omegas rādītāji un fakts, ka visi panti uzrāda faktoru svarus kopējā faktorā pirms rotācijas ne zemākus par $|0,48|$ (sk. 1. tabulu), apstiprina, ka šīs motivācijas ir savstarpēji saistītas un atspoguļo vienota konstrukta dažādus aspektus. Rezultāti apliecina, ka, mazinoties izvairīšanās un atriebības motivācijai, pieaug labvēlības motivācija, kas ir saskaņā ar aptaujas autora piedošanas definīciju un empīriskajiem pētījumiem

(McCullough et al., 1998; McCullough & Hoyt, 2002; McCullough, Fincham, & Tsang, 2003; McCullough, Root, & Cohen, 2006), un ir iespējams analizēt ne tikai atsevišķo TRIM-18 skalu rezultātus, bet arī vispārējo piedošanas rādītāju (aprēķinot visu pantu punktu summu, iepriekš pārkodējot pretējā virzienā atbildes uz pantiem no atriebības un izvairīšanās skalas).

Empīriskā pētījuma rezultātā tika pamatota ne tikai TRIM-18 aptaujas latviskās versijas faktoriālā validitāte, bet arī konverģentā validitāte. Tika parādīts, ka šīs aptaujas rezultāti statistiski nozīmīgi prognozētajā virzienā korelē ar Piedošanas varbūtības aptaujas un piedošanas pakāpes pašnovērtējuma rezultātiem (piedošanas viena jautājuma mērījuma instrumentu). Iegūtie rezultāti kopumā ir saskaņā ar Makkalova un viņa kolēģu veiktā pētījuma rezultātiem (kaut arī konstatētās sakarības ir nedaudz vājākas), kur tika pamatota aptaujas oriģinālās versijas konverģentā validitāte, izmantojot līdzīgu piedošanas viena jautājuma instrumentu (McCullough et al., 1998).

Kopumā var secināt, ka TRIM-18 aptaujas latviskā versija var tikt uzskatīta par ticamu un validu piedošanas mērījumu instrumentu, kas ir piemērots piedošanas mērīšanai Latvijas kultūrvīdē. To var izmantot arī citu piedošanas mērījumu instrumentu latvisko versiju konverģentās validitātes pārbaudei un dažādu, ar piedošanas konstruktū saistītu pētījumu veikšanai. TRIM-18 aptaujas priekšrocība (salīdzinājumā, piemēram, ar Latvijā adaptēto Piedošanas varbūtības aptauju) ir saistīta ar to, ka tā mēra piedošanas pakāpi pēc reālajā dzīvē pieredzēta pāridarījuma, nevis iedomātas vai prognozētas pārestības.

Kā vienu no pētījuma priekšrocībām var minēt to, ka aptaujas adaptācija tika veikta Latvijas pieaugušo, nevis tikai studentu izlasē, un tas ļauj novērtēt šīs aptaujas piemērotību piedošanas novērtēšanai dažādās sociālajās grupās.

Kā vienu no pētījuma ierobežojumiem var minēt to, ka netika veidota stratificēta un randomizēta izlase, kas ļautu iegūtos rezultātus attiecināt uz populāciju. Pētījuma rezultātu vispārināšanu ierobežo izteikts sieviešu pārsvars izlasē. Būtu vēlams atkārtot pētījumu izlasē, kas būtu sabalansētāka pēc dzimuma faktora. Vēl viens būtisks pētījuma ierobežojums ir tas, ka visi pētījumā lietotie mērījumu instrumenti ir pašraksturojuma (*self-report*) aptaujas, līdz ar to respondentu atbildēs neizbēgami parādās viņu ierastie priekšstati par sevi, kuri var neatbilst viņu reālajai uzvedībai, un vienmēr pastāv drauds, ka respondenti sniegs sociāli vēlamas atbildes, nevis atklāti raksturos savas domas, jūtas un uzvedību attiecībā pret pāridarītāju. Lai gan Ar pāridarījumu saistītas starppersonu motivācijas aptaujas oriģinālā versija nekorelēja ar sociālo vēlamību, tomēr būtu nepieciešams to pārbaudīt aptaujas latviskās versijas rezultātiem.

Lai objektīvāk izprastu piedošanas fenomenu, nepieciešams, lai pārestību novērtētu arī pats pāridarītājs, ne tikai upuris. Tas varētu radīt pilnīgāku priekšstatu par piedošanas procesu. Svarīgi būtu kritērija mērījumiem izmantot ne tikai pašraksturojuma aptaujas, bet arī objektīvu novērojumu rezultātus un veikt longitudinālus pētījumus, piemēram, piedošanas intervences ietvaros.

Tā kā par piedošanu vēl ir daudz neatbildētu jautājumu, ir būtiski turpināt iesāktos pētījumus šajā virzienā. Lai gan Latvijā ir adaptētas vairākas piedošanas aptaujas un izveidota Aptauja par piedošanu (Dudkina, 2008), tomēr maz ir pētījumu par šī jēdziena saistību ar citiem konstruktiem, tādiem kā empātija, atvainošanās, pārdomas par pārestību u. c. Tas varētu iezīmēt jaunu piedošanas pētījumu virzienu

Latvijā. Ļoti ierobežots pētījumu skaits ir veikts piedošanas un sociāldemogrāfisko rādītāju (izglītības līmenis, ģimenes stāvoklis un nodarbinātība) saistības izpētē. Kā vēl vienu turpmāko pētījumu virzienu var minēt longitudinālu pētījumu veikšanu, kas novērtētu piedošanu cilvēka mūža garumā. Veicot piedošanas pētījumus Latvijā iepriekšminētajos virzienos, var tikt izmantota adaptētā Ar pāridarījumu saistītas starppersonu motivācijas aptauja.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Aureli, F., & de Waal, F. B. M. (2000). *Natural conflict resolution*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Bentler, P. M. (1990). Comparative fit indexes in structural models. *Psychological Bulletin*, *107*, 238–246.
- Boon, S. D., & Sulsky, L. M. (1997). Attributions of blame and forgiveness in romantic relationships: A policy-capturing study. *Journal of Social Behavior and Personality*, *12*, 19–44.
- Browne, M. W., & Cudeck, R. (1993). Alternative ways of assessing model fit. In K. A. Bollen, & J. S. Long (Eds.), *Testing Structural Equation Models* (pp. 136–162). Beverly Hills, CA: Sage.
- Brūdere-Ruska, S., & Perepjolkina, V. (2012). *M. Makkalova Ar pāridarījumu saistītas starppersonu motivācijas aptaujas (TRIM) adaptācija Latvijā*. RPIVA, Rīga. Npublicēts bakalaura darbs.
- Brūdere-Ruska, S., & Perepjolkina, V. (in-press). Piedošanas saistība ar reliģiozitāti un sociāldemogrāfiskajiem rādītājiem. *RPIVA Jauno zinātnieku konferences VIII rakstu krājums*.
- Darby, B. W., & Schlenker, B. R. (1982). Children's reactions to apologies. *Journal of Personality and Social Psychology*, *43*, 742–753.
- Dudkina, A. (2008). *Piedošanas divu dimensiju sociāli psiholoģiskā satura modelis*. Daugavpils: Daugavpils Universitāte. Npublicēts promocijas darbs.
- Dudkina, A., Pavulina, S., & Perepjolkina, V. (2011). Does Gender matter? Relationship of Gender and Dispositional Forgiveness of Self, Others, Situation, and Overall Tendency to Forgive Across Situations. *Poster Abstracts of The 12th European Congress of Psychology, July 4–8, 2011*. Istanbul, Turkey, p. 1090. CD format.
- Enright, R. D., & Fitzgibbons, R. P. (2000). *Helping clients forgive: An empirical guide for resolving anger and restoring hope*. Washington, DC: American Psychology Association.
- Enright, R. D., Freedman, S. R., & Rique, J. (1998). The psychology of interpersonal forgiveness. In R. Enright, & J. North (Eds.), *Exploring Forgiveness* (pp. 46–62). Madison WI: University of Wisconsin Press.
- Epskamp, S., Cramer, A. O. J., Waldorp, L. J., Schmittmann, V. D., & Borsboom, D. (2012). *qgraph: Network Visualizations of Relationships in Psychometric Data*. *Journal of Statistical Software*, *48* (4), 1–18. Available: <http://www.jstatsoft.org/v48/i04/>.
- Fincham, F. D. (2009). Forgiveness: Integral to a science of close relationships? In M. Mikulincer, & P. Shaver (Eds.), *Prosocial motives, emotions, and Behavior: The better angels of our nature* (pp. 347–365). Washington, DC: APA Books.
- Fox, A., & Thomas, T. (2008). Impact of religious affiliation and religiosity on forgiveness. *Australian Psychologist*, *43* (3), 175–185.
- Ghaemmaghami, P., Allemann, M., & Martin, M. (2011). Forgiveness in younger, middle-aged and older adults: Age and gender matters. *Journal of Adult Development*, *18*, 192–203.
- Hu, L., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, *6*, 1–55.

- International Test Commission. (2010). *International Test Commission guidelines for translating and adapting tests*. [Viewed on 21.09.2011.]. Available: <http://www.intestcom.org/upload/sitefiles/40.pdf>
- Kaplan, B. (1992). Social health and forgiving heart: The Type B story. *Journal of Behavioural Medicine*, 15, 3–14.
- Karremans, J. C., & Van Lange, P. A. M. (2004). Back to caring after being hurt: The role of forgiveness. *European Journal of Social Psychology*, 34, 207–227.
- Karremans, J. C., Van Lange, P. A. M., Ouwerkerk, J. W., & Kluwer, E. S. (2003). When forgiving enhances psychological well-being: The role of interpersonal commitment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 1011–1026.
- Kline, P. (2000). *Handbook of test construction: Introduction to psychometric design*. London, Methuen.
- McCullough, M. E. (2000). Forgiveness as human strength: Theory, measurement, and links to well-being. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19, 43–55.
- McCullough, M. E. (2001). Forgiveness: Who does it and how do they do it? *Current Directions in Psychological Science*, 10, 194–197.
- McCullough, M. E., Bellah, C. G., Kilpatrick, S. D., & Johnson, J. L. (2001). Vengefulness: Relationships with forgiveness, rumination, well-being, and the Big Five. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 601–610.
- McCullough, M. E., Fincham, F. D., & Tsang, J. (2003). Forgiveness, forbearance, and time: The temporal unfolding of transgression-related interpersonal motivations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 540–557.
- McCullough, M. E., & Hoyt, W. T. (2002). Transgression-related motivational dispositions: Personality substrates of forgiveness and their links to the Big Five. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 1556–1573.
- McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, E. L., Jr., Wade-Brown, S., & Hight, T. (1998). Interpersonal forgiving in close relationships II: Theoretical elaboration and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1586–1603.
- McCullough, M. E., Root, L. M., & Cohen, A. D. (2006). Writing about the benefits of an interpersonal transgression facilitates forgiveness. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 74, 887–897.
- McCullough, M. E., Worthington, E. L., Jr., & Rachal, K. C. (1997). Interpersonal forgiving in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 321–336.
- Pāvuliņa, S., & Perepjolkina, V. (2010). *Piedošanas dzimumatšķirības agrīnajā briedumā*. RPIVA, Rīga. Npublicēts bakalaura darbs.
- Raščevska, M. (2005). *Psiholoģisko testu un aptauju konstruēšana un adaptācija*. Rīga: RaKA.
- Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R Package for Structural Equation Modeling. *Journal of Statistical Software*, 48 (2), 1–36. [Viewed on 10.09.2013.] Available: <http://www.jstatsoft.org/v48/i02/>.
- Rusbult, C. E., Verette, J., Whitney, G. A., Slovick, L. E., & Lipkus, I. (1991). Accommodation processes in close relationships: Theory and preliminary empirical evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 53–78.
- Rye, M. S. (1998). *Evaluation of a secular and religiously integrated forgiveness group therapy program for college students who have been wronged by romantic partner*. Bowling Green State University, Bowling Green, OH.
- Rye, M. S., Pargament, K. I., Ali, M. A., Beck, G. L., Dorff, E. N., Hallisey, C., Williams, J. G., et al. (2000). Religious perspectives on forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 17–40). New York, NY: Guilford Press.

- Subkoviak, M. J., Enright, R. D., Wu, C., Gassin, E. A., Freedman, S., Olson, L. M., & Sari-nopoulos, I. (1995). Measuring interpersonal forgiveness in late adolescence and middle adulthood. *Journal of Adolescence, 18*, 641–655.
- Thompson, L. Y., & Snyder, C. R. (2003). Measuring forgiveness. In S. J. Lopez, & C. R. Snyder (Eds.), *Positive psychological assessment: A handbook of models and measures* (pp. 301–312). Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Van de Vijver, F. J. R., & Hambleton, R. K. (1996). Translating tests: Some practical guide-lines. *European Psychologist, 1*, 89–99.
- Wade, S. H. (1989). *The development of a scale to measure forgiveness*. Unpublished doctoral dissertation, Fuller Graduate School of Psychology, Pasadena, CA.
- Weiner, B., Graham, S., Peter, O., & Zmuidinas, M. (1991). Public confession and forgive-ness. *Journal of Personality, 59*, 281–312.
- Worthington, E. L., & Wade, N. (1999). The psychology of unforgiveness and forgiveness and implications for clinical practice. *Journal of Social and Clinical Psychology, 18*, 385–418.
- Zinbarg, R. E., Revelle, W., Yovel, I., & Li, W. (2005). Cronbach's Alpha, Revelle's Beta, McDonald's Omega: Their Relations with Each and two Alternative Conceptualizations of Reliability. *Psychometrika, 70* (1), 123–133.
- Zinbarg, R., Yovel, I., Revelle, W., & McDonald, R. (2006). Estimating Generalizability to a Universe of Indicators that all have One Attribute in Common: A Comparison of Estima-tors for Omega. *Applied Psychological Measurement, 30* (2), 121–144.

Summary

The aim of this study was to adapt the Transgression-Related Interpersonal Motivations Inventory (TRIM-18; McCullough et al., 2006) in Latvia and to verify reliability and validity of the Latvian version of this inventory. The TRIM-18 is self-report inventory and consists of 18 items for assessing the motivations assumed to underlie forgiveness – motivation to avoid the transgressor; to seek revenge and motivation to be benevolent. The sample (N = 311) included Latvian-speaking voluntary participants (average age 33.06 years; 74% – females). Exploratory factor analysis revealed three factors consisted with theoretical TRIM-factor structure. The all scales of TRIM inventory demonstrated good internal consistency (Cronbach's alphas ranged from 0.84 to 0.86) and moderate test-retest reliability ($r = 0.81, 0.79$ and 0.63 , respectively). Convergent validity of the TRIM inventory was approved. The Latvian version of TRIM appears to be a reliable and valid instrument for measuring forgiveness in the future research in Latvia.

Keywords: *forgiveness, TRIM Inventory, psychometric properties, adaptation.*

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālr. 67034535

Iespiests SIA "Latgales druka"
Baznīcas ielā 28, Rēzeknē, LV-4601
Tālr.: 64607176, fakss: 64625938